

FERGE ZSUZSA

esély

2002/6

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Ferge Zsuzsa:** Az EU és a kirekesztés
 14 **Fodor Edit:** Európai jóléti államok a globalizáció és a gazdasági és monetáris integráció kereszttüzeiben
 37 **Babusik Ferenc–dr. Papp Géza:** A cigányság egészségi állapota. Szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

INTERJÚ

- 67 **Szász Anna:** „Köszönet helyett megszüntették az intézetet”
 Beszélgetés dr. Kardos Ilonával és dr. Kovács Ágnessel

TÍZ ÉVE ÍRTÁK

- 77 **Wéber Attila:** Szerepek és stratégiák

SZOCIÁLIS MUNKA

- 104 **Nagy Zita:** A Váltó-Ház történetéből. A női csoport

INFORMÁCIÓ

- 114 **Laurent Fabius–Pierre Mauroy–Michel Rocard:** „Európa szocialistái, egyesüljetek!”
 119 **A Szociális Szakmai Szövetség állásfoglalása a családon belüli bántalmazás és a szociális munka viszonyáról**

FERGE ZSUZSA

Az EU és a kirekesztés*

A kirekesztettek nem találkoznak „az állammal”. A *kirekesztés* a társadalmi struktúrálódás egy vetülete, az okok a globális és nemzetállami trendekkel függnek össze. Ám a *kirekesztettek* mindig „helyben” vannak, legyenek falusi munkanélküliek, gyesből élő egyedülálló anyák, a lift nélküli harmadik emeleten lakó mozgáskorlátozottak, cigánysoron élők, budapesti hajléktalanok. Nagy nemzeti nekibuzdulások, országos stratégiai programok, ha lennének is, automatikusan nem érik el őket.

Kirekesztés – Összetartozás

Mindenekelőtt valamit a szavakról. 2002 júliusában volt az EU csatlakozás során az első nyilvános fórum kirekesztésről és összetartozásról. Szalai Júlia is, én is előadók voltunk. Egymástól teljesen függetlenül ugyanazzal kezdtük az előadást: a szavak értelmezésével. És ugyanarra jutottunk: az exklúziót pontatlanul, az inklúziót szinte sehogyan nem tudjuk magyarítani, főként a jogokra épülő társadalmi tagság *tényének* gyengesége miatt. Idézek mindkét tanulmányból.

Szalai Júlia a következőket írja (2002):

„(Az *exclusion*ont) magyarul csak három különböző kifejezéssel tudjuk érzékeltetni, s távolról sem mindegy, sőt, kifejezetten más és más társadalomképet, illetve társadalompolitikai cselekvési szándékot hordoz, hogy a nyelvi átültetésben melyik szóhasználattal élünk. A *'társadalmi kirekesztés'* – az *'exclusion'*-nak a szakirodalomban e leggyakrabban megjelenő magyar fordítása – ugyanis aktív, tudatos cselekvést, mégpedig konkrét személyekhez, illetve azok adott csoportjaihoz köthető cselekvést implikál: valakik fejükbe vették és hatalmuk meg eszközeik is voltak hozzá, hogy valaki másokat leszorítsanak a pályáról.

* Előadás a „szociális munka akciónapja” alkalmából tartott konferencián 2002. november 11-én. E nap a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetsége kezdeményezésére intézményesült 1997-ben.

Az 'exclusion' szintén gyakran hallható-olvasható második fordítása a 'kirekesztettség'. Szemben az előző értelmezés aktivitás-centrizmusával, a 'social exclusion'-nak ebben a magyar megfeleltetésében csak a végállapot, mégpedig a passzív szenvedőként megélt megfosztottság helyzete jelenik meg: az érintett szereplők nem egy viszony és nem is egy folyamat részeseiként állnak előttünk, hanem szinte fátumként rájuk szakadt szerencsétlen állapotukban. E második fogalomhasználat segítségért kiált: jönnie kell valakinek, aki támogató jobbot nyújt, a kirekesztettet ismét az ajtón belülré vezeti, és rá sem kérdezve arra, hogy miért került onnan kívülré, igyekszik *adott* helyzetén enyhíteni.

Végül, a 'social exclusion' harmadik fordításaként elvétve találkozunk a '*társadalmi kirekesztődés*' kifejezéssel is. Igaz, fülünknek kissé furcsán cseng a magyar nyelvben ritka passzív szerkezetre rávetülő, a folyamat-jelleget megjenítő ikes-igés képzés, majd annak a főnévi zárótaggal való kombinálása; mégis, talán ez a grammatikailag némiképp szokatlan formula az, amely az angol megfelelőt leginkább közelíti a fogalom jelzett hármass jelentéstartalmának együttes megragadásában. A megelőző két fordítási verzióval szemben fontos különbség, hogy ez utóbbi kifejezés középpontjában maga a *folyamat* áll, ezért az a folyamat irányának és tartalmának megváltoztatására törekvő politikai beavatkozást implikál – azaz, a kirekesztődés kezdeményezőinek átnevelése, illetve áldozatainak egyéni esetkezelés útján való megsegítése helyett az adott társadalmi környezet megváltoztatására irányuló *társadalompolitikai cselekvésre* hív fel.

A 'social exclusion'-t mérsékelni, illetve megszüntetni hivatott 'social inclusion' magyar megfeleltetésével azonban ennél nagyobb a gond: a fogalomnak *nincs* hiteles magyar tükörfordítása. Igazi tartalma szerint ugyanis a 'social inclusion' a fentebbiekben kibontott három rétegű jelentéstartalom *együttes* meghaladását jelenti: vonatkozik a kirekesztődést előállító *strukturális-hatalmi viszonyok* átalakítására (mégpedig a hatalomból kiszorulókkal és eszközökkel való felruházása révén), vonatkozik a *kirekesztettség állapot* megváltoztatására helyzetjavító komplex szociálpolitikai programok révén, és vonatkozik egy olyan *társadalompolitikai keret* megteremtésére, amely kiterjeszti a társadalmi tagság fogalmát és terjedelmét mindama területekre és csoportokra, amelyeket és akiket a hagyományos jóléti programok mindeddig vagy el sem értek, vagy legfeljebb a társadalom periferiáján tartottak. *Azaz, a 'social inclusion' röviden a társadalmi részvétel és részesedés újrabszabályozását, valamint a társadalmi tagság terjedelmének kiszélesítését jelenti.* Ha ezt meggondoljuk, akkor nem tarthatjuk véletlennek, hogy a magyar nyelvben kínkeservvel sem találunk legalább közelítően jó tükörfogalmat. A megfelelő kifejezés hiánya ugyanis hű leképezése a mögöttes politikai diskurzus és az integratív tartalmú demokratikus társadalompolitikai tradíció hiányának, mélyebben pedig a szociális jogok értelmezésében, valamint az állam és a társadalom viszonyáról való gondolkodásunkban mutatkozó zavaroknak. Ha

tehát olyan fordítást keresünk, ami mégiscsak illik a hazai politikai realitásokhoz, amit érteni és értelmezni tudnak a jóléti politikák döntéshozói és aktorai, akkor alább kell szállnunk a társadalmi tagsághoz és a szociális alapjogokhoz kötődő hosszútávú társadalompolitikai gondolkodás magaslatairól, és pragmatikusabban kezelhető, itt és most értelmezhető fogalmi megfeleltetéseket kell keresnünk. Ebben a szűkített értelmezésben már nagyobb szerencsével járunk: csak vissza kell nyúlnunk az 'exclusion' fordításaként számbavett kifejezésekhez, és értéktartalmuk szerint kézenfekvően adódnak az 'inclusion' fordítására szolgáló ellentétpárjaik. Így: az 'exclusion' leggyakoribb fordításaként megjelenő kirekesztés cselekvési ellentettjeként előttünk áll az 'inclusion' leggyakoribb értelmezése – a *befogadás*. Könnyű észrevennünk a fogalompár két tagja közötti értékharmoniót: miként a kirekesztés, úgy a befogadás is erősen személyközi és aktivitás-tartalmú. Az utóbbi vonatkozásban a fogalom mindössze megfordítja az aktív és erőpozícióban lévő fél tevékenységének irányát, aki immár mindabba bevonja a gyengét, amiből eddig kiszorította. Persze láttuk: cselekvése új irányát talán nem jószántából választja meg, hanem a felvilágosító munka és a kilátásba helyezett szankciók hatására. De annyi bizonyos: feltétlenül helyben és a személyközi közösségi tevékenységek platformjain kell cselekednie; a politikai döntéshozatal dolga pedig annyi, hogy e helyi erőfeszítésekhez háttérrel, forrásokat és kellő szakmai tudásfedezetet biztosítson."

Saját írásom (2002) lényege hasonló :

„(Kirekesztés) Az exklúzió–inklúzió téma maga olyannyira nem volt sajátunk, hogy a szavaink egy része is hiányzott, vagy hiányzik. Az exklúzió esetében nem volt túl nagy nehézség. Sok hasonló értelmű szó közt válogathattunk: kizárás, kiszorítás, peremre sodródás, és persze exklúzió. A *kirekesztés* egységes használatában épp pragmatikus okokból (mert a csatlakozás napirendjén szerepel a kérdés) mostanság kötetett hallgatólagos megegyezés. Nem rossz kifejezés, de latin eredetű megfelelőjénél, az exklúziónál, annyival szegényebb, hogy csak az aktív szándékra utal – valakik valakiket ki akarnak rekeszteni. Az exklúzió magában foglalja a „passzív” egyéni vagy társadalmi történést is, akár azért, mert szubjektíve (mondjuk, remeteként) „ki akarnak rekesztődni” (Barry 1998), vagy sokkal inkább azért, mert a társadalmi folyamatok – nem véletlenül – úgy működnek, hogy valakik kirekesztődnek a nélkül, hogy a kirekesztő szándék könnyen azonosítható lenne.

(Összetartozás) Az *inklúzióval* bajban vagyunk. Magyar megfelelőben egyelőre nem egyeztünk meg. Vannak javasolt fogalmak: beilleszkedő, beilleszkedést segítő, befogadó társadalom. Egyik sem adja vissza az eredeti európai uniós szándékot, amely a kirekesztéstől mentes társadalomnak megfelelő pozitív fogalmat keresi. (Az inklúzió tükörfordítása a kirekesztés mintájára a berekesztő lenne, ami viccnek

sem jó.) A „beilleszkedő társadalomnak” nincs sok értelme, ha csak nem arra utalunk, hogy a magyar társadalom beilleszkedik Európába vagy a globalizációba. A beilleszkedést segítő társadalom azt sugallja, hogy a társadalomnak megvannak a maga szokásai és normái, és paternalista módon segít, hogy mások ehhez simuljanak. Érzékelteti, hogy beillesztő és beilleszkedő közt van valamilyen hierarchikus viszony, illetve hogy az asszimiláció az elvárt beilleszkedési modell. A most használt társadalmi beilleszkedés kifejezés egyének életében zajló folyamatokra, nem a társadalom minőségére utal, és a beilleszkedés említett felhangjait hordozza. A „befogadó társadalom” jó kifejezés lenne, ha a befogadás gesztusa nem lenne többé-kevésbé lefoglalva az idegenek, manapság a menekültek számára. Ezért javasoljuk az „összetartozó” társadalom kifejezést, amely felhangoktól mentes, bár kicsit szokatlan. Visszafordítva: az összetartozó társadalom lehet inkluzív társadalom is, meg integrált társadalom is.

Lehetne értelmezni ezeket a nyelvi sajátosságokat a magyar történelmi tapasztalatok, vagy akár a magyar „néplélek” tükrében, de erre itt sem tér, sem idő. Csak utalok Szalai Júlia régi (eredetileg 1983-ban írott) tanulmányára, amelyben azt boncolgatta, hogy mi mindent lehet a szociálpolitika nyelvvel el- vagy leleplezni (Szalai 1998). A sok lehetséges megfontolásból itt csak azt emelném ki, hogy a társadalmi mezőben mi mindenre *nem* alakultak ki eddig olyan fogalmaink, amelyek magától értődően fejeznék ki az egyenrangúság, egyenlő méltóság, jogok és jogosultságok együttesét. A probléma valószínűleg nem nyelvünk szegénysége. A találó, könnyen elterjedő kifejezésekhez olyan *társadalom* is szükséges, amely anyanyelvi szinten használja, azaz *belülről* teszi magáévá a szavakat, és amely elismeri tagjai egyenlő társadalmi tagságát.”

Egy általános és egy gyakorlati tanulságot vonnék le mindebből. A gyakorlati következtetésem az, hogy az „inklúzió” magyar megfelelőjét meg kellene változtatnunk. Jelezni kellene a paternalizmussal való szakítást azzal, hogy „befogadó társadalom” helyett „összetartozó társadalomról” beszélünk. Az általános tanulság, ami ennél sokkalta fontosabb, a kirekesztés–összetartozás politikai vetületét hangsúlyozza. A politika nyílt és burkolt üzenetei pozitív vagy negatív erőforrások lehetnek a kirekesztés elleni erőfeszítéseknél. Ha a politika cinkosságot vállal a kirekesztő erővel, ha bátorítja, vagy épp maga artikulálja a szegényekkel szembeni, az „értékteleneket és dologtalanokat” elítélő, a cigányokat megbélyegző szövegeket, akkor a kis közösségekben a kirekesztésre hajlamosak felbátorodnak, és a helyi – önkormányzati vagy civil – mozgások a sugallt mintákat fogják követni. Ha a politika vállalja, hogy – akár sok részérdeket sértve is – az összetartozó társadalom szószólója legyen, akkor a „politikailag korrekt” közbeszéd azokat erősíti helyben, akik egy méltányosabb, toleránsabb, „befogadóbb” környezetben szeretnének élni.

Európa és az exklúzió

Tudjuk, hogy az EU Szén–Acél Közösségként alakult meg, s fokozatosan látta be, hogy a gazdaság jó működése nem elég ahhoz, hogy a Közösség közösség is legyen. Az 1957-es szerződés, amellyel megalakult az Európai Gazdasági Közösség, 12 szociális tárgyú cikkelyt tartalmazott (117–128), amelyek azonban kizárólag a foglalkoztatásra összpontosítottak, illetve csak a keresőkre vonatkoztak (munkajog, munkafeltételek, társadalombiztosítás elismerése, üzemi baleset, kollektív bértárgyalások stb.). A szociálpolitika egészét azonban ugyanekkor szubszidiárius ügyként definiálták, azaz az országok felelősségévé tették. A következő jelentősebb fordulót az 1972. évi Párizsi Csúcstalálkozó jelentette. Először állapodtak meg a tagországok abban, hogy szociális kérdésekben közös direktívákat dolgoznak ki, amelyeket országonként különböző módokon formálhatnak törvényvé. Felhívták a különböző magán és civil intézményeket szociális normák betartására. Ugyanekkor fogadták el a „szociálpolitikai akcióprogramok” gondolatát. Ettől kezdve számos fontos dokumentum született, amelyek története ismert.

Amit itt kiemelek, az az a folyamat, ahogyan politika és kutatás összefonódásából kikristályosodott, majd lassan központi elemmé vált a kirekesztés elleni harc gondolata. Az említett Párizsi Csúcs az általános szociálpolitikai kérdések közül még a szegénységet emelte ki, mint amellyel a Közösségnek illetve az akcióprogramoknak foglalkozniuk kell. A Közösség struktúrája nehezen fogadta be a gondolatot, így csak három évvel később valósult meg az Első Szegénység-program. (E programokról l. Washington et al., 1998) Az 1975 és 80 közötti program 60 egészen különböző projektet jelentett, nemzetközi és országtanulmányokkal kiegészítve. Az elemzők (Dennet et al., 1982) már ekkor felismerték, hogy a tartós munkanélküliek és az egyyszülős családok szegénysége növekvőben van. Egyébként érdemes megemlíteni, hogy a szociális munka szerepe az elemzés önálló része, és hogy a projektek módszertanának vizsgálatánál nagy hangsúlyt helyeztek a közösségi munkára.

Ettől azonban még továbbra is háttérbe szorultak a szociális ügyek. Rengeteg civil és politikai erőfeszítésre volt szükség (amelyekben Jaques Delors szerepe elvülhetetlen), hogy a szociálpolitika, és ezen belül a szegénység témája erősebb polgárjogot nyerjenek. Ezen erőfeszítéseknek köszönhetően jött létre a Második Szegénység-program, amelyet az Európai Unió Tanács egy 1984. évi határozatával indított útjára. E határozat azt szorgalmazta, hogy „az Európai Közösség küzdjön hatékonyan a szegénység ellen, hozzon pozitív intézkedéseket a hátrányos helyzetűek segítése érdekében, és találja meg a legjobb eszközöket, amelyekkel leküzdhetők a szegénység okai, és enyhíthe-

TANULMÁNYOK

tők következményei”¹. A Második program 1985–1988 között zajlott. 91 projektet indítottak szegény csoportokkal mint a fiatal falusi és városi munkanélküliek, idősek, gyermeküket egyedül nevelő szülők, hajléktalanok és migránsok. Az elemzésekből kitűnt, hogy mindenütt megjelent a szegénység új formája, a marginalizálódás vagy kirekesztődés, amely – többek között a munkahiány miatt – összefügg a globalizálódás nyomán kialakuló új struktúrákkal. A jelenséget mindenhol észlelték, szegény és gazdag országokban egyaránt. A Második programról szóló ECC határozat² a tanulságok összegzésekor először jellemzi az új helyzetet ezen a politikai szinten a társadalmi kirekesztés fogalmával.³

A tanulságok nyomán a Harmadik Szegénység-program (amelynek megindítása ismét roppantul elhúzódott) elsősorban a kirekesztésre koncentrált. A program 1989 és 1994 között 42 projektet valósított meg hátrányos helyzetű csoportokkal. A projektek kevésbé voltak egyediek és esetlegesek, mint az előző két programban. A Brüsszeli Bizottság nagyobb szerepet játszott összehangolásukban, és súlyt helyezett három elv érvényesítésére. Először: hangsúlyozta, hogy a szegénység és kirekesztés egyaránt sokrétű problémák, s ezért ellenük küzdeni is csak sokdimenziós közelítéssel lehet. Másodszor: a projektek megvalósításánál alapvetőnek tekintették a különböző típusú partnerségeket. És végül, teljesen új elemként, a projekteket az érintett csoportok bevonásával igyekeztek megvalósítani, azaz nem „felülről lefelé”, hanem „alulról felfelé” irányuló mozgásokkal. Ez azt jelentette, hogy a projektek igyekeztek az érintett közösség egészét bevonni. A jelentés értékelése ismét CEC határozatként készült el 1995-ben.⁴ Az elemzés megerősítette, hogy a szegénység és peremre sodródás a társadalmi kirekesztés megjelenési formái. Ezt követően a kirekesztés központi fontosságú fogalom lett.

Mindezek alapján tényleg levonható az a következtetés, hogy a kutatások és a politika irányai, illetve nyelvezete szorosan összekapcsolódtak, a kutatások tanulságai politikaformálónak váltak. Hogy főleg a retorikát formálják-e, vagy a politika következményeire is hatnak, ezt ma nehéz megmondani. De a fentiek alapján úgy vélem, hogy már a politikai retorika változása is előnyös fordulat.

A kirekesztés fontosságára utaló dokumentumok példái tetszés szerint bővíthetők. Ahogyan azt már korábban megírtam, az 1995-ben létrehozott Bölcsék Tanácsa a következőket szögezte le: „Európát, a Tanács érzése szerint, nem lehet munkanélküliségre és társadalmi ki-

1 Council of the European Union 1984 Council Decision on Specific Community Action to Combat Poverty 85/8/EEC.

2 (89/C277/01)

3 Council of the European Communities (1989), Resolution of 29.9.89 on combating social exclusion (89/C277/01) Official Journal of the European Communities, C277/1, Brussels.

4 Commission of the European Communities (1995) Final report on the Implementation of the Community Programme Concerning the Economic and Social Integration of the Economically and Socially Less Privileged Groups in Society 'Poverty 3' (1989–94), Council Decision 89/457/EEC.

zárásra építeni, sem pedig csonka társadalmi tagságra. Európa vagy mindenki Európája lesz, vagy semmi nem lesz belőle.”⁵

Negyedik Szegénység-program nem született, ha jól tudom, azért, mert egyes országok (Németország) sokallták a költségeket. A korábbi tanulságokat azonban sokan levonták. Az Európai Unió mérvadó tényezői a mellett tették le a voksot, hogy az „európai szociális modell értékes és megerősítendő”⁶. Az Európa Tanács 1996 és 1999 között központi feladatának tekintette azt az 1995-ben elfogadott programot, amely az „Emberi méltóság és társadalmi kirekesztés” kérdéseivel foglalkozott (Duffy 1995). Az 1997 júniusában aláírt Amszterdami Szerződés szociális fejezetében megjelölt célok között nyomatékkal szerepel a társadalmi kizárás elleni küzdelem. Az európai állam- és kormányfők 1997. októberi csúcstalálkozójának záródokumentuma az európai integrációval kapcsolatban azt szögezte le, hogy a „társadalmi kohézió a megnövekvő Európa egyik legfontosabb szükséglete, és az emberi jogok és méltóság előmozdításának kiegészítője”. 1998-ban megalakult a Társadalmi Kizárás elleni Európai Bizottság⁷, amely tovább keresi a társadalmi kohéziót segítő politikákat.

Nagyjából 1998 óta a szövegek jelentős része már valóban nem a kirekesztésről, hanem ennek ellentétjéről szól, arról, hogy hogyan lehet erős kohézióra épülő, inkluzív, összetartozó társadalomhoz közelíteni. 2001-ben fogadta el az Európai Bizottság azt a dokumentumot, amely az elkövetkező években a társadalmi összetartozás erősítését szolgáló nemzeti tervek (National Action Plan on Social Inclusion, NAPincl) tartalmát alapvetően meghatározza (Atkinson et al., 2001). E nagyszabású dokumentum rögzíti azokat a területeket, amelyeket minden országnak figyelembe kell vennie a két évre szóló, beszámolásra kötelezett cselekvési programokban. Ezek a jövedelem, az oktatás-képzés, a foglalkoztatás, az egészség és a lakás. Mindegyikre vonatkozóan egy vagy több átfogó és részletesebb közös indikátort határoznak meg.⁸ Jelzik azt is, hogy újabb információk alapján további területek kerülhetnek be e körbe, mint a környezet, a kommunikáció, a különböző szolgáltatásokhoz hozzájutás, és a társadalmi részvétel, ideértve az internethez való hozzáférést is.

2002-től Magyarország is bekapcsolódott ezekbe a munkákba – ez év végig el kell készülnie egy közös memorandumnak, amely legalábbis számbaveszi azt, hogy hol tartunk. A helyzet nem túl jó. Az 1998–2002 közötti kormányzás határozottan és tudatosan erősítette a

5 European Commission (1996) *For a Europe of civil and social rights*. Report by the Comité des Sages chaired by Maria de Lourdes Pintasilgo. Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs. Brussels.

6 Commission of the European Communities, 1997. *Modernising and improving social protection in the European Union*. Communication from the Commission.

7 European Committee for Social Exclusion.

8 A mutatók statisztikai gyakorlatba átültetése az EU-SILC (Community Statistics on Income and Living Conditions) programon belül történik. Ebbe már Magyarország is bekapcsolódott. (Köszönöm Havasi Évának az erre vonatkozó információkat és dokumentumokat.)

kirekesztő tendenciákat. Az új kormányzat néhány rossz döntést megváltoztatott, és retorikája gyökeresen más, nem szegénység-ellenes. Azonban a kirekesztés elleni, vagy a társadalmi összetartozásért folytatott különös erőfeszítések továbbra sem jelennek meg a kormányzati stratégiákban, a törvényhozásban, vagy a költségvetésben. Sőt, a Szociális törvény épp most (2002 novemberében) benyújtott parlamenti módosításai gyakran az ellenkező, a kirekesztő tendenciákat erősítő irányba mutatnak, például szociális jogok gyengítésével. Ez annál paradoxabb, mert, mint ezt korábban kimutattam, az 1994–1998 közötti szocialista-liberális kormány esetében (a Bokros-csomag ellenére) a jogbővítés volt a domináns tendencia (Ferge 2002).

Összefoglalva: Európa is küzd önmagával. Az erősebb érdekek piacpártiak. A polgárok többsége a piaci érdeket a biztonsággal és morális értékekkel ötvöző közösségi jóléti ellátások, azaz az erős jóléti állam mellett van, és partner, vagy partnerré tehető a társadalmi szétszakadás és kirekesztés elleni erőfeszítésekben. Ahogy Anna Diamantopoulou, a foglalkoztatás és szociális ügyek Európai Biztosa fogalmazott a társadalmi összetartozás nemzeti terveiről szóló jelentés bemutatásakor, 2001 októberében: „A társadalmi kirekesztés emberi kérdés. Hogy is ne lenne az, amikor az EU-ban ma 60 millió embert fenyeget a szegénység kockázata. De egyben gazdasági és kormányzati kérdés is. Gazdasági, mert csak egy összetartozó, kohéziv Európa tudja mozgósítani a ma rosszul kihasznált gazdag emberi erőforrásokat. 'Kormányzati' kérdés is, mert Európát még ma is sokan úgy tekintik, hogy előbbre valónak tekinti a nagytőke érdekeit az utca emberének érdekeivel szemben. Ez a jelentés azért fontos lépés, mert azt bizonyítja, hogy az Európai Unióban megvan a közös politikai akarat arra, hogy ne csak gazdasági területen, hanem a szegénység és kirekesztés ellen is cselekedjen.”⁹ Megintcsak remélni tudjuk, hogy ezek a szavak nem maradnak papíron, s valóságos eredményeket fognak hozni.

A szociális munka és az európai törekvések

A kirekesztés elleni küzdelem állami akarat, állami források, államilag garantált jogok nélkül nem megy. Az állami akarat fontosságáról már szóltam. A *források* azért kellenek, mert a peremre szorultak, a gazdaság szempontjából használhatatlanok és értéktelenek, teljes jogú tagságának biztosítása iszonyatosan költséges. És minthogy távolról sem biztos, hogy ha valakit sikerül segíteni a talpraállításban, arra azután profitábilis munkaerőként szükség lesz, ez a „befektetés” a költségek és hasznok szempontjából, azaz a piaci logika szerint, soha meg nem térül. Ezért van mulhatatlanul szükség a közös (államinak nevezett) forrásokra. *Jogok* nélkül pedig nincs társadalmi tagság, „szociális ál-

⁹ European Commission (2001) Social Exclusion: Commission Takes First Step Towards EU Poverty Strategy. (Web)

lampolgáriság”, emberi méltóság, az életet emberhez méltóvá tévő jogok nélkül egyszerűen nem érdemes a kirekesztés gyengítésére törekedni. A jogok sérülékenysége vagy gyengesége a kirekesztés melegágya.

Mindemellett a kirekesztettek nem találkoznak „az állammal”. A kirekesztés a társadalmi struktúrálódás egy vetülete, az okok a globális és nemzetállami trendekkel függnék össze. Ám a kirekesztettek mindig „helyben” vannak, legyenek falusi munkanélküliek, gyesből élő egyedülálló anyák, a lift nélküli harmadik emeleten lakó mozgáskorlátozottak, cigánysoron élők, budapesti hajléktalanok. Nagy nemzeti nekibuzdulások, országos stratégiai programok, ha lennének is, automatikusan nem érik el őket. Ezért hangsúlyozza az Európai Közösség már az Első Szegénység-program tanulságai óta a közösségi szerveződések, a közösségi munka fontosságát. És ezért van igaza Szalainak, hogy aki befogadó akar lenni, annak „feltétlenül helyben és a személyközi közösségi tevékenységek platformjain kell cselekednie”.

A helyi közösségben pedig, ha hajlandóság van is, szakértelem nem biztos, hogy van ahhoz, hogy a már súlyosan kirekesztettek – legyenek gyerekek vagy felnőttek – közösségbe való visszaújtját megépítsék. Hozzáértés, empátia, tárgyalóképesség, és gyakran jogosítványok is kellenek, ha kevesebb kilakoltatást szeretnénk, ha azt akarjuk, hogy a kisegítő osztályba helyezett, amúgy egészséges gyerekek száma csökkenjen, ha valami megoldást kellene találni annak, aki két éve munka nélkül van, és már jövőjét és személyiségét egyaránt feladta. A szociális munka és a szociális munkások – akik között magam a gyermekvédelmi szakembereket is számon tartom – szerepe perdöntő ebben a munkában. Van azonban egy sor feltétele annak, hogy munkájuk eredményes lehessen.

A megfelelő szociális szolgálatoknak mindenütt elérhetőnek kellene lenniük. Ezt a EU Társadalmi Összetartozás Tervei sokszor, sok formában megkövetelik. A KSH egy nagyon időszerű újabb jelentése (2002) szerint formailag a gyermekvédő szolgálatokkal nem állunk rosszul. Csupán a települések 15 százalékában nem biztosítják ezt az önkormányzatok, de a gyerekek csak kis hányadánál létezik e hiány, mert a 2000 lakos feletti településeken többnyire elérhető a szolgáltatás. (A népesség mindössze 3 százaléka él a „lefedetlen” falvakban.) Azt azonban más forrásokból és tapasztalatokból tudjuk, bár adataink nincsenek,¹⁰ hogy ennél a törvény szerint kötelező alapellátásnál a formai megoldás számos esetben nem jelent lényegi változást. Sok helyütt félállásban, alkalmasint kényszerűségből látja el valaki ezt a feladatot. Gyakorta hiányzik a szükséges szakképzettség, s a szociális munkás szemlélete, a partneri segítő szemlélet messze nem általános. A családsegítő szolgálatokkal formailag is rosszabb a helyzet. A statisztika szerint 1,7 millió ember ellátatlan, az 5000 fő alatti települések

10 Az OEP néhány szakmai szervezet bevonásával 2000 táján készített egy adatgyűjtést és jelentést a gyermekvédelmi szolgálatokról. Tudomásom szerint ez a jelentés érthetetlen módon nem került nyilvánosságra.

felében nincs, nem elérhető a szociális munkás szolgáltatás. Egyébként még nem is találtuk ki elég jól, hogy hogyan lehet „táv-szociális-munkát” végezni. A kisebb településeken nemcsak forrás nincs elég, de többnyire szükség sincs főfoglalkozású szociális munkásra vagy gyerekvédőre. Viszont amikor igazán nagy a szükség, akkor mégis csak egy ideig helyben kellene lenni.

A második feltétel tehát a pénz, ami nincs, vagy legalábbis sosincs elég. Az országot lefedő szolgáltatásokra, képzésre, továbbképzésre, a szakma megbecsülését kifejező és tisztességes megélhetést biztosító fizetésekre a mainál sokkal több forrás kell. A szociális munka sosem lesz a nagy anyagi előnyökkel járó, legjobban fizetett szakmák között. Nem erre szerződünk. Ám a tisztességes megélhetés, és a más szakmákkal való „versenyképesség” szükségesek.

A harmadik feltétel a szakma folytonos megújulása, s e közben a szakma, mint hivatás legalább részleges megtartása. A globalizált világ neoliberais eszmerendszere sok hivatást kikezdett. A szociális munkában, mint az oktatásban-nevelésben vagy a gyógyításban legalább két olyan új követelmény van, amelyek épp a felelős hivatásszerűséget kezdik ki. Az egyik a piaci követelményekhez igazodó költség-haszon probléma, amelyet már említettem. A források végesek, az emberi problémák szinte végtelenek. Bármilyen kegyetlennek tűnik is, számolni kell, hogy mire van elég pénz, mit kényszerülünk elhanyagolni. Azonban azzal is számolni kellene, hogy a piaci logika szerinti rövid távú és pénzben mérhető költségek és hasznok nem tudják kifejezni sem az emberi, egyéni és családi szenvedések költségét, sem a hosszabb távú egyéni és társadalmi hasznokat, mondjuk azt, hogy egy gyerek elkerüli a munkanélküli vagy bűnözői sorsot, vagy hogy a társadalom összetartozása erősebbé válik, feszültségei pedig kisebbek lesznek. Nem eléggé tudjuk, hogy hogyan lehet összeegyeztetni a szociális munkában a pénz egyre erősebb, és a humánus nehezen kifejezhető, alig számszerűsíthető érdekeit. Lehet, hogy itt a receptek és pontos szabályok mellett, és persze a jogok maximális tiszteltetésével sokféle megoldást a kreatívan gondolkodó, felelősen döntő szociális munkásra kellene bízni.

Ennek a „puha” követelménynek mond ellent a másik új ideológikus trend, amit „menedzserizmusnak” neveznek. A teljesítmény mérhetősége, a pontos, átlátható, egyértelmű szabályok valóban fontosak. A baj az, hogy teljesítmény és minőség ellenőrizhetősége lassan fontosabbá válnak, mint a teljesítmény és a minőség, amelyek mindig csak részben mérhetők. Én mindig a számok embere voltam, tudom, hogy a tények ismerete nélkül sem tervezni, sem beavatkozni, sem a beavatkozás helyességét utólag értékelni nem lehet. De azt is tudom, hogy sok minden mérhetetlen – kivált azokban a hivatásokban, amelyekben a racionalitás és szakszerűség egyfelől, a humánus és erkölcs másfelől szétválaszthatatlanok. Márpedig a szociális szakma ilyen.

Hadd idézzem ennek megvilágítására Zygmunt Baumant, aki az Amszterdami Szociális Munkás Képző Iskola századik évfordulóján,

2000-ben épp a szociális munka megszüntethetetlen erkölcsi tartalmáról beszélt.

„Amikor Isten megérdezte Káint, hogy hol van Ábel, Káin dühösen egy másik kérdéssel válaszolt: »Talán őrzője vagyok én testvéremnek?« A huszadik század legnagyobb filozófusa, Emmanuel Levinas ezt így kommentálta: *minden erkölcstelenség ezzel a dühös kérdéssel kezdődött*. Természetesen őrzője vagyok a testvéremnek. ... Akár elismerem, akár nem, testvérem őrzője vagyok, mert a testvérem jóléte azon múlik, amit teszek, vagy nem teszek. És azért vagyok erkölcsi lény, mert ezt a függést felismerem, és elfogadom az ebből adódó felelősséget.”

A szociális munka napján talán érdemes minderről elgondolkodni.

Hivatkozások

- Atkinson, Tony, Bea Cantillon, Eric Marlier and Brian Nolan (2001): *Indicators for Social Inclusion in the European Union*. Bruxelles: European Commission.
- Barry, Brian (1998): *Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income*. CASEpaper, CASE/12, LSE: London
- Dennet, J.–James, E.–Room, G.–Watson, P. (1982): *Europe against poverty*. London, Bedford Square Press
- Duffy, Katherine, (1995): *Social Exclusion and Human Dignity in Europe: Background report for the proposed initiative by the Council of Europe*, Strassbourg CDPS(95) 1 Rev.
- Ferge Zs. (2002): A magyar szociális törvénykezés tíz éve. *História*, XXIV. évf. 3. sz. 18–22 o.
- Ferge Zsuzsa: Kétébességű Magyarország (2002): Előadás a Magyarország társadalmi helyzete, kulcsfontosságú kihívások a társadalmi kirekesztődés elleni harcban c. témához az Európai Unió Bizottsága és az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium égisze alatt szervezett Magyar Nemzeti Szemináriumon a társadalmi beilleszkedésről. 2002 július 18.
- Központi Statisztikai Hivatal (2002): 5. *Alapinformációk a települési önkormányzatok szociális tevékenységéről 2000*. Szociális Statisztikai Közlemények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Szalai Júlia (1998): A szociálpolitika nyelve – amit kifejez és amit eltakar. In: *Uram, a jogaimért jöttem*. Esszék, tanulmányok. Új Mandátum, Budapest.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. A tanulmány a Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium megbízásából készült az 2002. július 18-án az Európai Unió és Magyarország közös megrendezésében „Magyar Nemzeti Szeminárium a társadalmi beilleszkedésről” címmel tartott tanácskozás háttéranyagaként.
- Washington, John and Ian Paylor (1998) Europe, social exclusion and the identity of social work. *Journal of Social Work*, vol 1., no. 3. pp 327–338.

FODOR EDIT

Európai jóléti államok a globalizáció és a gazdasági és monetáris integráció kereszttüzeiben

Az elmúlt száz év fejlődésében a gyors gazdasági növekedést és a társadalmi igazságosság megteremtését tartották a legfontosabb célnak a nyugat-európai jóléti államokban. Az előbbit a termelékenység fokozásával, az utóbbit az állampolgárok közötti egyenlőség megteremtésével kívánták elérni. Mindehhez a „fordista” energia-intenzív termelési rendszerek és a keynesi keresletélénkítő gazdaságpolitika megfelelő körülményeket teremtettek. Mára a megerősödött globális, illetve regionális verseny, az információ-intenzív termelési rendszer és az államok korlátozott gazdaságbefolyásoló ereje nagyban megváltoztatta a gazdálkodás körülményeit. Az Európai Unió számára a szociális kohézió erősítése továbbra is a fejlődés egyik fontos mozgatórugója marad, a gazdasági folyamatokat illetően azonban a fenntartható növekedés válik központi kérdéssé.

Európai szociálpolitikai kérdések a globalizáció és a gazdasági és monetáris integráció évtizedeiben

Milyen szerepet játszott az áru- és tőkepiaci globalizáció a jóléti államok reformtörekvéseiben?

A globalizáció és a jóléti állam kapcsolatát elemzi Burgoon (2001) *Globalization and Welfare Compensation* c. tanulmányában, amelyben többek között három alternatíva érveit és ellenérveit sorakoztatja fel: a globalizáció és a jóléti állami berendezkedés (a) ellentétes egymással, (b) egymást erősíti, (c) e kettő nincs hatással egymásra. Az (a) esetben azzal érvelnek a kutatók, hogy bár a nagyfokú liberalizáció és a gazdasági nyitottság járhat bizonyos előnyökkel a kereskedelem és a beruházás területén, ugyanakkor gazdasági bizonytalanságot és volatilitást okozhat. Ez a társadalomtól nagyfokú alkalmazkodási készséget követel meg, az államnak pedig olyan programokat kell

működtetnie, melyek segítik a strukturális vagy ciklikus problémák megoldását. Ezzel ellentétes folyamat az, amelynek során az áru- és tőkepiacok megnyitása erodálja a monetáris és fiskális politika autonómiáját. A nagy jövedelem-újraelosztást folytató országok vállalatait szigorúan bünteti a piac. Az ezzel a nézettel egyetértők a keynesi jóléti állam juttatásait versenykorlátozónak tartják, helyette a schumpeteri „versenybarát” állam szerepét hangsúlyozzák, amely támogatja az oktatást, a képzést és a versenyhez való alkalmazkodást segítő programokat. A (b) állítást vallók úgy vélik, hogy a jóléti államok programjai – például az infrastrukturális beruházások, a képzések – javítják a termelésben a tényezőhatékonyságot. Emellett a jóléti juttatások társadalmi stabilitást eredményeznek, és ez jobb körülményeket teremt az esetleges bércsökkenési tárgyalásokhoz. Azok, akik a (c) állításban hisznek, azzal érvelnek, hogy a jóléti rendszerek reformjait elsősorban országspecifikus folyamatok és intézményi korlátok határozzák meg. A gazdasági nyitottságból fakadó hatások nem olyan mértékűek, hogy azok befolyásolni tudják egy ország mikro-, illetve makro-gazdaságpolitikai autonómiáját. Burgoon a cikkében felhívja a figyelmet arra, hogy a jóléti hatások elemzésénél nem elegendő a tőke és az árupiac nyitottságát figyelembe venni, vizsgálni kell azt is, hogy milyen a működőtőke- és a portfóliótőke-áramlás aránya, valamint hogy az adott ország milyen arányú kereskedelmet folytat az alacsony, illetve a magas bérköltséggel termelő országokkal.

A kérdést illetően Rodrik az, akinek különösen pesszimista az álláspontja (1998). Véleménye szerint a gazdasági liberalizáció egyszerre jelent a jóléti államok számára pénzügyi korlátokat és növekvő kompenzációs igényeket. Egy, az OECD-országok adataival végzett elemzése kimutatta, hogy minél nyitottabb egy ország, annál jobban csökkennek az állampolgároknak nyújtott jóléti és fogyasztási transzferei. Amennyiben egy gazdaság többnyire csak a tőkepiaci mozgások előtt nyitott, ez a csökkenés valamivel kisebb mértékű.

Atkinson és Davoudi (2000, p. 429) szerint a globális gazdasági folyamatok következtében az európai szociális modellre nagy nyomás nehezedik. A kilencvenes évek eseményei azt tükrözték, hogy a gazdaságpolitika és a szociálpolitika aszimmetrikus kapcsolatban áll egymással, oly módon, hogy ez utóbbi alá van rendelve az előbbinek. A szerzők attól tartanak, hogy a jövőben – a versenyképességi szempontok miatt – a kormányok egyre inkább a gazdasági liberalizáció és a szociálpolitikai konzervatizmus jegyében válaszolják meg a társadalmi igazságosságot érintő kérdéseket. Következtetéseikben leírják, hogy szerintük a globális verseny nem engedi megvalósítani Európában a szociális integrációt, még annak ellenére sem, hogy a tagállamok többsége elismeri annak szükségességét.

Vannak azonban olyan kutatók is, mint például Ferrera és Rhodes (2000b), akik azt vallják, hogy a globalizáció hatásait szociálpolitikai vonatkozásban sokan túlbecsülik. Azzal érvelnek, hogy az európai országokban a nem kereskedelmi szektor szerepe továbbra is megha-

tározó tényezője a gazdasági folyamatoknak. Véleményük szerint az európai jóléti politikák szempontjából sokkal fontosabb az egyre szorosabban integrálódó európai piacok kérdése, mint a globalizáció. (Főként most, amikor az EMU tagállamai már a versenyképességet javító valutaleértékelés eszközével sem élhetnek, és a költségvetési gazdálkodás is behatárolt a Stabilitási és Növekedési Paktum által.) A munkanélküliségi problémákat és a szociális védelmi rendszer modernizálásának szükségességét elsősorban más változások befolyásolták, olyanok, mint például a fejlett gazdaságok poszt-indusztrializációja vagy a megemelkedett egészségügyi költségek és a nyugellátás változásai. A folyamathoz minden bizonnyal a globalizáció is hozzájárult valamilyen mértékben, de semmi este sem lehet egyedül ezzel magyarázni a változásokat.

Rodrikkal ellentétben Rhodes (2001, p. 429) úgy látja, nincs szükség szerű kapcsolat a jóléti ellátás nagysága és a vállalatok export-versenyképessége között. Egyrészt ezeket a költségeket ellensúlyozza a termelékenységére kifejtett pozitív hatásuk, másrészt a munkabér nem tartozik a vállalatok telephelyválasztásának meghatározó fontosságú tényezői közé. Rhodes számításai szerint a vizsgált időszakban nem-hogy jóléti költségcsökkentési verseny ('*race to the bottom*') nem volt az országok között (1990–1997), hanem általában elmondható, hogy az országok GDP-növekedésüknél nagyobb mértékben emelték jóléti kiadásait. Adócsökkentési verseny sem figyelhető meg az adott időszakban. Általános tendenciának az látszik, hogy a kormányok a társasági adókulcsaikat csökkentették és jelentősen leszűkítették a vállalatoknak adható adókedvezmények körét, ugyanakkor az adó alapját kibővítették.

A pénzügyi piac szereplőit sokkal kevésbé érdeklik a befektetésre kifizetett ország jóléti berendezkedésének tényezői és finanszírozási kérdései, mint azt hinnénk. Mosely (2000) *International Financial Markets and National Welfare States* c. cikkében teljes körű elemzést ad ennek alátámasztására. A pénzpiaci befektetők elsősorban olyan makrogazdasági folyamatokat mérlegelnek döntéseik előtt, mint amilyen például az infláció alakulása, az adósságállomány nagyságának változása, s amilyenek a gazdasági növekedés tendenciái és bizonyos szabályozási kérdések. Beruházási döntéseikben a gazdaság mikro-szintű menedzselésének problémái nem játszanak fontos szerepet.

A jóléti államok világgazdasági kihívásait és választási lehetőségeit taglalja Scharpf (2000) egy cikkében, ahol a legújabb tendenciákat is elemzi. Az exportágazatok foglalkoztatása stagnálást, illetve enyhe csökkenést mutat, melyet szerinte csak további termelékenységnöveléssel lehet szinten tartani. Ezt a csökkenő foglalkoztatást kompenzálhatja a nemzetközi versenyben közvetlenül nem érintett ágazatok (*sheltered branches*) növekvő munkaerőigénye. Ezeket a gazdálkodó szervezeteket azonban érzékenyen érintik a magas járulék- és adóterhek. Az állami szektor bevételeinek növekedése korlátozott lesz az elkövetkező időszakban, a magánszektor pedig egyre kisebb hajlan-

dóságot mutat a szolidaritásvállalásra a társadalmi egyenlőség fenntartásáért – véli a kutató. A globalizáció eltérő módon érinti a különböző jóléti rendszereket, és Scharpf vizsgálata ebben a vonatkozásban is igen alapos. A skandináv jóléti rendszerek¹ legnagyobb kihívása, hogy az erőteljes tőkemozgások közepette kiszámítható bevételekre tudjanak szert tenni. Ezenkívül fontos feladat lesz a magánszektor munkahelyteremtő képességének javítása. Az angolszász jóléti államokban² a társadalmi különbségek növekedése és a szegénység terjedése okozza majd a legnagyobb problémákat. Esetükben az oktatás támogatása és a szociális segélyezés megfelelő szintre emelése hozhat megoldást. A kontinentális jóléti rendszerekben³ a legégetőbb a finanszírozási kérdés. Reformokat kell hozni a nyugdíjak területén, és szociális segélyezés helyett a munkában tartást kell ezeknek az országoknak támogatniuk. Mindhárom jóléti rendszerre vonatkozik az az általános szabály, amely szerint javítani kell a jóléti kiadások hatékonyságát.

Ellentétben áll-e az európai gazdasági és monetáris integráció a szociális kohézió fenntartásának, illetve növelésének célkitűzéseivel?

Amennyiben a válasz a fenti kérdésre „nem”, akkor vajon elképzelhető-e, hogy a gazdasági és monetáris integráción keresztül – annak megkoronázásaképpen – idővel megvalósul az európai jóléti rendszerek konvergenciája, vagy annál is több, a szociális integráció?

A nyolcvanas évek végétől J. Delors a Bizottság elnökeként sokszor hangoztatta, hogy az egységes belső piac miatt nagy szükség van a szociális kohézió és a szociális integráció erősítésére. Javaslatában elsősorban a francia jóléti rendszer gyakorlatára épített, ezzel azonban nem tudta megszerezni azoknak a támogatását, akik a liberális és a skandináv jóléti modellt érezték magukénak. Közben a globalizáció begyűrűző hatásainak következtében is egyre versenyképesebb és rugalmasabb gazdasági rendszerekre volt szükség Európában. A kilencvenes évek első felétől új megközelítésben került napirendre a probléma. Az állampolgárság központi fogalomként lépett elő a szociális kohézió kérdésének megoldásában. 1996-ban felállítottak egy bizott-

1 A skandináv államok jóléti berendezkedésének alapja a társadalom széles rétegeire kiterjedő, magas szintű ellátás. Ezekben az országokban az állami foglalkoztatás aránya kirívóan magas, melynek oka a magánszektor elégtelen munkaerőkeresletében keresendő. Ha az állam nem teremtene elegendő munkahelyet, a magas szociális (munkanélküliségi) juttatások miatt komoly finanszírozási gondok lépnének fel a jóléti rendszerben.

2 Az angolszász (vagy más néven liberális) jóléti államokat a piac logikája uralja. Univerzális ellátásokat csak a társadalom nagyon szűk körének nyújtanak, és azokat sem túl magas színvonalon. Ezért a társadalomban nagy jövedelemkülönbségek alakulhatnak ki. Az állam a magánjellegű piaci ellátási formákat ösztönzi.

3 A kontinentális vagy korporatista jóléti rendszer szolgáltatásainak szintjét tekintve az előbbi két típus között helyezkedik el. A skandináv modellhez hasonlóan ezekben az országokban is elég erőteljes az állami szerepvállalás, a szociálpolitika pedig általában a hagyományos családmódel és női szerepek elkötelezettje.

ságot (*Comité des Sages*) azzal a céllal, hogy vizsgálja meg, miként szélesíthetnék az Európai Unióban a szociális és politikai dimenziót úgy, hogy az illeszkedjen az „emberarcú versenyképesség” (*competitiveness with a human face*) uniós stratégiájába.⁴ A riport szerint az európai állampolgárság megfelelő jogokkal való felruházása jelentheti a hidat a gazdaságpolitika és a szociálpolitika között.

Ez az új megközelítés sokakat inspirált arra, hogy elemezzék az ezzel járó lehetőségeket és veszélyeket, többek között Atkinsont és Davoudit (2000) is. Véleményük szerint megfelelő állampolgársági jogokkal biztosítható a szociális integráció létrejötte. Felhívják azonban a figyelmet arra, hogy a jogokkal való felruházás nem elegendő a cél eléréséhez, emellett szükség van azokra a társadalmi intézményekre is, amelyekbe beágyazódnak az állampolgárok jogai. Tanulmányukban J. Berghman egy konferencián megjelent cikkére hivatkozva nevesítik is ezeket az intézményeket:

- a demokrácia és a jogállam intézményei (a polgári integráció megvalósításáért),
- a munkaerőpiac intézményei (a gazdasági integráció elősegítéséért),
- a jóléti intézmények (a szociális integráció megvalósításáért),
- a családi és más közösségi intézmények (az interperszonális integráció biztosításáért).

Atkinson és Davoudi álláspontja szerint nem valószínű, hogy az állampolgársági koncepció valósággá válhat. Talán lesz konvergencia a jóléti rendszerek között, és a gazdasági és monetáris integrációval együtt jár majd némi szociális integráció is; ez azonban igen lassú folyamatnak ígérkezik ahhoz, hogy középtávon gyökeres változásokat hozzon.

Schmitter és Bauer (2001) *A (Modest) Proposal for Expanding Social Citizenship in the European Union* c. cikkükben annak okait elemzik, hogy eddig miért nem valósulhatott meg az EU-ban valamiféle szociális integráció. Erre egyrészt az lehet válasz, hogy az országok különböző gazdasági fejlettségi szinten állnak, s ezáltal eltérő a termelési tényezők hatékonysága, ami különböző beruházási megtérüléseket eredményez. Az eltérő tb- és adóterhek is versenyképességbeli különbségeket szülnek. Másrészt a jóléti politikák az alkalmazásban és a finanszírozás módjában is jelentős különbségeket mutatnak. Harmadszor: a szociálpolitikai döntéseket befolyásoló érdekképviseleti szervezetek különböző fejlődésen mentek keresztül az egyes országokban. Negyedszer: az EU még távol áll attól, hogy szuverén államként működjön. Ötödször pedig, az európai integráció folyamatában elsősorban az üzleti érdekek érvényesülését, és nem azon társadalmi szervezetek létrejöttét ösztönözték, amelyek szupranacionális szinten védhették volna a dolgozók, a diákok, a nyugdíjasok, a betegek és a

⁴ Ld. Report by the Comité des Sages (1996) For a Europe of Civic and Social Rights. Luxembourg: OÖPEC.

fogyasztók érdekeit. Addig, amíg nem alakul ki a társadalmi erők egyensúlya a politikaalkotásban és nem jön létre hatékony pártrendszer, kevés az esély arra, hogy a szociális integráció területén előrelépés szülessen. Schmitter és Bauer az elszegényedés problémájának kezelésében uniós fellépést javasol. Elképzelésük szerint az országoknak a szegénység elleni küzdelemre fordított pénzüsségeiket egy közös európai alapba kellene betenniük, ahonnan minimális megélhetési segélyeket – ún. Euro-stipendiumot – folyósítanának azoknak, akiknek a jövedelme nem éri el az uniós átlagjövedelem egyharmadát. A keleti bővüléssel várhatóan megnövekvő jövedelmkülönbségek és a Gazdasági és Monetáris Unió létrejötte különösen indokoltá teszik egy ilyen európai uniós intézmény felállítását, hiszen a strukturális politikák valószínűleg nem tudják majd ezt a kérdést hathatósan kezelni.

Faist (2001) *A szociális állampolgárság az Európai Unióban* c. munkájában azt vizsgálta, hogy az európai szociális állampolgárság elmúlt, alig 10 éves fejlődését melyik elméleti modellel lehet a legjobban leírni. A reziduális megközelítés szerint a szupranacionális szociális jogoknak nagyon szűk körűeknek kell lenniük, és a tagországoknak is egyre kevesebb jóléti ellátást kell biztosítaniuk az állampolgáraiknak. Ezzel ellentétben a poszt-nemzeti felfogás azt mondja, hogy a nemzeti és a nemzetek feletti – ebben az esetben európai uniós – szinten nyújtott állampolgári jogoknak konvergálniuk kell egymáshoz. Az EU intézményi felépítésének azonban leginkább egy harmadik modell felel meg, melyben az állampolgároknak az irányítás minden szintjén – regionális, nemzeti és szupranacionális szinten – biztosítanak bizonyos jogokat (*nested citizenship*). Ezek halmaza jelenti valójában az állampolgárok jogainak összességét. A szociális jogok védelméért több szinten kell harcolniuk az érdekképviselőeknek, ami nem egyszerű feladat. Ezt bizonyítja, hogy a szociális jogok harmonizációján alapuló európai szociális állampolgári jogokat eddig még nem is sikerült kivívni az EU-ban. Az európai szociális jogok bővítéséhez azonban mindenképpen fontos elméleti hététeret nyújt a többszintű állampolgárság koncepciója, ami adott esetben segíthet a megfelelő irányba terelni a folyamatokat.

Egy összehasonlító elemzésében Scharpf (2000) 12 fejlett tőkés ország jóléti politikáinak alkalmazkodását vizsgálta a nemzetközi gazdasági folyamatok fényében. Szerinte az EMU-ban érezhetően nagy nyomás hárul az exportban mind a közvetlenül, mind a közvetve érintett vállalatokra. Ezt jól mutatja, hogy az euró-övezetben működő vállalatok egyre kevésbé hajlandók arra, hogy a veszteséges egységeket keresztfinanszírozással mentse meg. Amennyiben egy egység nem képes nyereséget elérni, eladják vagy bezárják. A minden irányból fokozódó verseny a termelékenység növelését teszi szükségessé, ami- ben elsődleges szerepe lesz a tudás bővítésének. Véleménye szerint minden más – a társadalmi egyenlőséget szem előtt tartó – jóléti beavatkozást a lehető legszükségesebb esetekre kell leszűkíteni.

Ferrera és Rhodes (2000b) meg vannak győződve arról, hogy minden európai államnak, amely versenyképes gazdaságot akar fenntartani, a versennyel összhangban álló társadalombiztosítási, szociális segélyezési és foglalkoztatás-politikával kell rendelkeznie. Ehhez nincs szükség a neoliberais érték- és intézményrendszer mentén elképzelt konvergálódásra. Csupán arra, hogy a kormányok a politikai eszközöket az eddiginél kreatívabb módon tudják alkalmazni a saját problémáik megoldásában.

Az EMU és a jóléti berendezkedés összeférhetetlenségével Rhodes (2001) is foglalkozik egyik munkájában. Kifejti, hogy a háború utáni jóléti berendezkedés, melynek alapja a gazdasági reguláció, a protekcionizmus és a kiterjedt állami szektor működtetése volt, valóban összeférhetetlen lenne a Gazdasági és Monetáris Unióval, de ma már a növekedésorientált gazdaságpolitika, az infláció-visszatartó bér- és árpolitika, valamint a megfelelő újraelosztó politika keveréke meg tud felelni a kihívásoknak. A Stabilitási és Növekedési Paktum pedig nem tartalmaz arra vonatkozó kitétel, hogy a tagállamoknak karcsúsítaniuk kell jóléti rendszereiket. Sőt, az új szociális paktumok és jövedelempolitikai megállapodások által eredményezett bérstabilitás nagyban hozzájárulhat a jóléti államok fenntarthatóvá tételében. A szigorú fiskális politika eredményeképpen pedig csökkentek a kamatlábak, ami egyrészt gazdaságélénkítő, másrészt deficitcsökkentő hatással járt együtt, és ez a folyamat a jövőben is folytatódhat. Az EMU országaiban ezzel a külső kényszerrel el lehetett érni, hogy a gazdaságok stabilizálódjanak. (Az ezt megelőző 20 évben az országok ez irányú törekvései nem sok eredménnyel jártak.) Rhodes meggyőződése, hogy az Európai Uniónak módot kell találnia arra, hogy közelítse a jóléti politikákat, az európai szociális modell fenntartása érdekében.

A magasabb szintű gazdasági integráció és a nemzetközi versenyképesség megőrzése inkonzisztens az EU szociális modelljével – vallja Adnett (2001, p. 355). A rugalmasan alkalmazkodó specializáció és a holisztikus vállalatok elterjedése révén az európai versenyképességet azzal az intézményrendszerrel és foglalkoztatási szabályozással, melyet az ötvenes, hatvanas években állítottak fel, nem lehet fenntartani. A szociális kohézió mindenáron való erősítése a jóléti államok túlzott mértékű megnövekedéséhez és túlszabályozáshoz vezetett. Európa rugalmatlan munkaerőpiacai arra sarkallják a vállalatokat, hogy viszonylag kevés, de biztos jövedelmet hozó termékekre és szolgáltatásra specializálódjanak, olyanokra, amelyek már életciklusuk egy késői szakaszában vannak. Ez a fajta specializáció alacsony piacnövekedéssel és beruházási igényvel jár együtt, ezért gazdasági növekedést sem hordoz magában. Adnett úgy látja, hogy az új termelési technológiák elterjedése, a tudás-központú gazdaság növekedése, a globalizáció és a Gazdasági és Monetáris Unió teljes mértékben megváltoztatta az EU szociális és gazdasági célkitűzéseinek viszonyát.

Milyen intézkedések születtek az euró-övezet országaiban a jóléti rendszerek fenntarthatóvá tételére?

Az EMU tagországaiban a jóléti rendszerek reformját illetően Rhodes (2001, p. 432) a következő általános tendenciákat figyelte meg:

– Az újraelosztás mértékében nem következett be jelentősebb változás a kilencvenes években.

– Az intézményi reformok elsősorban a jóléti rendszerek jobb menedzselését kívánták elérni.

– A juttatásokat (főként a munkanélküli segélyezést) megpróbálták aktivizálóná tenni, hogy elsősorban a munkába való visszaállást ösztönözzék.

– A jóléti intézmények privatizációja jelentéktelen mértékű volt, és elsősorban az egészségügyet érintette.

– Sor került némi decentralizációra is a jóléti rendszerek működtetését illetően.

– Az egyes országok a konvergencia-kritériumok teljesítésének időszakában és azt követően is szigorú ellenőrzés alatt tartották költségvetési főösszegük alakulását.

– Az államok kezdenek áthangolódni a „járulék-túlsúlyos” jóléti rendszerekről az „adó-túlsúlyos” rendszerekre. Az európai jóléti rendszerek működtetésében az adóbevételek aránya már meghaladja a munkaadói befizetések arányát.

– Elterjedt a bértámogatási rendszerek működtetése, amelyek a munkában tartást segítik.

– A társadalmi egyenlőtlenségek valamelyest növekedtek a tagállamokban, melynek oka a társadalom előregedési folyamata, a továbbra is magasnak mondható munkanélküliség és a gyermeküket egyedül nevelő anyák számának növekedése.

– 1993-tól a GDP százalékában mérve csökkentek a szociális védelemre fordított kiadások. Ez elsősorban a GDP-nek és az ezzel együtt járó foglalkoztatás-növekedésnek köszönhető, hiszen ez tette lehetővé a munkanélküli segélyekre kifizetett összegek mérséklődését.

Rhodes (2001, p. 435–436) három csoportra bontva tárgyalja tovább a tagállamok jóléti rendszereiben hozott reformokat.⁵ Az első csoportot Franciaország, Németország, Belgium és Ausztria alkotja. Ezekben az országokban a problémák elsősorban a társadalombiztosítási rendszer és a munkanélküliségi juttatások kölcsönhatásából fakadnak. Mostanáig a magas munkanélküliség több évig járó, nagyvonalú, biztosítási alapon fizetett pénzbeli segélyezéssel párosult, melynek feltételrendszere egyáltalán nem ösztönözte a munkába történő visszaállást. A kilencvenes években ezek az államok – elsősorban a maastrihti kritériumoknak való megfelelés érdekében – a következő reformlépéseket hozták:

⁵ Rhodes a cikkben itt egy korábbi – másokkal közösen készített – tanulmányára hivatkozik. Ld. Ferrera, M., A. Hamerijck and M. Rhodes (2000) *The Future of Social Europe: Recasting Work and Welfare in the New Economy*, Lisbon: Celta Editor 2000.

TANULMÁNYOK

– A társadalombiztosítási kiadások növekedését szigorú keretek között tartották.

– Racionalizálták a szociális kiadásokat a nyugdíjkifizetések és a „passzív” juttatások fokozatos lefaragásával.

– A kormányok javították családpolitikájukat, figyelembe véve az elmúlt évtizedekben bekövetkező társadalmi változásokat.

– A munkanélküli segélyek folyósítását ösztönző feltételekhez kötték.

– Csökkentették a nem biztosítási alapú szociális költségek arányát.

A második csoportba Portugália, Spanyolország és Olaszország sorolható, vagyis azok az országok, amelyekben a szociális reformokat csak hosszas hezitálás után sikerült elindítani. Az EMU kritériumainak való megfelelést a jóléti programokat nem érintő eszközökkel – például egyszeri adókkal, nagy mértékű kamatvágásokkal – kívánták elérni. A felsorolt jóléti államok északi szomszédaiktól eltérő problémákkal küzdenek. Jóléti berendezkedésük a társadalom bizonyos csoportjainak igen magas juttatásokat biztosít, míg más csoportok nagyon alacsony szociális védelemben részesülnek, de olyan rétegek is vannak, akikre egyáltalán nem terjed ki a szociális védelem. A kilencvenes években ezekben az országokban a biztosítottak átlagnyugdíja reálértékben meghaladta az EU átlagát. Ugyanakkor a nem biztosítottak minimálnyugdíja jóval alatta maradt az Unió átlagának. Munkanélküliségi ellátás csak jelképesen létezett a kérdéses országokban. A reformok így elsősorban az igazságosabb elosztást – a túl magas juttatások leszállítását, a minimumszintek felemelését – célozták meg. Szociális hálót építettek ki, a családokra vonatkozó támogatásokra és szolgáltatásokra nagyobb hangsúlyt fektettek, és újraszervezték az egészségügyi rendszerüket.

Finnországnak, Hollandiának és Írországnak már viszonylag korán szembe kellett néznie a gazdasági recesszió miatt sürgetővé vált jóléti reformokkal, jóval azelőtt, hogy a nominál-konvergencia ezt szükségessé tette volna.

Hollandia a kettős olajárrobbanásra és a hetvenes évekbeli magas munkanélküliségre egy erős valuta kialakításával és szigorú költségvetési politikával válaszolt. Visszanyúltak a korábban elhanyagolt, központosított és koordinált bértárgyalásokhoz, amelyek az előbb említett intézkedésekkel együtt alapját képezték a járadékrendszer és a munkaerőpiac nagyfokú reformjának. Maastricht a bevételek és a szociális kiadások reformjára – az egészségügyre fordított összegek, valamint a rokkantsági és munkanélküli járadékok csökkentésére – volt hatással, és ezzel Hollandiának sikerült a jóléti kiadásait a GDP 48 százalékaról 40 százalékra csökkenteni 1992 és 1998 között.

Finnországban a kilencvenes évek elején tapasztalható recessziót elsősorban pénzügyi piacának óvintézkedések nélkül történő megnyitása okozta. A reformok fő területét a költségek csökkentése és a munkaerőpiac átalakítása jelentette. A munkaerőpiacon hozott intézkedések célja az volt, hogy fokozzák a magánszektor munkakeresletét, hi-

szen a magas állami foglalkoztatás fenntartása mellett nem lehetett volna a költségek nagyarányú csökkentését elérni. Végül a kilencvenes évek közepétől a gazdasági növekedés révén növekedtek a jóléti bevételek, ugyanakkor a ciklikus munkanélküliségből származó kiadások csökkenhettek, így Finnország különösebb megszorító intézkedések nélkül tudta teljesíteni az EMU-hoz való csatlakozás feltételeit.

Írország 1990 és 1999 között a GDP 92 százalékáról 43 százalékra szorította le az államadósságát, de az egyik legnagyobb eredményt a munka kínálatának és keresletének javítása jelentette, melynek intézkedéseit a szakszervezetekkel és a munkaadókkal közösen tárgyalták meg és fogadták el. Ennek a nemzeti programnak a keretében csökkentették a munkaadók által fizetett társadalombiztosítási járulékok mértékét, kiemelt ösztönzést nyújtva az új és alacsony bérezésű munkahelyek teremtésére, valamint kiszélesítették az adóalapot, hogy továbbra is biztosítani tudják a forrásokat a rendszer működtetéséhez. A költségvetési deficit csökkentésében pedig a reálbérek csökkentésének volt a legnagyobb szerepe.

A jóléti államok reformjai közül Scharpf (2000, p.199–200) a költségvetés bevételi oldalát érintő intézkedésekről ír. Az OECD-statisztikák szerint a nyolcvanas évek közepéig az jóléti államok bevételei meredeken nőttek, azután stagnáltak. Az adóterhek növekedésére a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején olyan folyamatok hatottak, mint például a munkanélküliség, a korai nyugdíjazás, az egészségügyi, és a nyugellátás egy előregedő társadalomban, a szegénység, valamint a növekvő igények az oktatás és az üzleti infrastrukturális beruházások iránt. Ugyanakkor voltak olyan folyamatok, amelyek a terhek csökkentését kívánták volna meg (a mobil adóalapért folytatott nemzetközi verseny). A nyolcvanas évek közepétől az országok jelentősen csökkentették a tőkejövedelmekre kivetett adók mértékét, s ennek pótlására mindenki az adóalapot szélesítette. A deficitek lassan, de fokozatosan nőttek, és a kiadások csökkentésének elfogadását adott esetben a koalíciós kormányzás is nehezítette. Az európai országok megváltozott gazdaságpolitikai autonómiájára Scharpf is kitér a jóléti államok fenntarthatóságát elemző tanulmányában. A kapitalista jóléti államok kialakulásakor a kormányok politikájukkal a kívánt mederbe tudták terelni a gazdasági folyamatokat, hiszen a legtöbb valuta akkor még nem volt konvertibilis, a pénzügyi piacok szabályozva voltak és a nemzetközi kereskedelem is nehezen kapott új erőre a második világháború után. Ebben az időben az államkötvényhozamok határozhatták meg a tőke minimális hozadékát. Mostanra a jegybankok irányadó kamatai vagy az államkötvények hozamai csak egy tényezőt jelentenek a sok közül, amelyek befolyásolják a tőke minimális profitlehetőségeit egy országban. A kormányok megfelelő eszközökkel vonzóvá tudják tenni országukat a portfólió- és működőtőke-beruházások előtt. Kérdés, hogy a kormányok hogyan állják meg a helyüket a tőkésért folytatott versenyben a többi

TANULMÁNYOK

országgal szemben. A termékgyártó transznacionális cégek ma már minden országban úgy rendezkednek be – szolgáltató cégeknél eleve adott ez a lehetőség –, hogy nagyon gyorsan tudjanak reagálni az őket ért kedvezőtlen folyamatokra. Ezért a tőke mindig oda áramlik, ahol a működtetéséhez szükséges terhek a legalacsonyabbak (a cégek mobilizálhatják adóalapjukat).

Ferrera és Rhodes (2000a, p. 7) *Recasting European Welfare States* c. rövid áttekintő írásukban egyrészt összegzik a fentebb részletezett folyamatokat, másrészt felhívják a figyelmünket arra, hogy a reformokat befolyásolhatják bizonyos politikai folyamatok is. A jóléti reformok elég összetett politikai döntések, melyekben nagyon sok az érdekelt, illetve az érintett. A 20. század végi, 21. század eleji európai demokráciákban pedig már ilyen horderejű döntéseket társadalmi konszenzus nélkül nem lehet meghozni. A problémákat elsősorban a rugalmatlan intézményrendszer és a megszilárdult álláspontok okozzák. A kormányok pedig a kormányzaton kívüli erők követelései és más politikaterületek áthatásai közé vannak szorítva, melyben a döntést meghozni nem egyszerű feladat.

A jóléti reformok mögött meghúzódó politikai folyamatokat Ross (2001) tárgyalja igen nagy részletességgel egy cikkében. Véleménye szerint az európai politikusok a jóléti állami berendezkedésüket fenyegető gazdasági és demográfiai nyomás, valamint a széles körű társadalmi konszenzust igénylő szociális reformok szorítójában voltak, illetve vannak. Kénytelenek (voltak) átalakítani a túl költségesnek és nem elég hatékonynak bizonyult jóléti rendszereiket, miközben nem szeretnék (szerették volna) elveszteni politikai szavazóbázisukat. A „nem is annyira új” politika tehát azoknak az új utaknak, eszközöknek a megtalálását vagy létrehozását jelenti, melyek elvezetnek a jóléti rendszer reformjához, ugyanakkor a szavazók nem érzik úgy, hogy nagy anyagi veszteség érte volna őket.

...és még mire lenne szükség a továbbiakban ahhoz, hogy „aktív és dinamikus jóléti államok”⁶ jöhessenek létre az EMU-ban?

A szükséges reformokat Ferrera és Rhodes (2000b) három nagyobb területen vizsgálja: (a) a munkaerőpiacon, (b) a társadalombiztosításban és (c) az egészségügyben.

(a) A munkaerőpiacon Európa képes arra, hogy megfeleljen az új kihívásoknak, és hosszú távon ennek foglalkoztatás-növelő hatása is lehet. Ehhez nagyobb figyelmet kell szentelni az információs és tele-

6 A kérdésben idézőjelbe tett kifejezés abban a nyilatkozatban szerepel, melyet az 2000-ben rendezett Lisszaboni Európai Tanács fogadott el, és teljes szövegösszefüggésében így szól: „Az emberi erőforrásba való befektetés, és egy aktív és dinamikus jóléti állam létrehozása döntő fontosságú lesz mind Európának a tudás-alapú gazdaságban elfoglalt helyzete szempontjából, mind annak biztosítására, hogy az új gazdasági forma kialakulása nem súlyosbítja tovább a munkanélküliséget, a szociális kirekesztést és a szegénység létező szociális problémáit.” Ld. European Commission (2000).

kommunikációs ismeretek oktatási és képzési rendszerekben való fejlesztésére, valamint a telekommunikációs infrastrukturális beruházásokra. Alacsony bérezésű munkahelyek teremtése érdekében – ahogy azt néhány országban már tették is – a munkáltató és a munkavállaló által fizetett társadalombiztosítási és adóterheket csökkenteni kell az ilyen foglalkoztatás esetében. A kötelező minimálbérek bevezetése termelékenység-növelésre ösztönzi a vállalatokat, amit vagy innovációkkal, vagy képzéssel érhetnek el. A foglalkoztatási problémák megoldásában legjobb, ha a kormányok intézményi tárgyalásokat folytatnak az érintettek képviselőivel, és kerülnek az egyoldalú intézkedéseket. Az eszköztár pedig, amelyből a kormány választhat, igen széles: etelodás az járuléktúlsúlyos jóléti rendszer felől az adókból fenntartott felé, munkában tartást ösztönző bértámogatási rendszer, negatív adózási rendszer... stb.

(b) A társadalombiztosítás a jóléti államok intézményi magja. A tb reformjával kapcsolatban szakértői körökben gyakran felmerül a kötelező biztosítás leépítése, az önkéntes magánpénztárak kialakítása. A kérdés leginkább mindig az, hogy milyen mértékű kötelező biztosítást tartsanak fenn az államok. A társadalombiztosítás egyik legnagyobb kihívását a nyugdíjrendszer átalakítása jelenti, amit a foglalkoztatási kérdésekkel együttesen kell kezelni. A fő cél növelni a foglalkoztathatóságot. A munkahelyi balesetek biztosítási rendszerét vagy a csökkent munkaképességűek támogatásait talán egyszerűbb lenne közvetlenül a munkaadónak megszervezni és fenntartani. Kedvező folyamat, hogy az országok többségében egyre specializáltabb magánpiac kezd kialakulni az egészségügy és a szociális szolgáltatások területén.

(c) Az egészségügyben mindenképpen javasolt az univerzalitás csökkentése bizonyos szolgáltatások térítéskötelessé tételével. Ehhez azonban meg kell vizsgálni, hogy képes-e az állam az újonnan felmerülő igények kielégítésére. Ha igen, akkor hajlandóak lennének-e az emberek ezért további anyagi áldozatot hozni. A másik vizsgálandó kérdés a kötelező biztosításért járó ellátás szintjének meghatározása. Az univerzalitás csökkentésén kívül ösztönözni kell a tényeken alapuló orvoslás gyakorlatát és a betegek felelős gondolkodását, nagyobb döntési lehetőséget adva nekik a kezelés módjának és hosszának a meghatározására.

A reformok kivitelezéséhez átfogó és fokozatos koalícióépítésre van szükség, melyben az Európai Unió szupranacionális szerveinek fontos szerepe lehet. Például megfelelő eszközökkel el kell érniük, hogy a tagállamok a szociális vitákba minden esetben bevonják a munkavállalók és a munkáltatók képviselőit.

Rhodes (2001, p. 438) olyan jövőbeli problémák forrásaira hívja fel a figyelmet, melyek a Gazdasági és Monetáris Unió nem megfelelő működésén keresztül befolyással lehetnek a reformfolyamatokra is. Az egyik ilyen problémaforrás az, hogy az államok fiskális autonómiájuk egy részét elveszítették a globalizáció és az EMU-ba való belépés következtében. A másik a munkaerő országok közötti áramlá-

sának hiánya, ami az országokat ért egyoldalú sokkok kezelésében jelenthetne segítséget. Hiányzik továbbá bármilyen országok közötti társadalmi szolidaritásvállalás, nem beszélve egy európai társadalombiztosítási rendszerről, amely garanciát adhatna a szociális kohézió fenntartására. Ezenkívül gondot okoz a Stabilitási és Növekedési Paktum betartásában az, hogy a tagállamok költségvetésében viszonylag kevés automatikus stabilizátor került beépítésre, és a használható diszkrecionális eszközök köre sem túl nagy. Szükség lenne mindkettőnek a bővítésére. Arra a kérdésre, hogy összeférhetetlen-e az EMU a jóléti berendezkedéssel, Rhodes egyértelmű nemmel válaszol. A Stabilitási és Növekedési Paktum nem tartalmaz arra vonatkozó kitétel, hogy a jóléti rendszereket le kell építeni, bár közvetlenül hatással van a belső problémákból eredő szükséges átalakítások elindításában.

Scharpf (2000) tanulmányában is szó esik a megoldott és megoldásra váró szociálpolitikai problémákról, de az országok csoportosítása eltér Rhodes-étól. A skandináv típusú jóléti rendszerekben a legnagyobb kihívást továbbra is az jelenti, hogy a tőkemozgások közepette kiszámítható bevételt tudjanak teremteni a nagyvonalú jóléti politikák működtetéséhez. Az angolszász jóléti államokban sem a foglalkoztatási, sem a finanszírozásbeli problémák nem égetőek. A legfontosabb cél az, hogy hozzáférhetőbb oktatással és a szociális segélyezés kiszélesítésével csökkentsék a társadalmi különbségeket és a szegénységet. A kontinentális jóléti rendszerekben az egyik legsürgetőbb probléma a juttatások, járadékok kiszámításának és finanszírozásának módja. Ezek az országok versenyképességük javítását tartják elsődleges feladatnak, és ezt – sok más eszközzel együtt – az információs, kommunikációs és pénzügyi, illetve üzleti szolgáltatásaik fejlesztésével kívánják elérni.

Hogyan segíti tagállamait az Európai Unió a jóléti rendszereik átalakításában?

Az Európai Bizottság 2000 februárjában terjesztette be az Európai Parlamentnek ötéves programját, melynek cselekvési programjában a szociálpolitikai kérdéseket az Európai Szociálpolitikai Menetrend tartalmazza részletesen. Az Európai Szociálpolitikai Menetrend célja az, hogy az EU 2010-re a világ legversenyképesebb tudásalapú gazdaságává váljon, ahol alacsony a munkanélküliség, és a szociális kohézió közös érdekként érvényesül. A menetrend által figyelembe vett új kihívások – a tudásalapú gazdaság kialakítása mellett – a globalizáció és a kelet-közép-európai bővülés. A Menetrend nem tartalmában, hanem komplexitásában hoz újat az Unió gyakorlatába. Továbbra sem célja az EÜ-nak a tagállami szociálpolitikák harmonizálása, a megvalósítás módszerét a közösségi jogalkotás és politikák, a nyílt koordináció, valamint a közösségi programok és akciók jelentik. Már az 1993-ban kiadott *Növekedés, versenyképesség, foglalkoztatás* c. Fehér

Könyv és az 1994-es *Fehér Könyv a Szociálpolitikáról* c. bizottsági dokumentum is ugyanazt a két szempontot, a versenyképességet és a szolidaritást igyekszik összehangolni. Az új kihívásokra azonban legelőször az Amszterdami Szerződésben született közösségi válasz, melyben a foglalkoztatáspolitikai már önálló címmel szerepel. A foglalkoztatáspolitikai ugyan megmarad nemzeti hatáskörben, de a Tanács minősített többséggel foglalkoztatáspolitikai irányelveket fogad el, melyek követése a tagállamok számára ajánlott. A foglalkoztatás önmagában azonban nem jelent gyógyírt minden problémára; a tagállamoknak nagy figyelmet kell fordítaniuk a szegénység és a szociális kirekesztettség orvoslására. Ez irányú intézkedéseikről az országoknak az Európai Tanács felé el is kell számolniuk. Az európai szociálpolitikában, foglalkoztatásban és a szociális párbeszédben is a kulcsszó a „minőség” lett⁷.

Az összehangolt európai fellépést segítő uniós törekvéseknek Rhodes (2001, p. 441–442) is szentelt egy fejezetet tanulmányában. Azt állítja: a jóléti államokat továbbra sem fenyegeti annak veszélye, hogy elveszítik alapvető funkcióikat, sőt a monetáris integráció még erősítette is a nemzeti kormányzás szerepét azzal, hogy a nominál-konvergencia megvalósításával fenntarthatóvá tette a költséges európai jóléti rendszereket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincs szükség újszerű elképzelésekre az európai összefogásban. A tagállami politikák koordinálásában az EU azzal az újítással kíván élni, hogy az eddigi egyeztető folyamatokat illetve csatornákat – amelyek a szükséges reformok megvitatásának színteréül szolgálnak – egységbe rendezze.

Az ún. „kölni egyeztető eljárást” (*Cologne process, 1999*) a politika-területek közötti kölcsönhatások feltárására, a makroszintű gazdaságpolitikák koordinálására hozták létre, 1999-ben. A „cardiffi eljárás” (*Cardiff process, 1998*) a strukturális politikák egyeztetéséül szolgál, míg a „luxemburgi eljárás” (*Luxembourg process, 1997*) elindításának célja a tagállami foglalkoztatáspolitikák közelítése volt. Már valamivel a 2000 márciusában Lisszabonban megrendezett Európai Tanács-értekezlet előtt a Bizottság elkészítette Általános Gazdaságpolitikai Iránymutatásait (*Broad Economic Policy Guidelines*), melyben tisztán megfogalmazzák javaslataikat a jóléti rendszerek átalakítására vonatkozóan. Ezek pedig a következők:

- az alacsony fizetésű munkahelyek adóterheit csökkenteni kell;
- a munkatermelékenység növekedésével emelkedjenek a reálkeresetek;
- a képzések hozzáférhetőségét javítani kell;
- az adórendszereket és szociális juttatásokat meg kell reformálni oly módon, hogy azok ösztönözzék a munkában maradást, az aktív munkavégzést;
- a munkaerőpiaci szabályozást modernizálni kell (például a mun-

⁷ Ld. Gyulavári (2001, p. 92)

kahelyeket védő, magas végkielégítéseket előíró intézkedések felülvizsgálatával, a rugalmas munkaidő bevezetésével).

Lisszabon óta a nyílt koordináció eszközt használják a szociálpolitikai kérdések rendezésére is – azok után, hogy a módszer már a strukturális politikák, foglalkoztatáspolitikák és a gazdaságpolitikák koordinálásában jól bizonyított. A Tanács minden évben tavasszal ül össze, hogy az aktuális gazdasági és szociális kérdéseket megtárgyalja. Ezt megelőzően az országoknak írásba kell adniuk saját tervezett szociálpolitikai menetrendjüket, ösztönözve ezzel őket a konzekvens és hosszú távú gondolkodásra. Az eljárás célja az, hogy szociálpolitikai iránymutatásban rögzítsék a rövid, közép- és hosszú távú feladatokat, megadva az elérendő mennyiségi és minőségi kritériumokat.

Annak érdekében, hogy ezek a folyamatok valóban eredményesek legyenek, és ne fordulhasson elő, hogy a szociális és foglalkoztatási célokat a pénzügyi céloknak rendeljék alá, ezeket az egyeztető eljárásokat rekonziliálni, illetve racionalizálni kell. Egy megoldási lehetőséget jelenthetne, ha a kölni eljárás – különös tekintettel az általános gazdaságpolitikai irányelveket tartalmazó dokumentumra – biztosítana egyfajta keretet a két egymást át nem fedő, de szorosan összefüggő eljárás működtetésének. Ez a két terület pedig a nemzeti szociálpolitikák és a költségvetési politikák koordinálása lenne. Lisszabonban az előbbi illetően már elindult egy egyeztetési folyamat, a második területen azonban még nem számolhatunk be hasonló eredményről. Továbblépési lehetőségként megfontolandó a luxemburgi eljárás kiterjesztése más jóléti politikaterületekre, ahol a foglalkoztatáspolitikához hasonlóan rövid, közép- és hosszú távú követendő célokat tűznének ki az országok maguk elé. Ezzel idővel megvalósulhatna az európai jóléti államok konvergenciája is.

Smaghi és Casini (2000) egy közös tanulmányukban az EMU tagállamainak monetáris és fiskális politikai együttműködésének kereteit és eredményeit elemzik. Az EMU-t megelőző időszakban a monetáris és fiskális politikai együttműködés bizonyos szinten működött, de eredményesnek nem volt nevezhető. Ezt azzal magyarázzák, hogy nem könnyű két olyan politikaterületet sikeresen összehangolni, melyek egyike elvileg független kezében van, a másiknak pedig nehéz a céljait tisztán meghatározni. 1997-ben a luxemburgi csúcsértekezleten döntés született a majdani ECB és a Tanács együttműködésének szükségességéről. A két politikaterületre vonatkozó együttműködésben fontos állomás volt azonban az 1999-es Helsinki Európai Tanács, ahol a Pénzügyminiszterek Tanácsa jelentésében kimondja: az Európai Központi Bank nem kötelezheti el magát egy ex-ante koordinációban való részvételre, hiszen ez megakadályozhatná elsődleges céljának (árszínvonalstabilitás) az elérésében. Ebből következőleg az ECB és a pénzügyminiszterek között csak párbeszédre van lehetőség, amely azonban korántsem megfelelő. A koordináció tehát rosszabb, mint az EMU előtt volt – állapítják meg a szerzők.

Az EU foglalkoztatás- és szociálpolitikájának fejlődési lehetőségeit Jensen (2000) elméleti oldalról vizsgálja. Az ötvenes évek végén a regionális integráció fejlődésének magyarázatára született neofunkcionalista elméletet a hetvenes években sok kritika érte. Jensen kiáll az elmélet mellett, és annak magyarázóerejét a foglalkoztatás- és szociálpolitikai integráción keresztül mutatja be. Az elmélet a következő 4 dinamikus folyamattal írja le a különböző területeken folyó regionális együttműködés fejlődését:

(a) Működésbeli túlsordulások (*functional spillover*).

Az integráció folyamatában vannak olyan esetek, amikor egy területre azért kell kiszélesíteni az együttműködést, mert az eredeti cél nem valósulhat meg annak hiányában.

(b) Koalíciók formálásából eredő túlsordulások (*cultivated spillovers*).

Ebben az esetben nem a működés követeli meg további területek együttműködésbe való bevonását, hanem a résztvevők ragaszkodnak ehhez. Gyakran csak akkor hajlandóak az együttműködésre, ha cserében az ő együttműködési javaslatukat is elfogadják („package deals”).

(c) Bürokratizálás–depolitizálás (*elite socializing–bureaucratization–depolitization*).

Az integrációt fokozza, ha az együttműködésbe a szupranacionális szervek képviselőit is bevonják, hiszen ők már sokkal nagyobb elkötelezettséget éreznek a tagállamok közötti kapcsolatok fejlesztésére. Az együttműködés intézményesítése pedig segít a tárgyalások depolitizálásában.

(d) Európai szintű szervezett érdekvégyesítés kialakulása (*development of organized interests at European level*).

Szupranacionális elkötelezettsége azonban nemcsak az EU köztisztviselőinek lehet. Ahogyan fokozódik a gazdasági integráció egy régióban, s ahogyan egyre több szupranacionális feladatokat ellátó intézményt állítanak fel, úgy érzik egyre fontosabbnak más érdekcsoportok is azt, hogy az együttműködést a saját területükre is kiterjesszék.

Jensen a felsorolt folyamatok helyénvalóságát példákkal támasztja alá, melyeket az európai szintű foglalkoztatás- és szociálpolitikai együttműködés elmúlt 10–15 évéből merít. Álláspontja szerint a túlsordulási elmélet megfelelő magyarázatot jelent a kérdéses területen zajló regionális integráció fejlődésére, de az EU fejlődésével az elmélet is továbbfejlesztésre szorul.

Elemzés és következtetések

A globalizáció szerepe az európai jóléti államok átalakításában

A kutatók többsége úgy véli, hogy létezik összefüggés a globalizációs folyamatok és a jóléti államok reformjainak szükségessé válása között.

Abban azonban már megoszlanak a vélemények, hogy ez az összefüggés milyen irányú és intenzitású. Burgoon vizsgálatai alapján megalapozott az az állítás, hogy a globalizáció jóléti rendszerekre kifejtett hatásainak elemzésénél sokkal bonyolultabb összefüggéseket is figyelembe kell vennünk, mintsem csak a gazdaságok nyitottságát. A szabad működőtőke-áramlás kevésbé fenyegeti egy ország gazdasági stabilitását, mint a portfóliótőke szabad áramlása. Az az ország pedig, amely exportjának nagy részét a magas bérköltségű országokkal bonyolítja, másként van kitéve különböző érdekcsoportok kompenzációs követeléseinek, mint azok, akik az alacsony bérköltségű országokkal versenyeznek. Rodrik, Atkinson és Davoudi határozottan megkérdőjelezik az európai jóléti államok jelenlegi formáinak létjogosultságát a globalizáció fényében. Ezzel szemben a globális gazdasági folyamatok hatását túlbecsültnek véli Ferrera és Rhodes; szerintük a reformokra inkább a jóléti rendszerek belső problémái miatt volt szükség. Rhodes többek között kifejti, hogy a jóléti kiadások következtében nő a termelékenység a gazdaságban, és ez pozitívan hat a versenyképességre is. A jóléti államok tehát szerinte összeegyeztethetők a globális versennyel. Mosely pedig úgy látta, hogy a pénzügyi piacon keresztül kevésbé hatása lehetett a globalizációnak a jóléti reformokra, hiszen az ő döntéseik más tényezőkön alapulnak, mint az árupiaci résztvevőké.

Véleményem szerint a globalizáció valóban az egyik kiváltó oka volt a jóléti reformoknak Európában. A fokozott versenyben ugyanis hamarabb jelentkeztek azok a problémák, amelyek a belső fejlődés következtében már ott lappangtak a teljesítőképességük határához érkező jóléti államokban. Azokat a véleményeket, amelyek a globalizációval nem tartják összeegyeztethetőnek az európai jóléti rendszerek nagyfokú szociális kohéziót megvalósító céljait, eltúlzottnak hiszem. Bizonyos átalakításokkal – nem feladva azonban a társadalmi igazságosság eszméit – létrehozhatók olyan jóléti államok, amelyek vállalkozásokkal versenyképesek tudnak maradni a nemzetközi piacokon.

*Az európai monetáris integráció és a szociális kohézió
összeegyeztethetősége*

Ebben a kérdésben is megoszlanak a szakértők véleményei. A pesszimista választ adók táborában (Atkinson, Davoudi, Schmitter, Bauer, Scharpf, Adnett) nagyobbak tűnik az optimistáknál vélekedőknél (Faist, Ferrera, Rhodes). Ezt azonban nem lehet mérvadónak venni, hiszen a mintavételi eljárásom – ahogyan az irodalmakat összeválogattam – semmiképpen sem tekinthető reprezentatív mintavételi eljárásnak.

A válaszok között sok érdekes álláspontot és javaslatot olvashatunk arra vonatkozóan, hogy a kutatók szerint hogyan, milyen eszközökkel lehetséges bizonyos fokú szociális kohéziót elérni az EU-ban. A kilencvenes évek közepe óta leginkább az az új megközelítés

foglalkoztatta a téma szakértőit, hogy az állampolgári szociális jogok kiterjesztése miként képezhetne hidat a gazdaságpolitika (versenyképesség) és a szociálpolitika (egyenlőség) között. Atkinson és Davoudi hangsúlyozza azoknak az intézményeknek a fontosságát, amelyekbe az állampolgárok szociális jogainak be kell ágyazódniuk ahhoz, hogy valós jogokról lehessen beszélni. A Faist által vizsgált többszintű állampolgárság elmélete véleményem szerint is az egyik legelképzelhetőbb fejlődési útja lehet az európai szociális integrációnak. Ennek értelmében bizonyos szociális jogokat regionális, másokat nemzeti szinten kell biztosítani, és vannak olyan esetek, amikor szupranacionális szintű jogokkal kell az állampolgárokat felruházni. Ilyen eset lehet például az, amit Schmitter és Bauer vizsgált, vagyis ha egy állampolgár jövedelme nem éri el az uniós átlagkereset egyharmadát, kapjon uniós ösztöndíjat. Állampolgári jogon, minimális megélhetési segélyeket biztosítva meg lehetne akadályozni a szegénység további terjedését – állítja a két kutató. Az ötletet érdekesnek tartom, de megvalósíthatóságát legalább olyan nehézkesnek érzem, mint a jelenlegi strukturális támogatások elosztását.

Adnett és Scharpf bizonyos állításaival igen, másokkal kevésbé értek egyet. Az EMŰ (és a globalizáció) következtében fokozódó verseny termelékenység-növelésre ösztönzi a vállalatokat, ehhez pedig a legrövidebb út az oktatáson és a kutatás-fejlesztésen keresztül vezet. A jóléti államoknak különös hangsúlyt kell fektetnük e két területre, de nem gondolom, hogy minden más területen minimális állami beavatkozást kell megcélozniuk. Nem értek egyet Scharpf azon kijelentésével sem, miszerint az európai vállalatok csupán a biztos jövedelmet hozó – életciklusának érett vagy hanyatló szakaszában lévő – termékekre és szolgáltatásokra specializálódnak. Ezt az állítást túlzottnak általánosítónak tartom.

Ferrera és Rhodes kimondottan pozitív folyamatnak értékeli a monetáris integráció hatását az európai jóléti államokra. A konvergencia-időszak alatt és után is kedvező változások mentek végbe, olyanok, melyek fenntarthatóvá tették a jóléti államokat. A szigorú fiskális politikának valóban jótékony hatása volt az elmúlt időszakban, de vajon meg tud-e majd küzdeni a országokat ért aszimmetrikus sokkokkal? Ehhez véleményem szerint mindenképpen szükség lenne a munkaerő országok közötti mobilitásának fokozására és a fiskálispolitika innovatívabb megközelítésére.

A jóléti rendszerek fenntarthatóságát biztosító reformok – tények és tervek

A már meghozott reformokra vonatkozó kérdésre a válaszok tényeken alapulnak, ezért ebben a részben a tények – nem pedig a vélemények – összegzésére kerül sor. Elemzésre és következtetésekre levonására csak a javasolt reformoknál lesz mód.

TANULMÁNYOK

Az európai jóléti rendszerek reformjait a következő általános tendenciákkal jellemezhetjük (Rhodes, 2001 és Scharpf, 2000):

- A költségvetés főösszegét minden országban próbálták leszorítani.
- Az újraelosztás mértéke a kilencvenes években alig változott.
- A legtöbb országban kialakították az aktív jóléti juttatások rendszerét.
- A szociálpolitikai kiadásokat egyre inkább adóbevételekből fedezik az államok, a munkához kapcsolódó járulékok csökkentek. (A kiadásokhoz szükséges plusz bevételeket az adóalap szélesítéséből kapták.)

Konkrétumokat mindketten országcsoportokra bontva fogalmaznak meg, csoportosítási szempontjuk azonban eltérő. Scharpf a hagyományos hármast követi (angolszász, skandináv és kontinentális jóléti államok), míg Rhodes ugyan szintén három csoportra bontja az EMU tagországait, ám ehhez más szempontokat vesz figyelembe. Franciaországot, Németországot, Belgiumot és Ausztriát egy csoportként kezeli, az ő esetükben leginkább a magas munkanélküliségi kiadások által a társadalombiztosításra nehezedő nyomást kellett a reformokkal enyhíteni. A második csoporthoz Spanyolország, Portugália és Olaszország tartozik, ahol a reformok elsősorban az igazságosabb elosztást tűzték ki célul. Míg a harmadik csoport tagjai olyan országok (Hollandia, Írország és Finnország), amelyeknek már viszonylag korán szembe kellett nézniük a recesszió következtében sürgetővé vált jóléti reformokkal. A Maastrichti konvergencia számukra a reformok folytatását jelentette.

A szükséges jóléti reformokat Ferrera és Rhodes három nagy terület vonatkozásában vizsgálta: a munkaerőpiac, a társadalombiztosítás és az egészségügy területén. A munkaerőpiacon – véleményem szerint – a legfontosabb teendőket az alábbiakban lehet összefoglalni:

- alacsony bérezésű munkahelyteremtés ösztönzése,
- kötelező minimálbérek bevezetése ott, ahol eddig még nem került erre sor,
- IT-ismeretek széles körű oktatása, 21. századi infrastrukturális beruházások ösztönzése,
- szociális párbeszéd intézményesítése vagy erősítése,
- aktív eszközök kiépítése, melyek a munkában maradást, illetve a munkába való visszaállást támogatják.

A társadalombiztosítás területén az elkövetkező évtizedekben, úgy gondolom, a legnagyobb kihívást a nyugdíjrendszerek átalakítása jelenti majd, ahol a reformok általános céljaként a foglalkoztathatóság növelését és a járulékszámítás átalakítását jelölhetjük meg. A másik legnehezebb feladatot a kötelező és az önkéntes biztosítás megfelelő arányának kiépítése jelenti. Az egészségügy reformja szintén nem kevés fejtörést okoz majd az európai országoknak. Ezen a területen a szakértők az univerzalitás csökkentését javasolják, bizonyos szolgáltatások térítéskötelességének bevezetésével. A legnehezebb kérdés vé-

leményem szerint itt is az: hogyan lehet a magán- és az állami szerepvállalás megfelelő arányát úgy megtalálni, hogy az ne jelentse az európai szociális modell erodálását. Ezenkívül ösztönözni kell a tényeken alapuló orvoslást, a megelőzést, a betegek felelős gondolkodását – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

A jövőben megvalósítandó reformokat – Rhodes szerint – bizonyos kedvezőtlen folyamatok megnehezíthetik. Az általa említettek közül a munkaerő országok közötti áramlásának nehézkességét, a tagállamok közti szolidaritásvállalás hiányát, a szigorú fiskálistudományt (Stabilitási és Növekedési Paktum), illetve az országok gazdaságpolitikai autonómiájának gyengülését tartom a legfontosabb problémaforrásnak.

Az Európai Unió és a jóléti rendszerek átalakítása

Már 1993-ban és 1994-ben is születtek bizottsági dokumentumok, melyek a versenyképesség és a szolidaritás összeegyeztethetőségét vizsgálták. Az új kihívásokra azonban legelőször az Amszterdami Szerződésben született közösségi válasz, ahol a foglalkoztatáspolitikai már önálló címmel szerepel. A foglalkoztatás önmagában azonban nem tud minden problémát megoldani – állítja Gyulavári –, a tagállamoknak nagy figyelmet kell fordítaniuk a szegénység és a szociális kirekesztettség orvoslására. A 2000-ben közreadott Európai Szociálpolitikai Menetrend értelmében az európai szociálpolitikában, foglalkoztatásban és a szociális párbeszédben is a „minőség” lett a kulcsszó.

Az EU azon politikaterületeken, amelyek megmaradtak tagállami hatáskörben, de amelyeknél gazdasági vagy társadalmi okok indokolták a magasabb szintű összehangolást, a nyílt koordináció eszközét működteti. Ilyen terület a foglalkoztatáspolitikai, a makroszintű gazdaságpolitikai, a strukturális politikai és 2000-től a szociálpolitikai is. A fiskális és monetáris politikai együttműködés, melyet a Gazdasági és Monetáris Unió szempontjából kiemelten fontos együttműködési területnek tartok, nem tud eredményesen működni – mutat rá többek között Smaghi és Casini. Rhodes arra vonatkozó javaslatát, hogy a már működő egyeztetések mellett további jóléti politikaterületeket kell közösségi koordináció alá vonni, a foglalkoztatáspolitikai együttműködés mintájára, megvalósíthatónak vélem. Az EU is újítással kíván élni az egyeztetési csatornák működtetését illetően, megpróbál nagyobb egységességet teremteni közöttük. Rhodes szerint ezeknek az együttműködéseknek a keretét a gazdaságpolitikai egyeztető eljárás, illetve az Általános Gazdaságpolitikai Irányelvek című dokumentum jelenthetné. Az egyeztetéseket azonban két területre összpontosítanák: a szociálpolitikára és a fiskális politikára. Erre a racionalizálási lépésre véleményem szerint nagy szükség lenne ahhoz, hogy a rendszer ne folyjon ki az EU kezei közül.

Összegzés

Az európai jóléti államok számára nagy kihívást jelent a globalizációhoz és a gazdasági és monetáris integrációhoz való alkalmazkodás. Ennek a tanulmánynak az volt a célja, hogy próbálja megvilágítani és megválaszolni azokat a kérdéseket, amelyek az alkalmazkodási folyamat során felmerültek, illetve felmerülhetnek.

Először arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az áru- és tőkepiaci globalizáció milyen szerepet játszott a jóléti államok reformjainak elindításában. Véleményem szerint a globalizáció valóban egyik kiváltó oka volt a jóléti reformoknak Európában. A kielezett versenyben ugyanis hamarabb jelentkeztek azok a problémák, amelyek a belső fejlődés következtében már lappangtak a teljesítőképességük határához érkező jóléti államokban. Bizonyos átalakításokkal – a társadalmi igazságosság alapelveinek csorbítása nélkül – létrehozhatók olyan jóléti államok, amelyek vállalataikkal versenyképesek tudnak maradni a nemzetközi piacokon.

A második kérdés azt vizsgálta, hogy az európai monetáris integráció ellentétben áll-e a szociális kohézió fenntartásának, illetve növelésének célkitűzésével. Amennyiben nem, akkor vajon elképzelhető-e, hogy megvalósul Európában bizonyos szintű szociális integráció? A kérdés első részét illetően a vélemények nagyon végletesek voltak, a másodikban azonban sokszínű válaszokat olvashattunk arra vonatkozóan, ki milyen eszközökkel tartja megvalósíthatónak a szociális integrációt az Európai Unióban. A megoldási lehetőséget legtöbben abban látják, hogy bizonyos állampolgári jogokat szupranacionális szintre lehetne emelni.

Harmadszor, az euró-övezet országaiban milyen intézkedések születtek a jóléti rendszerek fenntarthatóvá tételére? Az erre a kérdésre adott válaszokat legegyszerűbb felsorolásba foglalni:

- A költségvetés főösszegét minden országban próbálták leszorítani.
- Az újraelosztás mértéke a kilencvenes években alig változott.
- A legtöbb országban kialakították az aktív jóléti juttatások rendszerét.
- A szociálpolitikai kiadásokat egyre inkább adóbevételekből fedezik az államok, a munkához kapcsolódó járulékok csökkentek. (A kiadásokhoz szükséges plusz bevételeket az adóalap szélesítéséből kapták.)

A negyedik kérdés arra vonatkozott, hogy a már meghozott reformokon túl milyen továbbiakra lenne szükség ahhoz, hogy az EMU országai ún. aktív és dinamikus jóléti államokká válhassanak? A reformokat a munkaerőpiac, a társadalombiztosítás és az egészségügy területén külön érdemes vizsgálni. A munkaerőpiacon a munkában maradáshoz és a munkába való visszaállást kell megfelelő eszközökkel elősegíteni. A társadalombiztosítás legnagyobb kihívása a nyugdíjrendszer átalakítása lesz, ezenkívül a magán és az állami szerepvál-

lás megfelelő arányának kialakítása is fontos feladatnak ígérkezik. Az egészségügyben csökkenteni kell az univerzalitás szintjét, a betegeket pedig felelős gondolkodásra és megelőzésre kell ösztönözni.

Végül arra a kérdésre is választ szerettem volna kapni, hogy az Európai Unió hogyan segíti tagállamait saját jóléti rendszereik átalakításában. Az EU már az kilencvenes évek eleje óta próbál lépéseket tenni ezen a területen, melyek közül az 1997-ben indult foglalkoztatáspolitikai együttműködés mérföldkőnek számított. Viszonylag sikeresnek értékelik a szakértők a gazdaságpolitikai egyeztető eljárásokat is, amelyek 1999-től váltak rendszeressé. A monetáris és fiskális politikai együttműködés azonban sikertelennek bizonyult. Nagy előrelépés viszont, hogy 2000-től a szociálpolitikai kérdéseket is nyílt koordináció alá vonták a tagállamok.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet szeretném kifejezni dr. Czúcz Ottó alkotmánybírónak, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Munkajogi és Szociális Jogi Tanszék egyetemi tanárának a dolgozat megírása során nyújtott segítségéért.

Irodalomjegyzék

- Adnett, N. (2001): Modernizing the European Social Model: Developing the Guidelines. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 39. No. 2., pp. 353–364.
- Atkinson, R. and S. Davoudi (2000): The Concept of Social Exclusion in the European Union: Context, Development and Possibilities. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 38. No. 3., pp. 427–448.
- Burgoon, B. (2001): Globalization and Welfare Compensation: Disentangling the Ties that Bind. *International Organization*. Vol. 55. No. 3. pp. 509–551.
- European Commission (2000): *European Social Policy Agenda*. <http://europa.eu.int/>
- Faist, T. (2001): Social Citizenship in the European Union: Nested Membership. *Journal of Common Market Studies*. Vol. 39. No. 1., pp. 37–58.
- Ferrera, M. and M. Rhodes (2000a): Recasting the European Welfare States. *West European Politics*, Issue 23.2., pp. 1–10.
- Ferrera, M. and M. Rhodes (2000b): Building a Sustainable Welfare State. *West European Politics*, Issue 23.2., pp. 257–282.
- Freeman, R. and M. Moran (2000): Reforming Health Care in Europe. *West European Politics*, Issue 23.2., pp. 35–58.
- Gyulavári, T. (2001): Bevezető gondolatok az Európai Szociálpolitikai Menetrendhez. In: *Európai Szociálpolitikai Menetrend (dokumentum): Esély*, 2001. 5. sz., pp. 92–109.
- Jensen, S. C. (2000): Neofunctionalist Theories and the Development of European Social and Labour Market Policy. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 38. No.1., pp. 71–92.
- Mosely, L. (2000): Room to move: International Financial Markets and National Welfare States. *International Organization*, Vol. 54. No. 4., pp. 737–773.
- Rhodes, M. (2001): Why EMU Is – or May Be – Good for European Welfare States?

TANULMÁNYOK

- In: Dyson, K. (ed.): *The European State and the Euro: Playing the Semi-Sovereignty Game*. Oxford University Press 2001.
- Rodrik, D. (1998): Why Do More Open Economies Have Bigger Governments? *Journal of Political Economy*, Vol. 106. No. 5., pp. 997–1032.
- Ross, F. (2000): Interest and Choice in the 'Not Quite so New' Politics of Welfare. *West European Politics*, Issue 23.2., pp. 11–34.
- Schmitter, C. P. and M. W. Bauer (2001): A (Modest): Proposal for Expanding Social Citizenship in the European Union. *Journal of European Social Policy*, Vol. 11. No. 1., pp. 55–65.
- Scharpf, W. F. (2000): The Viability of Advanced Welfare States in the International Economy: Vulnerabilities and Options. *Journal of European Public Policy*, Vol. 7. No. 2., pp. 190–228.
- Smaghi, B. L. and C. Casini (2000): Monetary and Fiscal Policy Co-operation: Institutions and Procedures in EMU. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 38. No. 63., pp. 375–391.

BABUSIK FERENC–DR. PAPP GÉZA

A cigányság egészségi állapotaSzociális, gazdasági és egészségügyi helyzet
Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

A roma népesség egészségi állapotának, betegségi arányainak értelmezése elképzelhetetlen a szociális, gazdasági és lakóhelyi összefüggések feltárása nélkül. Ezt a logikát követve a tanulmány első része a lényeges háttérösszefüggéseket tárgyalja, és ezt követi az egészségügyi kutatás eredményeinek ismertetése.

A megye roma népessége egészségügyi helyzetének vizsgálatát¹ több szempont együttesen indokolta. Egyrészt meglehetősen közismert, de adatszinten úgyszólván ismeretlen tény a roma és a nem roma társadalom demográfiai szerkezetének eltérése, illetve ismeretlenek az ebből fakadó következmények. A roma népesség a demográfiai fejlődés más szakaszában van, mint a nem roma többség. Az első demográfiai átmenet elmélete szerint a roma népesség még az ún. átmeneti fázis jegyeit mutatja. Fiatal a korösszetétele, magas a termékenysége, viszonylag magas a halandósága.² *A roma népesség várható élettartama átlagosan tíz évvel rövidebb, mint a nem roma népességé.*

Az ún. demográfiai átmenet fázisában tartó roma népesség várható élettartama, korösszetétele, illetve az egy főre jutó élve születések száma (termékenysége) összefüggő rendszert alkot. A gazdaság és a család egymásra hatását elemző részben taglaljuk, hogy a többségi társadalomhoz képest relatíve magas átlagos gyermekszámot nem lehet gazdasági érdekekkel magyarázni, ugyanakkor a demográfiai megközelítés valid magyarázóelvet nyújt, ugyanis a fiatal korösszetétel, a várható rövid élettartam és a magasabb gyermekszám függ össze; amennyiben (egy lehetséges demográfiai forgatókönyv szerint) növekedne a roma népesség várható élettartama, úgy várhatóan csökkenne a termékenységi ráta is (tehát a roma alrendszer korösszetétele közeledne a teljes társadalom korösszetételéhez).

1 A kutatás egy, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Területfejlesztési Tanács által kezdeményezett, a megye roma népessége felzárkóztatási programját előkészítő projekt keretében zajlott 2002 tavaszán. A kutatást a Delpho Consulting végezte el Babusik Ferenc vezetésével, a teljes projektmunkálat feleős vezetője a Hitessy, Hollai és Bartucz tanácsadó cég volt.

2 Lásd Hablicsek László: A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előszámítás 2050-ig. KSH Népeségtudományi Intézet, 1999.

A roma népesség rövidebb átlagos élettartama (ezen belül az idősebb korosztályoknak a többségi társadalomhoz képest való alacsonyabb aránya) közvetlen függvénye a romák egészségügyi mutatóinak.

Másrészt Magyarországon a vizsgálat időpontjáig – szórványos illetve egyes kisközösségekre vonatkozó egyedi kutatásoktól eltekintve³ – nem készült átfogó és részletes kutatás a roma népesség egészségügyi helyzetét illetően. Mindeztidáig nem készült olyan vizsgálat, amely kidolgozta volna a roma népesség egészségügyi helyzete feltárására vonatkozó módszertant, illetve eszközrendszert. A jelen megyei egészségügyi kutatás ennyiben tehát nemcsak tartalmát tekintve, de módszertanilag is úttörő kísérletnek tekinthető.

A roma népesség egészségi állapotának, betegségi arányainak értelmezése elképzelhetetlen a szociális, gazdasági és lakóhelyi összefüggések feltárása nélkül. Ezt a logikát követve a tanulmány első része a lényeges háttérösszefüggéseket tárgyalja, és ezt követi az egészségügyi kutatás eredményeinek ismertetése. A teljes kutatás tartalmazott egy, a megye házi orvosainak reprezentatív mintáján lefolytatott véleményvizsgálatot is, ennek eredményeit azonban, elsősorban területi okokból itt nem közöljük⁴.

A munka előkészítése során a célokat, valamint a rendelkezésre álló pénzügyi keretet figyelembe véve egy olyan korcsportos réteget választottunk ki, amely számára a képzés nem túl távoli emlék, egyúttal koránál fogva a következő öt-tíz évben a munkaerőpiac roma szegmensének magvát alkot(hat)ja. Választásunk így a 19 és 34 év közöttiekre, a fiatal felnőttekre esett.

Az összes szempont figyelembe vételével háztartás-alapú felvétel mellett döntöttünk; a megkérdezettek beszámoltak saját maguk, valamint a közös háztartásban élő fontosabb személyek adatairól.

A minta 1500 háztartásból állt. Ez a méret, figyelembe véve az egy háztartásban élők átlagos számát is, közel 6 százalékos szinten reprezentálja a megye roma háztartásait. A mintavétel alapjául a megye egyes települései roma népességszámára vonatkozó becslés⁵ szolgált.

A mintavétel módszerül a kétlépcsős, aránytalan eljárást alkalmaztuk. Az első lépcsőben választottuk ki azokat a településeket, amelyek mintavételi pontként szolgáltak. A második lépcső során alakítottuk azokat a keretszámokat, amelyek az egyes kistérségek roma

³ A néhány kismintás, parciális kutatás eredményét a Világbank bulletinje foglalta össze. (Puporka Lajos–Zádori Zsolt: A magyarországi romák egészségi állapota. NGO tanulmányok, 2. szám. Világbank Magyarországi Regionális Képviselő. 1999.)

⁴ A teljes kutatási dokumentum letölthető a Delphoi Consulting honlapjáról: <http://www.delphoi.hu>

⁵ A Kertesi–Kézdi féle 1993. évi cigány népességre vonatkozó becslések (Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: A cigány népesség Magyarországon (dokumentáció és adattár), Socio-typo, Bp., 1998) 2001-re vonatkozó extrapolációját (Háblíček László: A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig. KSH Népeségtudományi Intézet, 1999. alapján) összevetettük a kisebbségi önkormányzatok, valamint az egyes települési önkormányzatok oktatási osztályainak adataival. (Az adatokat a Megbízó projektkoordinációja mellett az egyes kistérségek megbízottjai vették fel.) A három adatsorból matematikai módszerrel alakítottuk ki a települési mintákat.

lakosságszámánál aránytalanná tették a mintát: a kisebb lélekszámú kistérségeket valós arányuknál nagyobb mértékben, míg a nagyobbakat saját súlyánál kisebb mértékben vettük figyelembe. A kérdezőbiztosokkal folytatott adatfelvétel után a minta aránytalan jellegét, illetve a felvétel kisebb-nagyobb eltérését matematikai eljárással, ún. súlyozással állítottuk helyre, így a közölt adatok az életkori eloszlás, a nemek közötti arány, valamint az egyes kistérségek roma lélekszám-aránya szerint reprezentálják a 2001 év végén, BAZ megyében élő roma népesség 19 és 34 év közötti csoportját.

Mivel az empirikus adatfelvételt kérdezőbiztosok igénybevételével folytattuk, egyúttal nem állhattak rendelkezésre a cigányságra vonatkozó név- és lakcím adatok, ezért a következő módszert alkalmaztuk: A kistérségek, illetve a munkában részt vevő cigány kisebbségi önkormányzatok megbízottai, valamint a kérdezőbiztosok segítségével felmértük, hogy az egyes települések mely körzetében⁶ élnek jellemzően romák. A felvétel ezek után ún. „hólabda-módszerrel” zajlott, folyamatosan ügyelve a kiválasztott települési mintán belül az életkori és nemi arányok megtartására.

A statisztikai feldolgozás nyomán kapott adatok 95 százalékos megbízhatósági szinten érvényesek.

Lakóhelyi viszonyok

A roma népességre vonatkozó eddigi kutatások tapasztalatainkból ismert tény, hogy lakóhelyük urbanizációs foka és mérete, illetve az a kérdés, hogy szegregált körülmények között élnek-e a romák, alapvetően befolyásolja egyebek mellett a képzettség megszerzése valamint a gazdasági aktivitás fő mutatóit. Mielőtt tehát ez utóbbiak elemzésébe kezdenénk, célszerű elsőként a lakóhelyi viszonyok adatait áttekinteni.

A megye roma népességének valamivel több mint egyharmada él városokban, a fennmaradó kétharmad közel azonos arányban oszlik el közepes valamint kicsi és aprófalvas települések között⁷.

Több mint 70 százalék önálló házban él, 10 százalék körül élnek hagyományos városi épületben, a fennmaradó 13,1 százalék azonban lényegesen depriváltabb körülmények között. Természetesen a település mérete és az urbanizációs fok komoly befolyásoló tényező.

A városlakó romák 23,8 százaléka él hagyományos városi épületben, ugyanakkor a szükséglakásban tengődők zöme is a városlakók közül kerül ki (14,1%). Ezzel szemben a közepes, valamint a kis településeken élők elenyésző hányada él szükséglakásban.

⁶ Ez a községekben egyes utcákat, házakat jelent, míg Miskolcon, Ózdon, illetve a nagyobb településeken nagyobb körzeteket vagy utcacsoportokat, illetve telepeket.

⁷ A megbízhatóbb elemezhetőség okán a községekben élők számát két közel azonos méretű rétegbe sorolva, a kicsi valamint aprófalvas települések lélekszámhatárát az 1800 főnél állapítottuk meg.

Az eredetileg nem lakás céljára épült épületekben élő romák (noha számuk alacsony, közel 1 százalék) a községekben találhatók.

A szükségépület valamint a „putri” ugyancsak jellemzőbb lakástípusa a városi romáknak (elsősorban a városok adott utcáira jellemző ez a kép), mint a községekben élőknek, az ilyen lakókörülmények között élő romák aránya ugyanis a városokban éppen kétszeres a községekben élőkhez képest (6,9–3,3%).

Összefoglalásul megállapítható, hogy a városokban élő romák relatíve rosszabb körülmények között laknak, mint a községbeliek, ez utóbbiakon belül viszont az aprófalvakban élők rendelkeznek nagyobb arányban önálló, hagyományos falusi házzal.

Minden, a romákra irányuló kutatásban lényeges kérdésnek tekintendő az, hogy milyen arányban élnek szegregált, illetve ezzel ellentétben, milyen arányban vegyes, azaz a lakóhely szempontjából asszimiláltabb körülmények között.

A megye roma népességének közel húsz százaléka él csak romák által lakott, ugyanakkor több mint tíz százalék egyúttal telepi, sokszor „gettószerű” környezetben. Ezzel szemben három százaléknál is kevesebben olyan környezetben, ahol nem él más roma család (ők jelentik a lakóhelyi szempontból leginkább asszimilálódottakat).

A lakóhely szegregáltsága szempontjából érdemes volt két fő kategóriát képezni: a szegregált lakókörülmények közt élők csoportját (egyharmad), valamint a nem szegregált körülmények között élőket (kétharmad).

Az összevont kategóriák elemzése előtt érdemes itt kiemelni, hogy a „gettósodás”, ha kis mértékben is, de a közepes méretű településekre jellemzőbb, mint a városokra, illetve a kistelepülésekre a kevésbé jellemző. Az egyéb településekhez viszonyítva a városokban élő romák élnek a legkevésbé szegregált körülmények között (26,2%). A közepes településeken élők ugyanakkor az átlagnál valamivel magasabb arányban (abszolút értékben pedig igen magas arányban) – majdnem negyven százalék körül élnek szegregáltan.

A szegregáltan élő romák egyúttal „természetesen” lényegesen magasabb arányban élnek deprivált körülmények között (azaz szükségépületben- vagy lakásban, illetve nem lakás céljára szolgáló épületben): összarányuk 21,6 százalék; a nem szegregált lakókörnyezetben élők esetében ez az arány mindössze 8,9 százalék.

A település urbanizációs fokától némileg függően ugyan, de a megye roma népességének igen komoly hányada – több mint egy harmada – él szegregáltan, ugyanakkor a lakás jellegét tekintve összesen 12,9 százalék él depriváltan (szükséglakásban, „putriban” vagy nem lakás céljára épült épületben). Hagyományos városi épületben (vagy

falusi házban), tehát nem deprivált körülmények között, *egyúttal nem szegregáltan* a roma népességnek mindössze 39 százaléka él.

Mindebből következően a továbbiakban a lakóhelyet – mint az egyéb kérdéseket befolyásoló fő tényezőt – vesszük figyelembe az iskolai végzettség és gazdasági aktivitás elemzések⁸.

Képzettség

A képzettség a legfontosabb indikátor arra nézve, hogy valaki milyen eséllyel rendelkezik a munkaerő-piacon. Mint ismeretes, a felsőfokú végzettségűek mellett az érettségivel vagy az ahhoz kötött szakmával rendelkezők azok, akik a legnagyobb eséllyel jutnak munkához, ugyanakkor a szakmunkás végzettségűek munkaerő-piaci esélyei általában is alacsonyak (különösen azokban a régiókban, amelyek munkanélküliségi rátája az országos arány felett van – és BAZ megye ezek közé tartozik). A pusztán általános iskolai végzettségűek vagy az azt be nem fejezettek munkaerő-piaci esélyei általában is roppant kétségesek, különösen igaz ez a megállapítás a roma népesség tagjaira.

Noha a gazdasági aktivitás és iskolai végzettség közötti összefüggéseket a későbbiekben taglaljuk, önmagában is igen lényeges kérdés a megye roma népessége iskolai végzettségének szerkezete. Vegyük figyelembe ugyanis, hogy a 19–34 éves korcsoportban élők azok, akiknek gyermekei a következő években végzik el az általános iskolát (vagy kezdik el azt). Ismert összefüggés, hogy minél alacsonyabb a roma szülő iskolai végzettsége, a gyermekeknek annál kisebb esélyük van elvégezni az általános iskolát, vagy középfokra bejutni. A vizsgált roma népesség iskolai végzettségi mutatói ebből a szempontból mutatnak igazán drámai képet.

Iskolai végzettség korcsoport és nem szerint (%)

| | 19–24 éves | 25–34 éves | férfi | nő | összes |
|----------------------------|---------------|---------------|-------|------|--------|
| kevesebb mint 8 osztály | 21,8 | 25,6 | 21,3 | 27,5 | 24,1 |
| befejezett ált. isk. | 57,5 | 55,2 | 55,7 | 56,2 | 56,1 |
| befejezett gimnázium | 1,2 | 0,9 | 0,3 | 1,7 | 1,0 |
| befejezett szakmunkásképző | 17,5 | 17,3 | 21,5 | 13,1 | 17,4 |
| befejezett szakközépiskola | 2,0 | 0,9 | 1,2 | 1,5 | 1,4 |
| befejezett felsőfokú | 0,0 | 0,0 | 0,0 | 0,0 | 0,0 |
| | 100 | 100 | 100 | 100 | 100 |
| <i>megoszlások</i> | 38,8 | 61,2 | 50,0 | 50,0 | |

⁸ Az egészségügyi mutatók elemzése során ugyanakkor, adatokkal alátámasztva is célszerűnek mutatkozott a szegregáció és a lakás jellege kategóriáinak együttes kezelése, ugyanis az egészség/betegség egyes mutatóit a roma telepek egészségtelen körülményei éppúgy befolyásolják, mint a szükségállások hasonló mutatói. (Az összetett kategóriák szerint a népesség mindössze 39 százaléka él jobb körülmények között.)

TANULMÁNYOK

A 19–34 éves korú roma népesség közel negyede nem végezte el az általános iskolát (és be sem fogja fejezni, mint azt a későbbiekben látjuk).

Munkaerő-piaci szempontból komolyabb esélyt nyújtó érettségivel (vagy érettségihez kötött szakmával) mindössze 2,4 százalék rendelkezik, míg felsőfokú végzettségűt nem találtunk a vizsgált népességben.

Iskolai végzettség településtípus és szegregáció szerint (%)

| | városok | telep 1800 főig | telep 1800 fő alatt | szegregált | nem szegregált |
|----------------------------|---------|--------------------|---------------------------|------------|-------------------|
| kevesebb, mint 8 osztály | 17,4 | 28,8 | 30,0 | 32,7 | 20,8 |
| befejezett ált. isk. | 53,9 | 52,1 | 59,9 | 54,1 | 57,0 |
| befejezett gimnázium | 1,7 | 0,7 | 0,6 | 0,5 | 1,2 |
| befejezett szakmunkásképző | 25,0 | 17,0 | 9,0 | 11,7 | 19,4 |
| befejezett szakközépiskola | 2,0 | 1,5 | 0,4 | 1,0 | 1,6 |

A település mérete, urbanizációs foka, valamint a szegregáció komoly befolyásoló tényezője annak, hogy a romák nem fejezik be az általános iskolát. A városok és a községek között – a városok javára – közel tíz százalékos különbséget találunk ebből a szempontból. Ugyanakkor a település jellege annak nem döntő tényezője, hogy rendelkeznek-e általános iskolai *végzettséggel*: az általános iskola be nem fejezésén túli lényeges különbségek abban mutatkoznak meg, hogy elvégeznek-e valamilyen középiskolát, illetve milyen.

Míg a városokban élő romák negyede rendelkezik szakmunkás végzettséggel, addig az apró településeken élők mindössze 9 százaléka. Az érettségivel (vagy ahhoz kötött szakmával) rendelkező városlakó romák aránya 3,7 százalék, az aprófalvak lakói között ez az arány 1 százalék (a különbség tehát majdnem négyszeres ugyan, de ezek az arányok önmagukban elképesztően alacsonyak).

A szegregált lakóhelyi elhelyezkedés döntően ugyancsak az általános iskola el nem végzését, illetve a középfokú tanulmányok befejezését befolyásolja (és jelentősebb mértékben, mint az urbanizáltság foka): a szegregált körülmények között élők több mint harminc százaléka nem fejezte be az általános iskolát (és fordítva: alig végeztek középfokon).

Összefoglalásul tehát megállapítható, hogy azoknak a romáknak van nagyobb esélyük elvégezni az általános iskolát, illetve valamilyen középfokot, akik városokban élnek, egyúttal nem szegregált lakókörülmények között – míg a szegregáció, illetve az aprófalvas elhelyezkedés igen komoly hátráltató tényező.

(A következőkben az egyes képzettségi típusokat három fő kategóriába soroltuk, mert a munkaerő-piaci esély szempontjából a gimnáziumban valamint szakközépiskolában végzettek ugyan azonos ka-

tegoriát alkotnak, de mindkét tábor olyan alacsony arányú, hogy érdeemes volt a szakmunkás végzettségűekkel összevonni őket.)

Gazdasági aktivitás

Gazdasági aktivitás – nem és életkor szerint (%)

| | összesen | férfi | nő | 19–24 éves | 25–34 éves |
|--|-------------|-------------|-------------|-------------|-------------|
| alkalmazásban álló | 15,6 | 22,5 | 8,4 | 13,7 | 16,3 |
| vállalkozó | 0,5 | 0,9 | 0,0 | 0,0 | 0,7 |
| összes aktív | 16,1 | 23,4 | 8,4 | 13,7 | 17,0 |
| regisztrált munkanélküli | 36,0 | 53,1 | 18,7 | 39,2 | 33,7 |
| nem regisztrált munkanélküli | 8,7 | 12,8 | 4,6 | 8,9 | 8,6 |
| egyéb m. nélküli (gyes, gyet, htb.) | 39,2 | 10,7 | 68,3 | 38,2 | 40,7 |
| összes inaktív | 83,9 | 76,6 | 91,6 | 86,3 | 83,0 |

A megye 19–34 éves korú roma népességének zöme inaktív. A gazdaságilag aktívak túlnyomó hányada alkalmazott, vállalkozót elvéve találunk köztük.

Az inaktívak zöme regisztrált munkanélküli, vagy a háztartás „belső munkaerő-piacán” helyezkedett el, a nem regisztrált munkanélküliek aránya viszonylag alacsony. A regisztráltak között találhatunk szép számmal olyanokat is, akik közvetlenül valamely iskolafokozat elvégzése után regisztráltatták magukat, ezt valószínűsíti, hogy a 19–34 éves korúak között az általános iskolát vagy középfokot végzetek együttes aránya 79,9 százalék.

Az aktivitás globális arányai azonban önmagukban semmitmondónak tűnhetnek, ha áttekintjük a nemi és az életkori különbségeket.

A férfiak közel háromszor nagyobb arányban aktívak, mint a nők, a nők inaktivitási aránya 91,6 százalék! Az inaktív férfiak elsősorban munkanélküliek, míg az inaktív nők elsősorban a háztartásban helyezkedtek el.

Az életkori csoporthoz tartozás kevésbé jelentős befolyásoló tényező; az idősebb korosztály tagjai mindössze 3,3 százalékkal magasabb arányban aktívak.

A település típusa és mérete, illetve az a kérdés, hogy szegregált viszonyok között élnek-e a romák, a várhatónál kisebb mértékben befolyásolja a gazdasági aktivitás egyes arányait.

A városokban az összes aktív dolgozó aránya mindössze 5–6,5 százalékkal magasabb, mint a kistelepüléseken (az inaktívak esetében ez a különbség természetesen fordított). A szegregált körülmények között való lét hasonló mértékben befolyásolja az aktivitást.

A továbbiakban a gazdasági aktivitás célszerűen összevont kate-

TANULMÁNYOK

góriáival dolgozunk. Az összes munkanélkülit egy kategóriába vontuk össze. Külön kategóriának tartottuk meg azokat, akik a „háztartás belső munkaerőpiacán vállalnak munkát” (gyes, gyet, htb.) – ezt a jelentős nemi különbségek éppúgy indokolják, mint az ebből fakadó aktivitási stratégiák (lásd később).

| | összes | férfi | nő |
|-------------------|--------|-------|------|
| aktív dolgozó | 16,0 | 23,4 | 8,4 |
| munkanélküli | 44,8 | 65,9 | 23,4 |
| gyes, gyet, egyéb | 39,2 | 10,7 | 68,3 |

Gazdasági aktivitás és iskolai végzettség

A gazdasági aktivitás fő kategóriái iskolai végzettségként (%)

| | aktív dolgozó | munka- nélküli | gyes, gyet, egyéb |
|--------------------------------|------------------|-------------------|----------------------|
| kevesebb, mint 8 osztály | 11,2 | 24,3 | 29,8 |
| befejezett ált. isk. | 51,8 | 57,0 | 56,7 |
| befejezett valamilyen középfok | 37,0 | 18,7 | 13,5 |
| | 100 | 100 | 100 |

Befejezett általános iskolával rendelkezőket közel azonos arányban találunk az aktív dolgozók, a munkanélküliek, illetve a háztartásban levők között (51,8–56,7%).

Jelentősebb különbség abban mutatkozik, hogy az általánost be nem fejezettek illetve a valamilyen középfokú végzettségűek milyen arányt képviselnek az egyes aktivitási sávokban. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az aktív dolgozók között találjuk a legalacsonyabb arányban az általánost be nem fejezetteket (és a legmagasabb arányban a középfokon végzetteket). A munkanélküliek és a háztartásban foglalkoztatottak esetében ezek az aránykülönbségek nemigen jelentősek. Éppen ezért érdemes áttekinteni az adatokat olyan szempontból is, hogy az egyes iskolai végzettségi típusokhoz tartozók milyen aktivitást–inaktivitást mutatnak.

Az iskolai végzettség fő kategóriái gazdasági aktivitási kategóriánként (%)

| | aktív dolgozó | munka- nélküli | gyes, gyet, egyéb | |
|--------------------------------|------------------|-------------------|----------------------|-----|
| kevesebb, mint 8 osztály | 7,4 | 44,7 | 47,9 | 100 |
| befejezett ált. isk. | 14,8 | 45,5 | 39,7 | 100 |
| befejezett valamilyen középfok | 30,2 | 42,7 | 27,1 | 100 |

Az általános iskolát be nem fejezettek, az azt végzettek, valamint a valamilyen középfokot végzetek között is igazán jelentős különbség abban mutatkozik, hogy milyen arányban találunk közöttük aktív dolgozókat (a maradék hányad ugyanis inaktív: vagy munkanélküli, vagy háztartásban foglalkoztatott). Az általános iskolát be nem fejezettek aktivitási aránya alacsony (miközben tudjuk, hogy ők teszik ki a 19–34 éves roma népesség negyedét), az általános iskolát végzeteknek is csupán közel tizenöt százaléka aktív dolgozó (miközben ők alkotják a népesség több mint felét).

Komolyabb arányban a középfokot végzetek aktívak (viszont az ő arányuk e népességben eleve alacsony).

Mivel nyilvánvaló nemi különbség van az inaktivitás két fő kategóriája között, ezért szükségképpen elemezni kell az aktivitás és iskolai végzettség ilyen szempontú összefüggéseit.

Nemi különbségek

Az egyes iskolai végzettséghez tartozók aktivitása (%)

| | aktív dolgozó | munka- nélküli | gyes, gyet, egyéb |
|--------------------------------|------------------|-------------------|----------------------|
| férfiak | | | |
| kevesebb, mint 8 osztály | 13,4 | 76,3 | 10,4 |
| befejezett ált. isk. | 22,2 | 66,7 | 11,1 |
| befejezett valamilyen középfok | 35,7 | 54,6 | 9,7 |
| nők | | | |
| kevesebb, mint 8 osztály | 2,7 | 20,0 | 77,3 |
| befejezett ált. isk. | 7,4 | 24,3 | 68,3 |
| befejezett valamilyen középfok | 21,7 | 25,9 | 52,5 |

A nemek közötti különbségek az egyes iskolafokozatot végzetek aktivitási típusa tekintetében nemcsak látványosak, de egyúttal rávilágítanak a roma népesség férfi- és nőtagjai eltérő munkavállalási lehetőségeire.

– A férfiak minél képzetebbek, annál nagyobb arányban aktív dolgozók (a középfokot végzetek között arányuk 35,7%), egyúttal annál kisebb arányban munkanélküliek. (Feltűnő ugyanakkor, hogy még a középfokot végzett férfiak fele, 54,6 százaléka is munkanélküli!)

– A férfiak átvonulása a háztartás „belső munkaerőpiacára” nem függ iskolai végzettségüktől, körükben ez az arány egyenletesen alacsony: 10 százalék körüli.

– A nők – a férfiakhoz hasonlóan – minél képzetebbek, annál nagyobb arányban aktív dolgozók, ugyanakkor a férfiakhoz képest az aktívak aránya roppant alacsony (a középfokot végzetek között arányuk közel akkora – 20 százalék körüli –, mint az általánost végzett

TANULMÁNYOK

férfiak esetében). A csak általános iskolát végzett nők körében a foglalkoztatottak aránya igen alacsony, 7,4 százalék.

– Az inaktív nők körében, mint az eddigiekből tudjuk, a háztartásban foglalkoztatottak vannak túlnyomó többségben. Arányuk ezen belül függ az iskolai végzettségtől; minél alacsonyabb, annál valószínűbb, hogy az aktivitás alternatívája nem a munkanélküliség, hanem a háztartásban való „foglalkoztatottság”.

Mint azt a négy évvel ezelőtti, az ózdi régióban végzett kutatásunkból⁹ tudjuk, a nőknek a munkaerő-piacról a háztartásba való „visszavonulása” szorosan összefügg azzal, hogy van-e gyermekük, illetve hogy hány gyermeket nevelnek. Az aktivitás elemzésének következő szempontja tehát a család.

Gazdasági aktivitás és a család

A 19–34 éves korú megyei roma népesség 83,3 százaléka házas (együttélő) – ezen belül természetesen az idősebb, 25–34 éves korcsoportban ez az arány magasabb (86,5%), illetve a házas nők mintegy tíz százalékkal magasabb arányt képviselnek, mint a férfiak (83,4%–74,6%).

Gazdasági aktivitás a nőtlenek/hajadonok, illetve házások (%)

| | nőtlen, hajadon | | házas, együttélő | |
|---------------------------|-----------------|------|------------------|------|
| | férfi | nő | férfi | nő |
| aktív dolgozó | 16,8 | 20,0 | 25,4 | 6,5 |
| munkanélküli | 68,9 | 51,3 | 64,8 | 18,3 |
| gyes, gyet, egyéb inaktív | 14,2 | 28,6 | 9,8 | 75,2 |

A családi státus valamint a nem együttesen igen komoly mértékben határozza meg a gazdasági aktivitást.

– A nőtlen férfiak 16,8 százaléka aktív dolgozó. A házas férfiak ennél magasabb – 25,4 százalékos – arányban dolgoznak.

– A hajadon nők ugyancsak viszonylag magas (legalább is a teljes roma népesség átlaga feletti), 20 százalékos arányban aktív dolgozók. Azonban *amennyiben megházasodnak, aktivitási arányuk radikálisan csökken* (6,5%).

– Számottevő mértékben belső arányaiban a nők inaktivitása különbözik – ugyancsak a családi státus függvényében. A hajadon nők közel harmadát találjuk a háztartás belső munkaerő-piacán, míg a házas nők esetében ez az arány 75,2 százalék.

⁹ Babusik Ferenc: Az ózdi régió cigány népessége. In: A romák esélyei Magyarországon. Kává Kiadó–Delphoi Consulting, Bp. 2002

Az összes roma háztartás 83,4 százalékban van gyermek. Ebből az adatból következik, hogy az aktivitási arányok különbségeit nem kizárólag a családi státus függvényében érdemes vizsgálnunk.

Gazdasági aktivitás a gyermek függvényében (%)

| aktivitás és gyermekek | gyermek nincs | | gyermek van | |
|---------------------------|---------------|------|-------------|------|
| | férfi | nő | férfi | nő |
| aktív dolgozó | 22,5 | 21,2 | 25,1 | 7,0 |
| munkanélküli | 67,6 | 64,9 | 64,4 | 17,5 |
| gyes, gyet, egyéb inaktív | 9,9 | 14,0 | 10,5 | 75,5 |

A gyermek megléte és a gazdasági aktivitás összefüggései hasonlóan alakulnak, mint a családi státus és gazdasági aktivitás mutatói. A gyermekkel rendelkező férfiak valamivel magasabb arányban aktívak (hasonlóan a házasságokhoz). A gyermekkel rendelkező dolgozó nők aránya alacsony, miközben a gyermek léte valószínűsíti, hogy a nők a háztartásban foglalkoztatottak (és nem munkanélküliek).

Mivel természetesen a háztartások belső ökonómiáját (valamint az egy gyermek után járó támogatások valószínű mértékét) ismerve várható, hogy a gyermekszám befolyásolja az aktivitási arányokat, ezért az aktivitás és a család összefüggésrendszerének elemzését a gyermekszámra vonatkozó elemekkel egészítjük ki.

A családok 17,2 százalékában nincs (még) gyermek, 38,2 százalékában 1–2 gyermeket találunk, míg 44,4 százalékában 3 vagy több gyermeket. A 19–34 éves korú roma népesség zöme tehát közepes vagy komoly gyermeknevelési terhekkel néz szembe.

Mivel a háztartásokban szinte kizárólag abban az esetben találunk gyermeket, amennyiben házas (együttélő) felek nevelik őket, így célszerű a gazdasági aktivitás és a gyermekszám összefüggéseit elemeznünk – nemenként.

Gazdasági aktivitás nemenként és gyermekszám kategóriánként (%)

| | nincs gyerek | férfi | | nincs gyerek | nő | |
|------------------------------|-----------------|---------------|----------------|-----------------|---------------|----------------|
| | | 1–2 gyerek | 3 vagy több | | 1–2 gyerek | 3 vagy több |
| aktív dolgozó | 22,5 | 28,0 | 22,6 | 21,2 | 10,5 | 3,9 |
| munkanélküli | 67,6 | 63,0 | 66,9 | 64,9 | 28,6 | 8,2 |
| gyes, gyet, egyéb inaktív | 9,9 | 9,0 | 10,5 | 14,0 | 60,9 | 87,9 |

A férfiak és a nők ellentétes munkaerő-piaci stratégiát követnek a családon belüli gyermekszám változása esetén.

– Amíg egy párnak nincs gyermeke, a férfiak és a nők közel egy-

aránt alacsony arányban (20% körül) vállalnak munkát. Az ilyen családokban találjuk a legmagasabb arányú női munkanélküliségi-, egyúttal a legalacsonyabb háztartásban való foglalkoztatottsági arányt.

– Azokban a háztartásokban, amelyekben már van gyermek, de számuk még nem túl magas (azaz *átlagosan* egy-két fő), drámai változás következik be. Az aktív munkavállaló férfiak aránya itt maximális (28%). Velük szemben a női munkavállalók aránya radikálisan csökken, egyúttal radikálisan nő azon nők aránya, akik a háztartás belső munkaerő-piacára „vonulnak vissza”.

– Amennyiben a háztartásban a gyermekszám tovább nő, az aktív munkavállaló férfiak aránya ismét csökken (egyúttal ismét nő a munkanélküliek aránya), ugyanakkor változatlan az otthonmaradóké. Az ilyen családokban a legmagasabb a nők háztartási „munkavállalása”, egyúttal ezekben a családokban a legalacsonyabb a női munkanélküliek és aktívák aránya is.

A gyermekek megjelenésével tehát először a munkavállalók aránya növekszik a férfiak körében – egyúttal a nők a munkaerő-piacról látványosan „ki-vonulnak”, és a háztartásban helyezkednek el.

A gyermekek számának további növekedése a nők körében ezt a tendenciát erősíti, egyúttal a férfiak is fokozottabb mértékben vonulnak vissza a nyilvános munkaerő-piacról.

Mivel a családok anyagi szükségletei közvetlenül függenek az eltartottak számától, azt várnánk, hogy a legnagyobb eltartói teherrel rendelkező családokban legyenek a legnagyobb arányban aktív munkavállaló férfiak.

Ezzel szemben a legnagyobb gyermeklétszámú családokban tapasztalható magas arányú női otthoni foglalkoztatottság kevesebb ellentmondást rejt magában: egyrészt a gyermekek nevelésének közvetlen munkaigénye indokolja (amelynek okán a nők otthonmaradása inkább a háztartásban való foglalkoztatottságnak minősíthető), másrészt a nők azok, akik a gyermekek után anyagi támogatásban (gyes, gyet) részesülnek.

Amennyiben az aktív munkavállalást, a munkanélküliséget, valamint a háztartásban való foglalkoztatottságot a háztartások belső gazdálkodása és források iránti szükségletei felől közelítjük meg (feltehetően joggal), feloldódik az ellentmondás. Az eddigiekben elmondottakat erősíti meg annak vizsgálata, hogy a házaspárok esetében a férfiak, illetve a nők milyen aktivitási kategóriában helyezkednek el.

A házaspárok aktivitása nem szerint (%)

| férj aktivitása | feleség aktivitása | | |
|---------------------------|--------------------|-------------------|------------------------------|
| | aktív dolgozó | munka- nélküli | gyes, gyet, egyéb inaktív |
| aktív dolgozó | 8,3 | 30,5 | 61,2 |
| munkanélküli | 3,6 | 21,5 | 74,9 |
| gyes, gyet, egyéb inaktív | 4,0 | 13,0 | 82,9 |

| feleség aktivitása | férj aktivitása | | |
|---------------------------|------------------|-------------------|------------------------------|
| | aktív dolgozó | munka- nélküli | gyes, gyet, egyéb inaktív |
| aktív dolgozó | 35,6 | 42,1 | 22,4 |
| munkanélküli | 22,4 | 71,0 | 6,6 |
| gyes, gyet, egyéb inaktív | 23,5 | 62,8 | 13,7 |

A párok férfitagjai aktivitása önmagában kevésbé befolyásolja a nőtagok aktivitását: a nők zöme a háztartásban helyezkedik el.

Ezzel ellentétben a nők aktivitása befolyásolja a párok férfitagjait: ahol egy pár nőtagja aktív dolgozó, ott a legmagasabb arányú aktív munkavállalót találjuk a férfiak között (35,6 százalékot, ami messze meghaladja a roma népesség férfitagjai önmagában vett aktivitási rátáját).

Az eddigi adatokból következő összefüggések tehát azt támasztják alá, hogy az iskolai végzettségen túl a gazdasági aktivitás egyik legfőbb meghatározó tényezője a család és annak mérete, gyermekszáma.

Mivel a családban élő gyermekek száma nyilvánvalóan meghatározza a gyermekek után felvehető támogatások mértékét (a vizsgált népesség elég fiatal, tehát várható, hogy a gyermekek még abban az életkorban vannak, amikor jár utánuk valamilyen támogatás), ezért logikus a kérdésfeltevés: a családok férfi- illetve nőtagjainak munkaerő-piaci helyzetét mennyiben határozza meg a gyermekszámmal arányos szociális támogatások mértéke. Azaz *ellenőrizendő kérdésnek tekintettük* azt a széles körben elterjedt nézetet, mely szerint a romák azért vonulnak ki a munkaerő-piacról, mert a gyermekek után felvehető támogatások nemcsak pótolják a kieső munkajövedelmeket, de alkalmasint meg is haladhatják azokat, azaz megéri nekik a háztartás belső munkaerő-piacán való elhelyezkedés.

A feltevés ellenőrzése a háztartások bevétel-típusainak elemzésével valósítható meg.

TANULMÁNYOK*A háztartások anyagi ereje és jellemzői*

*A háztartások bevételi szerkezete az iskolai végzettség függvényében
(átlagos forintérték)*

| | kevesebb, mint 8 osztály | befejezett ált. isk. | befejezett valamilyen középfok |
|-----------------------------------|--------------------------------|----------------------------|--------------------------------------|
| férfi | | | |
| családi munkajövedelem/fő | 17 739 | 19 627 | 27 089 |
| összes gyermek utáni támogatás/fő | 4 48 | 4 254 | 3 807 |
| összes támogatás/fő | 9 47 | 10 055 | 10 347 |
| összes bevétel/fő | 27 70 | 30 159 | 37 519 |
| nő | | | |
| családi munkajövedelem/fő | 13 067 | 16 103 | 23 681 |
| összes gyermek utáni támogatás/fő | 6 043 | 5 098 | 4 218 |
| összes támogatás/fő | 10 156 | 8 965 | 9 324 |
| összes bevétel/fő | 23 158 | 25 451 | 33 589 |

Összes támogatás: gyermekek utáni támogatások + munkapiaci támogatások + egyéb támogatások

Összes bevétel: összes munkajövedelem + összes támogatás

Mivel a háztartások tényeleghesen felhasználható bevételi nagyságát meghatározza az, hogy hány fő inaktív (illetve nem kereső) használja fel a bevételeket, azért a legcélszerűbb az egy háztartásban élők össz-jövedelmének egy főre eső mértékével operálni.¹⁰

Az egyes bevételi típusok közül az iskolai végzettség nyilvánvalóan a megszerzhető munkajövedelmek nagyságát befolyásolja. (Ezt igazolják a támogatások iskolai végzettségtől független adatai.)

A munkajövedelmek mértéke az iskolai végzettséggel arányban emelkedik, s noha férfiak és nők között átlagosan 3–5 ezer forintos eltérést találunk, az általános iskolát be nem fejezett, illetve a középfokú végzettséggel rendelkezők között mindössze tízezer forintos átlagos eltérés tapasztalható. Noha tudjuk, hogy a munkához jutás esélyét az iskolai végzettség erősen meghatározza, láttuk azt is, hogy e népesség aktivitási típusai legalább olyan erővel függenek a gyermekek számától.

Érdemes tehát következőként az aktivitás típusai szerint áttekinteni a bevételek nagyságát.

¹⁰ Ez az érték legnyilvánvalóbban a nem kereső gyermekek számának növekedésével áll fordított arányban.

*A háztartások bevételi szerkezete a gazdasági aktivitás függvényében
(átlagos forintérték)*

| | aktív dolgozó | munka- nélküli | gyes, gyet, egyéb inaktív |
|-----------------------------------|------------------|-------------------|------------------------------|
| férfi | | | |
| családi munkajövedelem/fő | 27 313 | 19 038 | 17 474 |
| összes gyermek utáni támogatás/fő | 3 786 | 4 285 | 4 800 |
| összes támogatás/fő | 6 441 | 11 456 | 9 764 |
| összes bevétel/fő | 33 955 | 31 020 | 28 241 |
| nő | | | |
| családi munkajövedelem/fő | 26 576 | 21 517 | 13 538 |
| összes gyermek utáni támogatás/fő | 1 974 | 1 910 | 6 810 |
| összes támogatás/fő | 5 431 | 8 579 | 10 113 |
| összes bevétel/fő | 32 403 | 30 883 | 23 741 |

Az aktív foglalkoztatottság mindkét nem esetében emeli az egész háztartás egy főre eső munkajövedelmét (ne feledjük, az egyes háztartások eltérnek egymástól abban, hogy melyik házaspár inaktív).

A férfiak aktivitási típusa alig befolyásolja a gyermekek utáni támogatások mértékét (míg az összes támogatás mértékét akkor emeli, ha a férfi munkanélküli, hiszen ebben az esetben van esélye munkapiaci támogatásra).

A nők aktivitási típusa természetesen a gyermekek utáni támogatásokon keresztül válik jelentős befolyásoló tényezővé: ha a háztartásban helyezkednek el, az összes támogatás mértéke emelkedik.

Ugyanakkor, ha az összes bevétel mértékét tekintjük át (végső soron a családok számára ez a meghatározó), látjuk, hogy az kizárólag akkor magasabb, ha valamelyik családfenntartó aktív dolgozó. Finomabb elemzési eszközt kapunk, ha a kérdést nem egyszerű nemi bontásban kezeljük, hanem megnézzük: az egyes családokban a férfiak illetve feleségek egymáshoz viszonyított aktivitása hogyan befolyásolja az egyes bevételek mértékét.

Munkajövedelmek forintátlagai a házaspárok egymáshoz viszonyított aktivitása szerint

| | feleség aktív dolgozó | feleség munka- nélküli | feleség gyes, gyet, egyéb inaktív |
|--------------------------------|-----------------------------|------------------------------|---|
| férj aktív dolgozó | 29 015 | 21 447 | 16 933 |
| férj munkanélküli | 14 986 | 11 604 | 11 657 |
| férj gyes, gyet, egyéb inaktív | 16 869 | 13 638 | 11 706 |

A háztartásokban a munkavállalással befolyó összjövedelem mértékét magától értetődően az aktív munkavállalás emeli, ezen belül azonban a férfiak aktivitása a domináns tényező. Ebből a szempontból

TANULMÁNYOK

a háztartás belső munkaerőpiacán való elhelyezkedés nem erős befolyásoló tényező (nagyjából ugyanolyan mértékű a munkajövedelmek mértéke, ha a férj vagy a feleség egyéb inaktív).

A férfiak és a nők által elérhető munkajövedelmek mértéke nem azonos: a férfiak nagyobb munkajövedelmet biztosítanak a családnak, a feleségek által elérhető jövedelmek mintegy 20–25 százalékkal alacsonyabbak. Ennek magyarázata a nyomott munkaerő-piacban épp úgy kereshető, mint a munkaadók rejtett (vagy nyílt) szegregatív gyakorlatában.

Gyermek utáni támogatások forintátlaga a házaspárok egymáshoz viszonyított aktivitása szerint

| | férj aktív dolgozó | férj munka- nélküli | férj gyes, gyet, egyéb inaktív |
|-----------------------------------|--------------------------|---------------------------|--------------------------------------|
| feleség aktív dolgozó | 1672 | 2056 | 3711 |
| feleség munkanélküli | 2077 | 2086 | 4223 |
| feleség gyes, gyet, egyéb inaktív | 6446 | 6821 | 6825 |

A háztartásokban az egy főre eső gyermek utáni támogatások mértékét elég egyértelműen a nők inaktivitása határozza meg: amennyiben a feleségek a háztartás belső munkaerő-piacán helyezkedtek el, a támogatás ebben az esetben éri el a legmagasabb átlagértéket, egyúttal a férj aktivitási kategóriája nem befolyásolja komolyabban a támogatások mértékét.

A következő táblázat a vizsgálatba bevont háztartások alapján 19–34 éves korú roma népességet reprezentálva a házaspárok gazdasági aktivitása együttes függvényében a háztartásban egy főre eső *összes bevétel* átlagos forintértékét ábrázolja.

Összes családi bevétel fő forintátlag

| | feleség aktív dolgozó | feleség munka- nélküli | feleség gyes, gyet, egyéb inaktív |
|--------------------------------|-----------------------------|------------------------------|---|
| férj aktív dolgozó | 35 456 | 26 111 | 25 242 |
| férj munkanélküli | 19 352 | 19 854 | 22 064 |
| férj gyes, gyet, egyéb inaktív | 23 624 | 22 553 | 21 724 |

Az összes egy főre eső háztartási bevétel a munkajövedelmek és az összes támogatások együttes összegéből képzett mutató. Az adatokból egyértelmű, hogy a gyermek utáni támogatások nem pótolják a munkajövedelmeket; az összbevétel akkor a legmagasabb, ha a családban legalább az egyik fél aktív dolgozó. (Természetesen azon esetben, amikor mindkét fél aktív, az összbevétel a maximumát éri el. Ugyan-

akkor ne feledkezzünk meg arról, hogy az előzőekben láttuk: a gyermekszám emelkedésével a nők szükségképpen kivonulnak a nyilvános munkaerő-piacról.)

– Amennyiben a férj munkanélküli, a feleség aktivitása nem befolyásolja számottevően az egy főre eső összbevétel nagyságát. Ugyanez a megállapítás igaz abban az esetben is, ha a férj a háztartásban helyezkedett el.

– A feleség munkanélkülisége esetén akkor a legalacsonyabb az egy főre eső összbevétel, ha a férj is munkanélküli. Ha a feleség helyezkedik el a háztartásban, az elérhető összbevétel mértékét ugyancsak kismértékben befolyásolja az a körülmény, hogy a férj aktív dolgozó (a teljes különbség mindössze 3500 Ft).

Az eddigiek összefoglalásaként egyértelműen megállapíthatjuk, hogy *a roma családok jobban érdekelték a munkával megszerzhető jövedelmek emelésében, mint az egyes támogatások (ezen belül a gyermek utáni támogatások) megszerzésében* – noha ez utóbbiakat nyilvánvalóan nem nélkülözhetik.

Az a széles körben elterjedt előítélet, mely szerint a roma családok azért érdekelték a gyermekszám növekedésében, mert így többletjövedelemhez juthatnak, az adatok fényében teljesen egyértelműen hamis. *A munkával megszerzhető jövedelmek lényegesen nagyobb bevételt biztosítanak, még a támogatások felvétele esetén is.* Különösen igaz ez akkor, ha felidézzük: a gyermekszám növekedése először a nőket, majd a férfiakat nyomja ki a munkaerő-piacról – ezzel viszont összbevételük még abban az esetben is csökken, ha a gyermekek utáni támogatások volumene nő.

A megye roma népességének egészségügyi helyzete

A felkeresett roma háztartásokban a megkérdezett személyek, valamint szüleik és házastársaik általuk ismert, diagnosztizált betegségeinek – a KSH¹¹ adataival összehasonlítható – részsokaságát (a továbbiakban: bevallott betegségek) közvetlenül kérdeztük le.

A kutatás során kizárólag *fő belgyógyászati betegségkategóriákkal foglalkoztunk*, nem vettünk fel baleseti, illetve üzemi baleseti adatokat. Ennek fő oka a KSH idézett adataival való összehasonlíthatóság megtartása volt. Az üzemi balesetek esetében a teljes népességre vonatkozó adatok természetes módon feltételezik a balesetet szenvedettek aktív munkavállalását, ezért a vizsgált roma népesség alapvető gazdasági inaktivitása értelmetlenné tette az ilyen irányú adatfelvételt. Ide tartozik még az a tény is, hogy a vizsgált fő belgyógyászati betegségek közül kerülnek ki a népesség halandóságát elsősorban befolyásoló vezető halálokok.

11 Morbiditási adattár. KSH, 1999. BAZ megyei, 19–34 éves korcsoportos adatok.

A tünetekből következtethető betegségek.

A kutatás előkészítése során összeállítottunk egy tünetekből álló listát. A tünetek bizonyos előfordulási kombinációi (szindrómák) olyan betegségek meglétére utalnak a populációban, amelyek összehasonlíthatóak a KSH adataival, valamint a kérdőíven bevallott betegségekkel. (A tünetekből összeálló szindrómák ellenőrzését és validdá tételét egy háziorvosi team végezte el.)

Az adatok elemzése során tehát a későbbiekben az általános orvosi anamnézis¹² felvételének adatait (tünetekből következő szindrómák) hasonlítottuk össze a KSH adataiban talált BNO kódokkal megadott betegségcsoportokkal. Általánosabb, és betegségspecifikusabb kérdéseket gyűjtöttünk össze. A kérdések alapján bizonyos többé-kevésbé jól meghatározott betegségekre, betegségcsoportokra lehet gyanakodni. A gyanút a panaszok, tünetek nagy egybeesése megerősíti. A kérdéseket célorientáltan, a KSH adatainak megfelelő betegségcsoportokhoz illesztve alakítottuk ki. A BNO csoportok szűkebb-tágabb betegségeket jellemeznek, ennek megfelelően több vagy kevesebb tünet tartozik hozzájuk. A kérdőív kérdéseiből az adott betegségcsoportokhoz társítottuk azokat, amelyek arra jellemzőek lehetnek.

Az így keletkezett mátrixból az orvosi gondolkodás és tünetorientált diagnózis-felállítás módszere alapján, az általunk megadott összes tünetekből különböző arányban jelöltünk ki tünete számokat, annak megfelelően, hogy hány tünet megléte esetén tekintettük az adott betegség gyanúját mindenképpen olyannyira nagynak, hogy az ilyen irányú kivizsgálás nagy eséllyel pozitív eredménnyel zárulna.

A lekérdezett tünetekből így az arányszámoknak megfelelően kiszámoltuk, hogy az anamnézis felvétel szerint milyen betegségek milyen gyakoriak lehetnek.

A bevallott betegségek

A kérdőíven emellett direkt kérdést is feltettünk arra vonatkozólag, hogy a KSH BNO csoportjainak megfelelő diagnosztikai csoportokhoz tartozó betegségekben a kérdezettek valamelyike (illetve családtagja) szenved-e. Ezt a betegek családorvosaitól, egyéb kezelőorvosaitól tudhatják, tudják. Ennek megfelelően *ezek meglétét nem vonhatjuk kétségbe.*

Összehasonlítottuk a KSH adatai alapján kiszámolt betegségek¹³ korcsoporton belüli arányait, illetve a 19–34 éves roma népességben

¹² Az orvosi anamnézis felvétele a kivizsgálás első lépése, mely a betegség gyanúját veti fel, ezt további vizsgálatok követik, így bizonyítható a betegség.

¹³ A nem organikus eredetű mentális viselkedészavarok az egyetlen betegségcsoport, amelyről nem állnak rendelkezésre KSH adatok a megyére és korcsoportra vonatkozóan, ugyanakkor lényegesnek láttuk tünetek és bevallott betegségek szerint felvenni a fő belgyógyászati betegségek közé.

a bevallott betegségek és a tünetek alapján számolt betegségek arányait és különböző jellemzőit.

Ennek megfelelően három különböző betegség-gyakoriság gyűlt össze: egy, amely (a KSH BNO kódja által összegyűjtött) kontroll-panelként állítható; egy, amely a bevallott betegségekből következik, ezekről a betegségekről a betegek a kezelőorvosaik tájékoztatása alapján tudhatunk, és egy, amit az általunk feltett, tünetekre irányuló kérdésekre adott válaszokból ismerünk, számoltunk ki. A kontrollhoz viszonyítva számoltuk a betegségek gyakoriságát.

Felmerülhet az a kérdés, hogy a tünetekből számolt betegséggyakoriság objektív adatként fogható-e fel: a válasz nemleges. A kezelőorvosok által a betegeknek elmondott betegségeket azonban biztosnak foghatjuk fel. Ennek megfelelően a későbbiekben a KSH adatait hasonlítjuk össze a bevallott betegségekkel.

A *tünetek alapján* számolt betegségeket arra használtuk, hogy a lekérdezett által bevallott betegségek arányának valóságosságát ellenőrizzük. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a bevallott betegségekből nem mutatnak-e nagyobb arányszámokat a kérdezettek a feltételezhető valóságnál.

A tünetek és betegségek összefüggéseit a kérdezettek ugyanis nem ismerhetik, így ha a tünetek alapján számolt betegségek aránya és eloszlása megfelel a bevallottaknak, akkor nem valószínű, hogy több betegséget vallanának be a kérdezettek, mint amennyi a valós.

A megkérdezetteknél a tünetek alapján számolt betegségek gyakorisága az általunk megszabott, szindrómákra jellemző arányszámok mellett a legtöbb betegség esetében valamivel alacsonyabb volt a bevallottaknál, egyúttal a kettő között korreláció magas ($r = 0,82$), így biztonsággal állíthatjuk, hogy a kérdezettek nem vallottak be több betegséget, mint amennyi a valós arány. Az adott korcsoportban a teljes BAZ megyei 19–34 éves korú népesség betegségeire vonatkozó adatsor ugyancsak magas értéken ($r = 0,84$) korrelál az adott korcsoport roma népessége bevallott betegségeivel, tehát ugyancsak biztonsággal állíthatjuk, hogy a bevallott betegségek gyakorisági eloszlása megfelel a valóságnak.

A tünetek alapján számolt betegségek alacsonyabb számaránya és a bevallott betegségekkel valamint a KSH adataival való magas korrelációja ($r = 0,57$) megerősíti azt a házi-orvosi adatfelvételből nyert adatot, mely szerint a romák *betegségeikkel idejekorán fordulnak orvoshoz*. (A vizsgált roma népesség 98,4 százaléka rendelkezik tb-kártyával, azaz betegségeivel van módja orvoshoz fordulni.)

A kérdőíven igyekeztünk felvenni a roma népesség dohányzásáról illetve alkoholfogyasztásáról szóló, olyan adatokat, amelyek értékelhetővé tették volna e drogok és a betegségek kapcsolatát. Az adatok elemzése során világossá vált, hogy az egészség és a személyes szokások keresztmetszetében álló két érzékeny kérdésben a válaszolók oly mértékben torzítottak, hogy alkoholfogyasztási és dohányzási

TANULMÁNYOK

adataik értékelhetetlennek bizonyultak¹⁴. Ezzel ellentétben a pszichoaktív szerek („drogok”) okozta mentális- és viselkedészavarok adatai – úgy bevallott betegség, mint szindrómaszinten – értékelhetőnek bizonyultak.

Betegségarányok, összefüggés az egyes szociális tényezőkkel

Az adatok elemzése nyomán tudjuk, hogy a teljes 19–34 éves korú roma népesség 41,6 százaléka szenved *valamilyen* betegségben, e népesség 17,1 százaléka egynél több betegségben szenved, azaz a beteg roma népesség 40,9 százaléka betegségek szempontjából is halmozottan hátrányos helyzetben van.

Az egyes betegségarányok (%), valamint a roma népesség felülreprezentáltsága (szorzó) egyes betegségcsoportokban

| | összes KSH % | roma bevallott % | szorzó |
|---|-----------------|---------------------|--------|
| Ischaemiás szívbetegségek | 0,45 | 6,77 | 15,0 |
| Csontritkulás | 0,10 | 1,14 | 11,5 |
| Tbc, tüdőcsúcshurut, gümőkór | 0,14 | 1,48 | 10,9 |
| Vérképzőrendszer betegségei, vashiányos anaemia | 0,80 | 8,32 | 10,3 |
| Vakság, csökkentlátás | 0,33 | 3,35 | 10,3 |
| Gyomor-, nyombél-, gastrojejunális fekély | 0,90 | 6,64 | 7,4 |
| Átmeneti agyi keringészavarok | 0,09 | 0,54 | 6,2 |
| Spondylopathiák (gerincbetegségek) | 0,96 | 4,96 | 5,2 |
| Asztma | 0,76 | 3,62 | 4,8 |
| Pszichoaktív szerek okozta mentális és vis. zavarok (drogozás) | 0,27 | 1,27 | 4,7 |
| Daganatos betegségek | 0,23 | 1,01 | 4,3 |
| Deformáló hátgerinc-eltérések | 1,23 | 5,10 | 4,1 |
| Pajzsmirigy-betegségek | 0,47 | 1,88 | 4,0 |
| Idült alsó légúti betegségek | 0,95 | 3,76 | 4,0 |
| Hypertónia | 3,40 | 12,21 | 3,6 |
| A máj betegségei | 0,36 | 1,01 | 2,8 |
| Diabetes mellitus | 0,61 | 1,21 | 2,0 |
| Cerebrovascularis betegségek | 0,10 | 0,20 | 1,9 |
| Mentális és viselkedészavarok (nem organikus) | 7,78 | | |

14 Ugyanez vonatkozik, mint a későbbiekben látjuk, az alkohollal szorosan összefüggő májbetegségek kérdésére is; a népi gondolkodás természetesen könnyen teremt asszociatív kapcsolatot a máj megbetegedései és az alkohol között.

Az egyes betegségek gyakoriságát a könnyebb értelmezhetőség okán a „szorzó” sorrendjében tüntettük fel és nem a KSH hivatalos sorrendjében.

Igazolva látjuk tehát, hogy a 19–34 éves korú roma népesség számtalan betegségcsoport esetében a teljes népességhez képest igen magas arányban beteg; e betegségcsoportok együttes és magas előfordulási gyakorisága orvosi szempontból indokolhatja e népesség rövidebb átlagos életkorát.

A következőkben először az egyes betegségcsoportok szerint ismertetjük a betegségek etiológiájára (eredetére) vonatkozó lényeges ismereteket. A roma népesség betegségeire vonatkozó megjegyzésekben a bevallott betegségek arányszámait használtuk.

A betegségcsoportok rövid etiológiai ismertetését követően részletesen elemezzük az egyes betegségek, valamint a roma népesség e betegségek szempontjából releváns¹⁵ fő mutatóinak összefüggéseit.

I. A *tbc* jól meghatározható megbetegedés, jó körülírt etiológiával és potenciózó faktorokkal (fokozó tényezőkkel). A betegség alapját egy bakteriális fertőzés adja, mely bizonyos körülmények között alakítja ki a megbetegedést.

A megbetegedéshez a fogékonyságot, az immunrendszert gyengítő állapotok adják, mint a malnutritio (hibás, hiányos táplálkozás), az alkoholizmus, krónikus (és ezen belül is főképpen a tüdő) megbetegedések.

A roma népességben a tbc-ben megbetegedettek aránya 1,48 százalék, vagyis valamivel több mint tízszerese a megyei átlagnak – tehát kiugróan magas.

A vizsgált adatok közül, az átlagtól való eltéréseket figyelembe véve a nem, a gazdasági aktivitás valamint a lakóviszonyok szerepe tehát a leginkább meghatározó. A nők, a háztartásban elhelyezkedtek betegségearánya magasabb, a gazdaságilag aktívaké, valamint a jobb lakókörülmények között élőké alacsonyabb, mint az átlag.

A nem és a lakáskörülmény együttes hatását tekintve a rossz körülmények között élő nők a legveszélyeztetettebbek (arányuk az átlaghoz képest közel négyszeres). Hasonlóan magas veszélyeztetettségi faktort jelent a szegregáltan, *együttal* rossz lakáskörülmények között való lét (közel háromszoros arány).

Az aktivitás és lakáskörülmény együttes veszélyeztető hatása a háztartásban foglalkoztatottakat érinti, köszönhetően a nők magas reprezentációjának (jó körülmények között élő férfiak aránya 1,1 százalék, rossz lakáskörülmények között élő nők aránya 5,5 százalék).

II. A *daganatos megbetegedések* rendkívül széles skálájú betegségcsoport, összességében csak bizonyos szűk aspektusokból vizsgálható együtt.

¹⁵ A kor hatását mint evidens tényezőt nem elemezzük; az iskolai végzettség, mivel köz-benső hatótényezőnek bizonyult (amely a nemén kívül a gazdasági aktivitást határozza meg), ugyancsak nem elemzésünk tárgya.

Etiológiáját tekintve lehet genetikus, környezeti ártalmakkal összefüggő, kevert, és ismeretlen okú is. A környezeti hatásokat tekintve azonban a daganatos betegségekre általában jellemző, hogy a rossz életkörülmények, a táplálkozás hiányosságai, a dohányzás és az alkoholfogyasztás gyakoriságukat növeli.

A roma népességben a daganatos megbetegedések aránya az adatok szerint közel négyszerese a megyei átlagnak.

A nem, az életkörülmények és a gazdasági aktivitás szempontjait együttesen értékelve a nem hatása mutatható ki: a nők veszélyeztetettsége – függetlenül a lakókörülményektől és gazdasági aktivitástól – közel 1,5-szerese a férfiakénak.

$R^2 = 0,07$, β (férfi) = 0,015, β (nő) = 0,085. A lineáris regresszió adatai közül egyedül a nem hatása szignifikáns. A nem együttes kimutatható hatása 7 százalék, a standardizált együttható értékei igazolják a nők magasabb veszélyeztetettségét.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy *a daganatos megbetegedések csökkentése nem kapcsolható össze egy adott stratégiai támadásponttal; e megbetegedések multikauzalitása és az egyes daganatos megbetegedések okainak eltérése együttesen „semlegesítheti” a szociális faktorok hatását.* (Ehhez hozzátartozik, hogy e megbetegedések kockázati faktorai között szereplő dohányzásról, egészségtelen környezetről stb. nem sikerül releváns adatokat szereznünk.)

Mindezzel együtt a megyei népesség átlagához képest négyszeres roma betegségarány komolyan indokolja a szűrések koncentrációját.

III. A *vérképző rendszeri megbetegedések* és ezen belül a kiemelt helyen szereplő *vashiányos vérszegénység* a nemzetközi mutatók szerint a fejlődő országok típusos megbetegedése. A férfiak összességében nagyobb öröklött „vasraktárral” rendelkeznek, ami a rossz táplálkozási viszonyok között is tovább elégséges, biztosítja a szervezet vasigényét.

A teljes populációt vizsgálva a vashiányos vérszegénység oka részben a nem megfelelő vastartalmú tápanyagok bevitele lehet. A nőkre fogamzásképes korban, és még inkább a terhesség alatti, fokozott vérképzés idején jellemző ez a kórkép, hiszen a női ciklus rendszeres vérvesztést jelent, illetve a terhesség magasabb szintű anyagcserét igényel.

Összességében a roma népességben a vérképzőrendszeri és vashiányos megbetegedések aránya közel tízszerese a megyei átlagnak, s ezt a magas arányt a nők igen magas reprezentációs szintje indokolja.

Ez a két ok egyértelműen igen markáns mutatókkal jelenik meg: a gazdaságilag aktív férfiak aránya 1,5 százalék, munkanélküli nők 10 százalék, a háztartás belső munkaerőpiacán foglalkoztatott nők aránya pedig 17 százalék. Hasonló eltérést mutat a lakókörülmény és a nem együttes hatása: a jobb lakáskörülmények között élő férfiak esetében az anémiások aránya 1,5 százalék, míg a rossz lakáskörülmények között élő nők körében kiugróan magas, 18,5 százalék.

A további teendők egyértelműek: a fiatal és a terhes nőknél a direkt vas-pótlás vagy a vashiányos vérszegénység szűrőprogramszerű vizsgálata, összességében pedig az aktivitási és lakhatási mutatók javulása.

IV. A pajzsmirigy megbetegedéseknek számos típusát különíthetjük el, mind etiológiáját, mind pathogenesisét, mind pedig a klinikumát tekintve. Lehetséges alulműködéssel, túlműködéssel és normális működéssel is pajzsmirigy-megbetegedés. Ennek megfelelően nem állapítható meg csupán kis számú, avagy egyetlen befolyásoló tényező. Ismert, hogy a víz magas kalcium- és fluorid tartalma emeli a betegség egyes fajtáinak előfordulását. Bizonyos zöldségek túlfogyasztása, a fokozott gyógyszeresedés és drogok használata is ismert strumigén (strumát generáló) faktor. A táplálkozási jódhiány pótlására már régóta ismert Magyarországon a jódozott só elterjedése, ezzel együtt azonban a pajzsmirigy-megbetegedéseknek nem csupán táplálkozási, hanem egyéb eredete miatt magasabb a vizsgált populációban a megbetegedések aránya. A sporadikus (nem endémiás) diffúz golyva a fiatal nők esetében rendkívül gyakori az egészségügyi tanulmányok szerint, ugyanis ebben a korban a szervezet pajzsmirigy hormon igénye jelentősen nagyobb.

Ez a kiugrás jellemzi a vizsgálat adatait is, mely szerint a pajzsmirigy-megbetegedésekre a leginkább hajlamosító faktor a nőnem.

$R^2 = 0,09$, β (férfi) = 0,024, β (nő) = 0,113. A lineáris regresszió adatai közül egyedül a nem hatása szignifikáns. A nem együttes kimutatható hatása 9 százalék, a standardizált együttható értékei igazolják a nők jóval magasabb veszélyeztetettségét.

Összességében a roma népességben a pajzsmirigy-megbetegedések aránya három-négyszerese a megyei átlagnak.

A nem hatása mellett kimutatható a rossz lakáskörülmények közvetlen hatása is: a jó lakáskörülmények között élő férfiak és a rossz körülmények között élő nők között e betegség arányaiban tízszeres különbséget találunk.

V. A *diabetes mellitus* (cukorbetegség, diabétesz) Magyarországon a népbetegségek közé tartozik, számos betegséggel jár együtt következményesen, illetve számos társbetegséget okoz. Jellemző, hogy azokban a kultúrákban, környezetekben nagyobb az előfordulása, ahol az élet színvonal valamivel magasabb, bőségesebb a táplálkozás, de a modern egészségkultúra és korszerű táplálkozás nem ismert, nem elfogadott, vagy „egyszerűen” nincs rá pénz. Ez utóbbi hatása mutatható ki a roma népességben.

A gazdasági aktivitás hatása. $R^2 = 0,08$, β (aktív) = 0,004, β (munkanélküli) = - 0,01, β (egyéb inaktív) = - 0,093. Az aktivitás együttes kimutatható hatása 8 százalék, a standardizált együttható értékei azt mutatják, hogy a munkanélküliek kevésbé, a háztartás belső munkaerő-piacán foglalkoztatottak viszont *lényegesen* kevésbé veszélyeztetettek (ez utóbbi eset ráadásul a nemtől független tényező).

A diabétesz tehát a roma népességben *látszólag* a viszonylag kevésbé szegényeket sújtja. Mivel a teljes 19-34 éves korú roma népesség e betegségben mutatott átlaga 1,21 százalék, az átlagtól jelentősebben felfelé a nem szegregáltan élő aktív dolgozók (4,1%), illetve jobb lakáskörülmények között élő aktív dolgozók térnek el (3,5%).

A jövedelem hatása azonban lényeges. (A következőben a jövedelmi adatok a háztartásban egy főre eső havi munkajövedelmek forintösszegeit jelentik.) $R^2 = 0,06$, β (19 E Ft alatt) = 0,051, β (19-25 E Ft között) = - 0,012, β (25 E Ft felett) = - 0,019. A jövedelem együttes kimutatható hatása 6 százalék, a standardizált együttható értékei azt mutatják, hogy az alacsony jövedelmek hatása erősebb a betegség előfordulására nézve.

Következésképp a diabétesz a vizsgált roma népességben a jobb körülmények között élő, *együttal* viszonylag szegényebb embereket sújtja: a relatíve magasabb életszínvonal mellett a rossz minőségű (magas szénhidrát- és zsírtartalmú, tehát olcsóbb) táplálkozás a fő hatótényező.

Mivel a roma népességben a cukorbetegség aránya „mindössze” alig kétszerese a megyei átlagnak, érthető e betegség gyakoriságának paradoxona: a romák között viszonylag kevesen táplálkozhatnak többet, miközben az ő táplálkozási szerkezetük egészségtelebbe az átlagnál. A relatív szegénység hatása egyértelmű.

VI. *A pszichoaktív szerek (drogok) használatán alapuló pszichés megbetegedések bizonyos társadalmi, gazdasági körülményeket feltételeznek. Ennek megfelelően alakult a kérdőívben adott válaszok aránya is, gyakoribb a drogok használata a jobb helyzetben élő és talán meglepő módon a magasabban kvalifikált férfiak körében. Ennek hátterében nem feltétlenül különálló ok-okozati összefüggést kell feltételeznünk, hanem azt, hogy a roma népességben csak annak elérhető anyagilag a drogok fogyasztása, akinek ezt a gazdasági körülményei megengedik (együttal elég kilátástalan élethelyzetben él ahhoz, hogy szüksége legyen a drogok használatára).*

A megbetegedések alapátlagja a vizsgált népességben 1,27 százalék, ez az arány közel négy és félszerese a megyei átlagnak. Ettől felfelé lényegesen az aktív dolgozó, vagy a befejezett középfokkal rendelkező, vagy a nem szegregáltan, illetve jobb lakáskörülmények között élő férfiak térnek el (a nők átlaga minden esetben lényegesen alacsonyabb).

Mindennek alapján fontos a megfelelő tájékoztatás és a hatékony egészségnevelő program, de lényeges figyelembe venni, hogy a drogfogyasztás önmagában összefügg a fogyasztók szubjektív és ténylegesen kilátástalan élethelyzetével, az élethelyzet javulása nélkül a drogozás visszaszorulása (amint ezt nemzetközi tapasztalatok igazolják) nem várható.

VII. A nem organikus mentális megbetegedések a nem megfelelő problémakezelő stratégiákkal rendelkező csoportban jellemzőbbek. E megbetegedések kialakulásának lényeges faktorai (a problémakezelő stratégiák korán szocializált defektjén túl) a stressz, a kilátástalan életviszonyok, illetve ezekkel összefüggően a csoportkohézió gyengeségei. A felsoroltak mindegyike lényegesen jellemzőbb a vizsgált roma népességre, mint a környező társadalomra, így a megoldás, e betegségek előfordulási gyakoriságának csökkenése egyedül a gazdasági és szociális körülmények javulásától várható. [Noha adatok híján nem hasonlíthatjuk össze, feltűnő e megbetegedések igen magas aránya (7,78%) a romák között.]

Adataink azt igazolják, hogy a nem organikus mentális megbetegedések elsősorban veszélyeztetett csoportjai a nők, ezen belül a rossz lakáskörülmények között vagy szegregáltan élők (14,4%), a munkanélküliek (11,5 százalék, szemben a munkanélküli férfiak körében érvényes 5 százalékkal). A háztartásba visszavonult férfiak viszont saját átlagukhoz képest jóval több neurotizáló tényezőnek lehetnek kitéve: arányuk a csoporton belül magas (9%).

Ugyancsak lényeges károsító tényező az alacsony jövedelem (az alsó és a felső jövedelmi harmad között háromszoros különbséget találunk). Az adatok (a pszichiátriai szakirodalommal egyezően) azt igazolják, hogy a deprivált élethelyzet, azaz a szegénység és a szegénységből való kitörés kilátástalansága együttvéve igen komoly tényezője e betegségek magas arányának.

VIII. Az átmeneti agyi keringészavarok (a stroke-ok) az egészségügyi statisztikák szerint rendkívül nagy arányban jelentkeznek magas vérnyomás-betegség, cukorbetegség, magas vérzsír szint esetén és az érszűkület, az érelmeszesedés adja a pathogenetikai (kóroktani) alapját.

Az átmeneti agyi keringészavarok és a környezeti tényezők közötti összefüggés nem jellegzetes, ezt jól magyarázhatja, hogy a stroke-ok etiológiájában elsősorban a fent említett alapbetegségek megléte játszik szerepet, és nem a környezeti hatások az okai. A környezeti hatásokból nem emelhető ki egyetlen egy sem, mellyel szoros összefüggés volna felfedezhető. A társbetegségek, jelen esetben alapbetegségek azonban jelentősen függhetnek a környezeti, szociális hatásoktól, így a stroke-ok nagyobb gyakorisága közvetve elfogadható.

Összességében a roma népességben az átmeneti agyi keringészavarok aránya közel hatszorosa a megyei átlagnak. (Mivel az egyes lényeges tényezők hatása a betegség arányára kimutathatatlan, a javaslatok között megfogalmazott szűrések, amelyek alapbetegségeket hivatottak diagnosztizálni, távlatilag csökkenthetik a stroke-ok arányát.)

IX. A csökkentlátás, vakság jelentősen nagyobb aránya a roma közösségekben (közel tizenkétszeres) jól ismert okoknak köszönhető. A koraszülés, az alacsonyabb születési súly, a perinatalis (szülés körüli) időszakban jelentkező veszélyeztető faktorok nagyobb számában keres-

hető ennek eredete, melyek okozhatnak ab ovo vakságot, illetve a fejlődési elmaradáson keresztül csökkentlátást. Mindemellett azonban a magasabb iskolázottsággal is felfedezhetünk összefüggést, melyet inkább csökkentlátás és általában a betegségekre való fokozottabb odafigyelés következményének foghatunk fel.

Szükséges tehát a terhességek gondozása, szülés és a perinatalis szak szoros megfigyelése, kísérése illetve a csökkentlátás, vakság korai felfedezése, szemészeti szűrés, főképpen a gyermekek körében.

X. A *magas vérnyomás-betegségnek* két alapvető formáját különítjük el, az ún. másodlagos, ismert eredetű, többnyire vesebetegséghez csatlakozó magas vérnyomás betegséget és a 90 százalékot adó primer, idiopathiás, eszenciális magas vérnyomás-betegséget. Az ilyen ismeretlen eredetű magas vérnyomás-betegség alapja az erek szűkülete, más szóval az atherosclerosis, amely a fejlett országokban népbetegségnek számít. A nemzetközi standardok jelentős ok-okozati összefüggést találnak a hipertonia és az ischaemiás szívbetegségek, a cerebrovascularis megbetegedések, a stroke-ok és a veseelégtelenség között.

A magas vérnyomás-betegség multietiológiájú kórkép. Alapja lehet genetikai eredetű, mint például enzimhiány okozta magasabb zsírsav szint a vérben, de alapja lehet más, szorosan kapcsolódó megbetegedés vagy életmódbéli hiányosság, mint például a cukorbetegség, a dohányzás, a stressz, az elhízás, az inaktivitás.

A korral párhuzamosan a rizikótényezők is fokozódnak, így a korral párhuzamosan a betegség gyakorisága a roma populációban is nő. A multietiológia és az *alacsony minőségű környezeti faktorokkal való kapcsolat miatt az összességében nagyobb előfordulás jól érthető, a roma népességben a magasvérnyomás betegség aránya a megyei átlag 3,35-szöröse.*

A betegség előfordulásának gyakoriságát a vizsgált faktorok közül a gazdasági aktivitás (illetve az ezzel szorosan összefüggő, egy főre jutó családi összbevétel) befolyásolja lényeges mértékben.

Komolyabb mértékben az alapátlagot jelentő 12,2 százaléktól lefelé az aktív dolgozó, illetve a magasabb jövedelmű férfiak térnek el, míg a munkanélküli, illetve alacsony jövedelmű nők körében az előfordulási arány jóval az átlag feletti. Az aktivitás, a nem és a jövedelem adatainak együttes elemzése azonban azt mutatja, hogy a nem önmagában semmiképp nem értelmezhető rizikótényezőként; a nemek gazdasági aktivitásának eltérése a döntő tényező: az aktív dolgozó férfiak és az inaktív nők között kétszeres különbséget találunk.

XI. Az *ischaemiás szívbetegségek* elnevezés a szív elégtelen oxigénellátásán alapuló betegségre utal. Ezeknek számos oka lehet, de a leggyakoribbak a koszorúerekben jelentkező plaque-ok (fali felrakódások). A ischaemiás szívbetegség a fejlett országokban az egyik vezető halálok, így ennek csökkentése igen jelentős probléma. A betegség gyakorisága a korral párhuzamosan növekszik. Gyakoribb a férfiak-

nál, erős befolyása van a hypertoniának, diabetes mellitusnak, a magas vérzsír-szintnek, a dohányzásnak, az alkoholfogyasztásnak, a testmozgás hiányának és a személyiségnek.

A romák körében az ischaemiás szívbetegek gyakorisága az összes betegség közül a legnagyobb: több mint tizenötszöröse a megyei átlagnak. A korral való párhuzam természetesen a vizsgált romák körében is jelentkezik. A betegség a jövedelemtől, a lakó- és lakásviszonyoktól nem, vagy csak nagyon kis mértékben függ, tehát alapvetően más, olyan tényezőt kell keresni, amely a betegség ilyen nagy arányát igazolhatja, és ezzel párhuzamosan azt a tény is szemügyre kell vennünk, hogy a nők körében a gyakoribb, szemben az erre a betegségre általánosságban jellemző „férfifölénnyel”.

Ennek a kérdésnek a nyitja a nők körében gyakoribb rizikófaktorok és környezeti ártalmak felfedése. A roma nők a családban a vizsgált életkorban többnyire otthon tartózkodnak, háztartásbeliek, alacsony a fizikai aktivitásuk, feltételezhetően gyakrabban küszködnek elhízással. Az önmagában alacsony arányt képviselő háztartásban foglalkoztatott férfiak körében e betegség aránya magas (az alapátlagot jelentő 6,7 százalék közel a kétszerese) – ez a jelenség azonban a háztartásban foglalkoztatott nőkhöz hasonló életkörülményeikkel magyarázható.

Az adatokból az is kitűnik, hogy a nők körében magasabb a diabétesz és a magas vérnyomás aránya, ami szintén fokozott rizikót jelent. Ennek okait a megfelelő részekben tárgyaltuk. A dohányzás – bár erre sajnos egyértelmű adatokat nem kaptunk – vélhetően szintén jellemzőbb ebben a körben. Az orális fogamzásgátlók szedése szintén fokozza a szívbetegek gyakoriságát, ezt azonban nem vizsgáltuk. Ezeknek a faktoroknak eredőjeképpen lehetséges, hogy az ischaemiás szívbetegek gyakorisága jelentősen nagyobb a romák körében, és megoszlása is eltérést mutat a KSH statisztikájában találtakhoz képest.

Ennek megfelelően az ischaemiás szívbetegek megelőzése érdekében a romák körében elsősorban a diabétesz, a magas vérnyomás szűrését és kezelését, dohányzás ellenes és egészséges életmódot oktató programok indítását kellene javasolnunk.

XII. *A cerebrovascularis (agyi keringési) megbetegedések főképpen a hosszú távon jelentkező, az érrendszert érintő alapbetegségek mellett alakulnak ki, fiatal korban nem jellemző kórképek. Sem a KSH adataiban, sem pedig az általunk vizsgált roma populációban nem jelentős, így szignifikanciát nem lehet megállapítani.*

XIII. *A krónikus alsó légúti megbetegedések diagnózisa alapvetően klinikai diagnózis, melynek alapja, hogy a betegnél két évben legalább három, egymást követő hónapban perzisztáló (meglévő) produktív köhögés van. Ennek a betegségcsoportnak a hátterében egyértelműen a dohányzás áll, így a kérdés igen leegyszerűsített.*

Bár a kérdőívben a megkérdezett romák dohányzási szokásairól átfogó és valid értékeket nem kaptunk, ennek a betegségnek és a do-

hányzásnak a kapcsolata igen szoros és jó megközelítéssel oda-vissza igazol. Ennek megfelelően a betegség gyakorisága a különböző csoportokban a dohányzási szokásokra mutat rá, így nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a szegényebb, rosszabb anyagi helyzetű emberek, a főképpen háztartásbéli nők körében gyakoribb a dohányzás.

Összességében a roma népességben a krónikus alsó légúti megbetegedések aránya közel a négyszerese a megyei átlagnak.

XIV. Az *asthma bronchiale* (röviden: az *asztma*) igen heterogén betegségcsoport, alapvetően a hörgők simaizomzatának alkalomszerűen visszatérő görcsén alapul.

A vizsgált népességben az asztmások aránya 3,62 százalék, amely a megyei arány közel háromszorosa. Adataink szerint főképpen az asztmás betegek és a gazdasági aktivitás, lakóhely, a lakás minősége között találtunk kapcsolatot. Míg az aktív férfiak mindössze 0,6 százaléka szenved ebben a betegségben, addig a munkanélküli férfiak 3,6 százaléka, az inaktív nők aránya pedig kétszerese (3,5%) az aktív dolgozó nőkének. A lakóhely minősége és a szegregáció szempontjából hasonló eltéréseket tapasztalunk.

A KSH adataiban az asztma gyakorisága a korrallal párhuzamosan csökken, a felnőttek egy jelentős része „kinövi” a betegséget, míg a nálunk vizsgált adatokban ilyen jellegű tendenciát nem láttunk. Ennek oka lehet, hogy azok az asztmás betegek, akik dohányozni kezdenek, betegségüket nem „hagyják el”, idősebb korukban is asztmásak maradnak. A dohányzás és a krónikus légúti megbetegedések összefüggése egészségügyi statisztikákkal bizonyított. A romák körében a rosszabb körülmények közt élők között feltehetően gyakoribb a dohányzás, hiszen itt találtuk magasabbnak a krónikus légúti megbetegedéseket is. Ugyancsak a rosszabb körülmények közt élők körében találjuk nagyobb arányban az asztmásakat is, azonban nem szerinti eltérés nélkül, hiszen az asztma kialakulása nem jellemzőbb egyik nemből sem, így későbbi megmaradására sem lesz jellemző a nemi különbség.

XV. A *gyomor, nyombél megbetegedései* szintén számos, igen különböző kórképet foglalnak össze. A leggyakoribbak ezek között a fekélybetegségek és az ezt megelőző erosív (felmaródásos) állapotok. Az okokat elemezve azt találták, hogy többségében egy baktériális hatás, a *Helicobacter pylori*-fertőzés adja meg a lehetőségét a megbetegedésnek, amelyből a környezeti faktorok megléte esetén alakul ki manifeszt megbetegedés. Ilyen tényezőnek tartják a dohányzást, az alkoholfogyasztást, az epés refluxot (visszaáramlást) és bizonyos gyulladáscsökkentők nagy arányú fogyasztását.

Ezeknek a faktoroknak a gyakorisága az alapátlagtól való eltérések adatai szerint szintén a szegénységgel, deprivációval függ össze (az inaktív illetve szegregáltan élők körében az arány magasabb). Összességében a roma népességben a *gyomor, nyombél megbetegedések* ará-

nya hat és félszerese a megyei átlagnak. E magas értéket az említetteken kívül befolyásoló tényezőt adataink nem támasztanak alá; ennek vélhető oka épp a dohányzási és alkoholfogyasztási szokások vizsgálatunkban ellenőrizhetetlen mivolta. A háziorvosok véleménye ugyanakkor megerősíti a vélhetően lényegesen magasabb fertőzőes megbetegedettségi szintet.

Megelőzés tehát a javuló szociális körülményeken keresztül, a betegség gyakoriságának csökkentése pedig a panaszok alapján végzett endoszkópos (tükrözéses) vizsgálatokon keresztül lehetséges.

XVI. A máj megbetegedései Magyarországon leggyakrabban alkoholos májbetegségeket jelöl, bár természetesen más kórképek is tartoznak ide. A alkoholos alapú megbetegedés függ az alkohol mennyiségétől, az expozíciós időtől és egyéni faktoroktól.

Az alapátlagtól való eltérés adataiban a májbetegségek a magasabbban kvalifikált rétegre voltak jellemzőek, és a dolgozók körében alacsonyabb volt a gyakoriságuk, de semmilyen más csoportban nem mutatott jelentős eltérést. Az adatok azt valószínűsítik, hogy a máj megbetegedései esetén, az alkoholfogyasztással való szoros összefüggése okán a kérdezettek válaszaikban torzítottak, így a májbetegségek adatait nem tekinthetjük teljes mértékben validnak.

XVII. Deformáló hátgerinc megbetegedések többnyire fiatal korban megjelenő kórképek, melynek aránya megfelelő körülmények közt felnőttkorban csökken.

Ez a csökkenő arány a KSH eredményeiben megjelenik, ezzel szemben a romák körében a számuk korral nem csökken. Ezt a többi tényező ismeretében értékelhetjük. Ritkábban jelentkezik a munkával rendelkező alacsonyan képzett romák körében (esetükben vélhetően alapvetően fizikai munkásokról lehet szó, ahol a fizikai munka a hibás fejlődési okok miatt korábban kialakult gerincbántalmakat jelentősen javítja). Az alapátlaghoz (5,1%) képest a háztartásban inaktív férfiak kétszeres aránya (10,5%) igazolja feltevésünket.

A hátgerinc-elváltozások közvetlen terapikus megközelítésén túl egyértelmű az aktivitással járó mozgás betegségelőfordulási arányt csökkentő hatása.

XVIII. A spondylopathiák körébe az olyan megbetegedések tartoznak, amelyek nem megfelelő, fokozott fizikai megterhelés mellett jelentkeznek. Azok közt, akik rendszeres fizikai munkát végeznek az ilyen megbetegedés kevésbé fordul elő, sokkal inkább a rosszabb fizikumú, kevésbé jó izomzattal rendelkezőkre jellemző.

Ezek a támpontok a kérdőívvel egybevágóan, a betegcsoport tárgyalása az előző betegséggel együtt is tárgyalható, a megoldás is ennek megfelelően azonos.

Összességében a roma népességben ez utóbbi két betegség aránya több mint négyszerese a megyei átlagnak.

TANULMÁNYOK

XIX. A *csonttritkulás* alapvetően idősebb korra jellemző megbetegedés, így ennek megfelelően gyakorisága a vizsgált populációban relatíve alacsony, egyúttal a megyei átlagnak több mint tízszerese. Mivel a *csonttritkulás* etiológiai hátterében alapvetően hormonális kérdések állnak, illetve tudomásunk szerint nem befolyásolják életmódbeli faktorok, így a magas betegségarány adataink szerint sem magyarázható. A kérdés felderítése további vizsgálatot igényel.

A betegségek előfordulási gyakoriságainak ingadozásai tehát kizárólag a romák korával, nemével, gazdasági aktivitásával és lakóköri-
ményeivel függnék össze, azaz a nem és kor kivételével a romák szegénysége indokolja egyes betegségcsoportok magasabb előfordulását körükben. Kimutattuk, hogy elsősorban a roma népesség abszolút értelemben vett deprivált körülményei tehetők felelőssé a magasabb arányban előforduló betegségekért; tehát a „közösség terápiaja”, a betegségek gyakoriságának csökkentése elsősorban és mindenekelőtt gazdasági és szociális feladat. Azonban e népesség egészségi állapota olymértékben rossz, hogy halaszthatatlan az egészségügy azonnali beavatkozása is.

SZÁSZ ANNA

„Köszönet helyett megszüntették az intézetet”

avagy a csecsemőnek egyetlen egy emberre (anyára) van szüksége!

Beszélgetés dr. Kardos Ilona gyermekpszichiáterrel és dr. Kovács Ágnes gyermekorvossal

A történet kezdete 1989. Dr. Kovács Ágnes gyermekorvos ekkor pályázta meg és nyerte el a Békés megyei csecsemőotthon vezetői állását. Az intézmény Gyulán, egy kastély épületében működött, teljesen hagyományos módon. Csecsemők éltek ott, újszülött kortól hároméves korukig, kiscsoportokban, gondozónők gondoskodtak róluk.

SZÁSZ ANNA: Milyen orvosi, esetleg pedagógusi képzettséggel rendelkezett, amelyek birtokában Ön ezt az állást megpályázta? És, hogy a dolgok közepébe vágjunk, mi készítette arra, hogy megváltoztassa a csecsemőotthonok Magyarországon kialakult, hagyományosnak tekinthető gondozási módszerét?

Dr. KOVÁCS ÁGNES: Volt egy gyermekorvosi és egy bőrgyógyász szakvizsgám. Korábban Szegeden éltünk, ott tanítottam a védőnői főiskolán, és elláttam a főiskolához tartozó, úgynevezett tankörzetben lakó gyerekeket. Amikor elvállaltam a csecsemőotthon vezetését, még nem volt semmiféle reformelképzelésem. Az első időkben csak rosszul éreztem magam. Nehéz volt elfogadni, hogy ezek a gyerekek boldogtalanok, hogy nem vagy nem úgy fejlődnek, mint a családban élők, hogy előbb-utóbb hospitalizálódnak. Én elég sok helyen megfordultam a pályám során, dolgoztam kórházban, fertőző osztályon, bőrgyógyászaton, körzetben. Volt már más jellegű tapasztalatom. Láttam a kiegyensúlyozott családokban felnövekvő egészséges, jókedvű, jól fejlődő gyerekeket. Ezek után kerültem a gyermekvédelembe. Ezt én nem tekintettem parkolópályának. Nagyon sokat tanultam. Mélyen beleástam magam a gyermekpszichológiába.

Első lépésként próbáltam megszüntetni azt az általános gyakorlatot, miszerint a gyerekek hároméves születésnapjukra azt kapják ajándékkul, hogy áthelyezik őket egy másik intézetbe.

Már ez is vihart kavart. A másik intézet így nem kapott utánpótlást. Kis településen működtek, ez az intézet sok helybeli asszonynak

jelentett munkahelyet, foggal-körömmel harcoltak érte. Végül sikerült elérni egy kompromisszumos megoldást. A másik intézet is megmaradt, és mi kiharcoltuk, hogy a gyerekeinket nem automatikusan helyezik át, csak valamilyen speciális okból: ha érzékszervi fogyatékos vagy mozgássérült, a sérülésének megfelelő intézménybe.

De a gyökeres változás a hagyományos módszerhez képest a véletlennek köszönhető.

– *A hagyományos módszert már korábban is komoly kritikák érték. Maga a módszert kidolgozó és meghonosító dr. Pikler Emmi írja az 1972-ben (!) készült, Jelentés a magyar csecsemőotthonok helyzetéről című elemzésében: „A magyar csecsemőotthonok, illetve az ezekben felnövőek gyerekek helyzete aggasztó, és ha nem változik a szemlélet, akkor a helyzet, ahelyett, hogy javulna, tovább fog romlani. Ez súlyosan károsítja a magyar ifjúságnak azt a részét, amely csecsemőotthonban nevelkedik... Nem tudjuk reprodukálni az anyát, aki állandó, egyedüli »váltás nélküli« gondozója gyermekének. Nem tudjuk reprodukálni az anya érzelmi motivációját sem, ami meghatározza ösztönös viselkedési módját saját gyereke gondozásában... Intézetben nem tudjuk reprodukálni a többgyermekes család helyzetét sem... a legtöbb intézetben azoknak a gyerekeknek a fejlettsége sem kielégítő, akik a nem szakértő látogatóra jó benyomást tesznek. Mind szomatikusan, mind pszichikusan ezek is elmaradottaknak bizonyulnak kortársaikhoz képest... Ami azonban maradandó károkat okoz, ami a későbbi magatartási zavarok forrása, az a gyerekek többségének rendellenes személyiségfejlődése.” Pikler Emmi a továbbiakban leírja, hogy ez világszerte problémaként jelentkezett, olyannyira, hogy a WHO megbízta Bowlby angol pszichológust az erre vonatkozó adatok összegyűjtésével, aki anyagát 1951-ben publikálta Maternal care and mental health (Anyai gondozás és mentális egészség) című könyvében.”*

1972-ben 4300 gyerek nevelkedett a csecsemőotthonokban. Ma a számuk még mindig 1300 körül van. Kérdés, hogy az azóta eltelt 30 év milyen módszerbeli változást hozott?

Dr. KARDOS ILONA: Nem, nem ez az igazi kérdés. Az elmúlt, nem harminc, hanem ötven év kutatásai egyértelműen az intézményes gyermekellátás veszélyeiről szólnak. Fokozott mértékben veszélyeztetettek azok a gyerekek, akik életük első éveit töltik intézményben. A fejlődéslélektanban valóságos forradalom zajlott le, mondhatjuk, hogy megszületett a fejlődéspathológia. Tudjuk, hogy az emberi csecsemő biológiailag koraszülött: ez a központi idegrendszer éretlenségében nyilvánul meg. Az egészséges érési folyamathoz az szükséges, hogy a csecsemő szoros, kétszemélyes kötődésben legyen a gondozójával, azaz az anyával. Fantasztikus kutatások folytak és folynak. Kiderült, hogy a gyerek idegrendszerébe be van programozva, hogy milyen gondozást igényel. Ez nem csak a Homo sapiens újszülöttjére vonatkozik, hanem más élőlényekre is. Minden fajra jellemző az a születés utáni gondozási forma, amely biztosítja az agy neuronjainak ontogenezisét. Így például a kis kenguru rendkívül éretlenül foglalja el az anya erszényét, és csak ebben a szoros testi közelségben és védettségben képes továbbélni, fejlődni. A kis majmok – amint azt az ismert Harlow-kísérletek is bizonyítják – csak az anyába csimpaszkodva élet- és fejlődőképesek. Az éretlen emberi újszülött születés után rohamos

fejlődésnek indul. Az első életév drámai gyorsaságú fejlődését minden gyereket nevelő felnőtt megtapasztalja. De ez a fejlődés, érés nem automatikus, hanem a gondozás minőségének a függvénye.

Hermann Imre magyar pszichiáter *Az ember ősi ösztönei* című, 1943-ban megjelent munkájában, amelyben az újszülött megkapaszkodási ösztönéről írt, előfutára volt annak az új tudománynak, a fejlődéspathológiának, amelyet az előbb említettem. Az anya és a csecsemő kettőse, duáluniója csak egy hasonló, a csecsemőnek egy másik felnőttel való szoros kapcsolatával pótolható. Ha az újszülöttnak nincs kihez kötődnie, ha a korai kötődés nem alakul ki, az a későbbi életpályán sorozatos konfliktusokat, kudarcokat idéz elő.

Ezek a kutatások oda vezettek, hogy az USA-ban és Kanadában bezárták a csecsemőotthonokat, a nyugat-európai országokban is csak mutatásban maradt néhány, speciális ellátást igénylő sérült gyerekeknek. Mindenütt arra törekszenek, hogy az a csecsemő, amelyiknek felnevelését a saját családja nem tudja vállalni vagy nem képes erre, minél hamarabb örökbefogadó vagy nevelőszülői családba kerüljön.

Ezzel szemben nálunk változatlanul működnek a csecsemőotthonok, Budapesten öt vagy hat, vidéken minden megyeszékhelyen. Arról nincsenek adataim, hogy az 1300 körüli, csecsemőotthonban élő gyerek közül évente hányan kerülnek családba, akár vissza a sajátjukba. Azt viszont a nálunk (ez a Vadaskert Kórház és Ambulancia) megjelenő, örökbefogadó szülőktől tudom, hogy még mindig 4–6 éves várakozás után jutnak gyerekekhez, a gyerekek történetéből pedig nyilvánvaló, hogy legtöbbször 2–3 évvel korábban is örökbe adható lett volna!

Dr. K. Á.: A Csecsemőotthonok Országos Módszertani Intézetében kialakult hagyományos módszer, amely dr. Pikler Emmi és dr. Falk Judit nevéhez fűződik, s amely a kötődést hivatott elősegíteni, illetve a hospitalizálódást kivédeni, azon az elképzelésen alapszik, hogy egy gyerek mindig ugyanazzal a kissozónóval kerüljön állandó kapcsolatba. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy-egy nyolctagú gyerekcsoportot mindig ugyanaz a négy gondozónő lát el. Ilyen módon kívánják elérni az állandóságot. A fiatal gondozónők azonban előbb-utóbb férjhez mennek, gyereket szülnek, szabadságon vannak vagy táppénzen, akkor már az óhajtott állandóság, a gyerekek kötődése *egy bizonyos személyhez*, csorbát szenved. De ha ettől el is tekintünk: az első hat hónapban a csecsemőt három-négy óránként kell tisztába tenni, etetni. Ez gyerekenként legalább húsz percet vesz igénybe, ami nyolc gyerek esetében 160 perc. Három óra, az nemde 180 perc: azaz a gondozónő befejezi az egyik etetést, máris kezdheti újból. Ha hat étkezés van, a gyerek a nap huszonnégy órájából hatszor húsz percet, azaz két órát van kézben, de ez az időtartam is megoszlik három különböző személy között. Az éjszakai etetés gyors öt-, legfeljebb tíz perc, tehát még a napi két óra sem teljesül. Ez abban az időszakban történik vele, amikor valóban csak egyetlen emberre van szüksége, amikor bizonyítottan csak egyetlen emberhez képes kötődni.

A modern gyermekpszichológia azt mondja, hogy a gyerek minél többet legyen kézben. A jelzéseire azonnal reagálni kell. A mi porosz

mintára felépülő medicinánk azonban még ma is azt tartja: hadd sírjon a csecsemő, az anya csak akkor vegye föl, amikor eljött a tisztába tevés, szoptatás ideje. Tanuljon rendet. Szokjon hozzá, hogy nem ő az egyedüli lény a családban. Sajnos, gyakran még a gyerekorvosok, védőnők is ebben a szellemben adnak tanácsot a fiatal anyáknak. Holott ezeket a nézeteket már rég meghaladta a csecsemőpszichológia.

A csecsemő akkor sír, ha valamire szüksége van. Ha fáj a hasa, ha éhes, ha pisis vagy kakis, ha szükségét érzi a biztonságot jelentő felnőtt közelségének. Ha nem reagálnak rá, akkor annak kétféle következménye van: egyrészt megtanulja, hogy hiába sír, nem figyelnek rá, és ez megingatja a felnőttekbe vetett bizalmában. Másrészt, mivel *minden élőlénynek*, akármilyen kicsi, szüksége van arra, hogy a jelzéseire visszajelzést kapjon, ha ez elmarad, az az ő számára annyit jelent, hogy ő ügyetlen. Van valami, amit úgy neveznek, hogy *csecsemőkompétencia*. A csecsemő *kompetens* abban, hogy kapcsolatot tud teremteni. Ha életének első hat hónapjában megvan egy bizonyos emberrel az oda-visszajelzés, akkor az a két emberi lény olyan kapcsolatba kerül, amit úgy hívnak, hogy korai kötődés, ami a későbbi egészséges személyiség fejlődésének az alapja.

Pikler Emmi azt tanácsolja, hogy a csecsemőt akár a távolból hanggal nyugtassuk meg. Csakhogy a csecsemőnek látnia is kell azt, aki őt a hangjával meg tudja nyugtatni. Az első hónapokban mindössze 20–25 cm-re lát, hat hónapos korában pár méternyire, és 7–8 hónapos korában képes már belátni a szobát.

Summa summarum: az elmélet szép, csak a gyakorlatban megvalósíthatatlan.

Dr. K. I.: Nem beszéltünk eddig a csecsemőotthonok kulcsfontosságú szereplőiről, a gondozónőkről. Az ő feladatuk, hogy pótolják az anyát, ám oly módon, hogy ne legyenek anyai érzéseik, törődjenek a csecsemővel, de ne ébresszenek bennük olyan érzelmi igényeket, amelyeket nem tudnak kielégíteni. Ezt dr. Falk Judit *A gondozónő-gyerek kapcsolat személyességének jelentősége és alapfeltétele a csecsemőotthonban* című, a hetvenes években publikált írásában fejti ki. Ebből is, és a dr. Pikler Emmivel közösen írott korábbi, valamint mindkét szerző későbbi külön-külön írott cikkeiből, akárcsak a Csecsemőotthonok Országos Módszertani Intézetének a 15–20 évvel ezelőtti közleményeiből világosan kiderül, hogy mindketten ismerték a korabeli szakirodalmat, a gyermekpszichológiai kutatások eredményeit, mindketten tudatában voltak az intézményes csecsemőellátás veszélyeinek, az intézetben pszichoszociális deprivációban élő csecsemők későbbi személyiségfejlődési zavarainak, mégis úgy gondolták, hogy mindezek kivédhetők, illetve elkerülhetők azáltal, ha sikerül a csecsemőnek a kis számú felnőtthez fűződő stabil kapcsolatát kialakítani. A felnőttet azonban, a gondozónőt olyan feladat elé állították, ami gyakorlatilag megoldhatatlan. „Az anya helyettesítésére hivatott, de alapvető jellegzetességeiben különbözik attól. Mások a gyökerei, más a motivációja, más komponensekből áll, más a sorsa is” – írja Falk Judit a fent említett dolgozatában. Kontroll alatt kell tartania önmagát, a kapcsolatot:

ösztönös érzések helyett érdeklődést kell az általa gondozott csecsemő iránt tanúsítania.

Valójában ez olyan helyzetet termet, amelyben mindkét fél érzelmi igényei kielégíthetetlenek, amelyben mindkét fél frusztrálódik.

– *Tettünk egy – azt gondolom – szükséges kitérőt. De térjünk vissza a gyulai csecsemőotthonban történetekre. A változásokra, amelyek a véletlen számlájára írandók.*

Dr. K. Á.: Valóban. Véletlen volt, hogy jött egy anya, egy 40 éves nő, aki egy alkoholelvonó intézetben lett terhes, és ott dekkolt, mert az újszülöttjét és őt a családja nem fogadta be. Az újszülött hozzánk került. A csecsemőotthonokban az anyák dajkaszolgálatot teljesítenek, kötelező őket fölvenni, hogy szoptathassák a gyerekeiket. Elhelyezik őket valamilyen helyiségben, többnyire emeletes ágyakon. Ott laknak, de a gyerekeikhez csak a szoptatásra mehetnek be. Nem gondozhatják őket, nem tehetik tisztába, nem fürdethetik, nem játszhatnak velük.

– *Miért nem? Ha egyszer úgyis ott vannak?*

– Nem tudom. Ez történelmileg így alakult. Ne zavarják az otthon rendjét. Ne csempésszenek be szubjektív és egyben „amatőr” elemeket a „profik” által végzett műveletekbe. Vagy egyszerűen csak azért nem, mert nem. Mert nálunk szeretnek nemet mondani, mert a tiltás a hatalom egyik igen kifejező eszköze. Az anyák így mindössze a cumisüveg szerepét játsszák. A gyerekekkel kapcsolatban nincs semmiféle sikerélményük, ahogy lehet, elhúzzák a csíkot, menekülnek az otthonból.

Nekem tehát fel kellett vennem az újszülötthöz az anyát. De erről az asszonyról lebeszélte az őt kezelő pszichiáter kolléga. Figyelmeztetett, hogy ne vegyük föl, mert kötözködő, összeférhetetlen, csak bajunk lesz vele. Ennek ellenére én fölvettem. Meghallgattam, és úgy gondoltam, hogy meg kell próbálni segíteni rajta. Megengedtem, hogy a szoptatási időn túl is a gyereke mellett legyen, ült a földön, és ha sírt, simogathatta. Ennek következményeként fantasztikusan erős kapcsolat alakult ki köztük. Az asszonynak nem volt más lehetősége az életében, csak ez a gyerek. Egy személy, aki neki célt adott. Ha elküldöm, az árokparton kötött volna ki. De ott tartottuk, mindenféle jogcím, jogszabály nélkül. Azt ette, amit a dolgozók ebédjéből lecsíptünk. Később, nem hivatalosan takarítónőként alkalmaztuk, kapott reggelit, ebédet, vacsorát. Közben a gyámügy ideiglenesen korlátozta a szülői felügyeleti jogát. Ezek után a „most már úgyis mindegy” alapon összeköltöztettük őt a gyerekével. Kaptak egy szobát. A munkatársak nem értettek ezzel egyet, talán féltékenyek is voltak az anyára, mindenesetre rosszalldák. De ez az alkoholista asszony egyre megbízhatóbb lett, olyannyira, hogy hazaengedhettük őt a gyerekével együtt a saját anyjához. Egyre többet jártak haza. Végül, miután a gyerek hároméves lett, az anya pedig tartósan absztinens, és a családja is befogadta, a gyámhatóság engedélyezte, hogy hazatérjenek. Egy ideig még a gyámügy figyelte az anyát. Ma a kislány tízéves, jól tanul, az anyával is minden rendben.

Ez az eset precedenst teremtett. Ettől kezdve rendszeresen beengedték az anyákat a gyerekszobákba, és nemcsak szoptatáskor. El-

rendeltem, hogy ők gondozzák a gyerekeiket, a gondozónók segítségével. Ekkor tört ki a balhé. A gondozónő mindenbe beleszólt, arra azonban nem volt képesítése, hogy a sérült anyával foglalkozzon. Mert természetesen az az anya, akinek újszülöttje csecsemőotthonba kerül, valamilyen értelemben sérült.

Ezt a konfliktust egy huszárvágással oldottuk meg. Az anyákat összeköltöttük a gyerekekkel (nem minden gyereknek jött el az otthonba az édesanyja), és egy gondozónőt állítottunk melléjük, aki érdeklődik, segít, ha arra szükség van, de nem ül az anyák nyakára, nem kritizál, nem veszi ki a gyereket a kezükből.

Ez történt 1995-ben.

Az otthon két részre vált szét, egy hagyományos csecsemőotthoni és egy anyás részre, mert ezt már nem lehetett stikában csinálni. Pénzre volt szükség, az új tevékenységet bele kellett foglalni az intézmény alapító okiratába.

Sikerült meggyőznünk a fenntartót, a megyei önkormányzatot, hogy a hagyományos csecsemőellátás mellett alkalmazhassunk egy másik ellátási formát, a szociális törvény erre módot is nyújtott, és valamennyi normatívát is lehetett kapni. Két évvel később jelent meg a gyermekvédelmi törvény, amely szerint tizennégy évesnél fiatalabb gyereket nem lehet az anyától elvenni.

Meggyőző eredményeket értünk el. Az anyával együtt élő csecsemők súlygyarapodása a kétszerese volt az anyától megfosztott társaiénál. A gyerek–anyakötődés kölcsönös, és nagyon erős motivációt hozott.

Szeretném megjegyezni: nem feltétlenül a biológiai anya a biztosíték a gyerek egészséges pszichikai fejlődésére. Lehet bármilyen másik személy, apa, testvér, örökbefogadó- vagy nevelőszülő, aki a gyerek jelzéseire a megfelelő periódusban, megfelelő módon és megfelelő gyorsasággal tud reagálni.

Amellett, hogy a biológiai anya szerepét nem kívánom misztifikálni, a mi célunk az volt, hogy amennyire lehet, segítsük őt alkalmassá válni a tényleges anyaszerepre.

– *Hogyan határozná meg a Fészek, az Ön által vezetett, és a magyar gyermekvédelemben igencsak rendhagyó módon működő intézmény tevékenységét?*

Dr. K. Á.: Segítettük a szociális válsághelyzetben lévő várandós anyákat, és a krízishelyzetben lévő anyákat és gyermekeket együttesen láttuk el és gondoztuk, a krízishelyzeteket segítettük megoldani, a gyermeküket elhanyagoló, bántalmazó szülők számára szerveztünk oktatást, családterápiát, megelőzendő a a gyermekek szakellátását (ma az állami gondozást nevezik így); vállalkoztunk a beteg gyermekek speciális gondozásának tanítására; otthont nyújtottunk a szakellátásban, utógondozói ellátásban részesülő anyáknak és gyerekeknek.

Mi azt vallottuk, ami a gyermekvédelmi törvény célja: nem a gyereket kell kiemelni a nem jól működő családból, hanem a családot kell alkalmassá tenni a gyermek nevelésére. Vagy megfelelő családot kell keresni a számára.

Az előbbi feladat legkevésbé sem könnyű. Türelmet és belátást kí-

ván. Meg kell szabadulni mindenfajta előítéletességtől. Megtanulni a látszatok mögé nézni. Törődni a nehéz sorsú anyákkal. Meghallgatni őket.

Előfordult olyan eset, hogy egy fiatal nő az újszülöttjével a védőnő tanácsára a téli hónapokra átmeneti gondozást kért. Utóbb kiderült, hogy ennek nem volt semmiféle komoly indoka, csak az, hogy a fiatal nő családjával együtt tanyán élt, amit a védőnőnek kényelmetlen lett volna a sáros, havas földúton megközelíteni, az újszülött látogatásakor.

Voltak eseteink, amikor az anyák, fiatal nők, akiket cserbenhagyott a partnerük, a terhességük alatt tiltakoztak a gyerekek ellen, ám miután megszülettek, erősen ragaszkodtak hozzá.

Nem egy esetben a gyámhatóság vagy a gyermekjóléti szolgálat munkatársa igyekezett formáságokra hivatkozva kibújni a felelősség alól, megtagadva a bajbajutott várandós anya érdekében az azonnali cselekvést. Adva van például egy fiatal nő, aki hihetetlen és leírhatatlan előzmények után várandósan hajléktalanszállón lakik. Ott hall arról, hogy a városban van egy anyaoththon. Eljön hozzánk segítséget kérni, ám a gyámhatóság kérésünkre sem adott beutalót, mert a gyermek *még nem született meg*. Csakhogy a fiatal nő veszélyeztetett terhes, napközben pedig nem tartózkodhat a hajléktalanszállón, így hát felvesszük beutaló nélkül.

Bennünket sokan és sokszor támadtak, hogy miért merjük odaadni az antiszociálisnak, veszélyeztetettnek, sérültnek, de legalábbis rendezetlen körülmények között élő anyának a gyereket. A mi tapasztalataink azonban azt bizonyították, hogyha az anyák megkapják a számukra szükséges segítséget, akkor nagyon is jól megfelelnek a velük szemben támasztott követelményeknek, szépen és egészségesen fejlődnek a gyerekeik, és sokszor sikerül körülöttük helyreállítani vagy létrehozni, ha netán különféle felállásban is, de egy rendeltetésszerűen működő családot.

Gyakran vádoltak azzal is, hogy meghamisítjuk a statisztikánkat. Az adataink egyértelműen bizonyítják, hogy az anyákkal együtt felvett gyermekeket évről évre növekvő arányban vitték haza az anyák, működésünk utolsó éveiben 78–79 százalékukat. Ugyanakkor az anya nélkül gondozott gyerekeknek mindössze 16 százaléka került vissza a saját családjába. Végeztünk egy utánkötéses vizsgálatot, e szerint az anyával hazatért gyerekek 90 százalékát két évvel később is otthon találtuk.

– *Egy ilyen sikeres intézményt miért szüntették meg?*

– Ez sokáig számomra is kérdéses volt. Ha csak a fent ismertetett adatainkat tekintem, és összehasonlítom a tevékenységünk által megtakarított milliókat az egyéb struktúrában, intézetben maradó gyerekekre fordított költséggel, már akkor a mi oldalunkra billen a mérleg. Mégis, köszönet helyett megszüntették az intézetet. A megoldás volt minősíthetetlen. Mint annyi hasonló intézet, a miénk is egy kastélyban működött. Rendben van, a fenntartónak szüksége volt rá. De helyette nem kaptunk egy külön épületet, hanem az intézetet hozzácsapták egy másikhoz, a területi gyermekvédelmi szakszolgálathoz, amelynek

INTERJÚ

épületében az általunk végzett tevékenységre nem volt hely. Mindenki tudta, hogy ezzel a Fészekre kimondták a halálos ítéletet.

Egy évre volt szükségem, hogy rádöbbenjek: miért.

Mert a gyerekvédelemnek gyerek kell. Mert a gyerekvédelemnek is meg kell élnie valamiből.

Ha csak húsz gyereket helyeznek el nevelőszülőknél vagy intézetben, az négy nevelőszülői állás és húsz gyerek után járó gyermekvédelmi normatíva.

Miután én eljöttem – 1999 novemberében mondtak föl –, a szopós újszülöttet kivették az anya kezéből, odaadták a nevelőszülőnek. Egy másik szoptatós anyának *megengedték*, hogy hetente háromszor, vagy naponta egyszer elmenjen szoptatni a csecsemőjét. Az anyának így esélye sem volt arra, hogy bebizonyítsa, kötődik a gyerekéhez. Ez inkább kínlódás volt, mint öröm.

– *Most mivel foglalkozik?*

Írtam egy összefoglalást a Fészekben folyó szakmai munkáról. *Egy Doktor néni könyve* című munkát leendő és gyakorló szülőknek.

Tűnődöm azon, hogy kinek fontos igazán a gyerek? Kezdeményeztem egy civil mozgalmat a gyerekbántalmazás ellen. Nemcsak a verés, a tettegesség számít bántalmazásnak. De az elhanyagolás is, a csecsemőtthoni rendszerbe való belekényszerítés is.

Dr. K. I.: Az utóbbi években egyre gyakrabban találkozunk az intézetekben, a csecsemőtthonokban nevelkedő gyerekek problémáival. Gyermekpszichiátriai ambulanciánkon különböző korosztályú, de hasonló tüneteket mutató, beilleszkedési zavarokkal küzdő gyerekekkel keresnek föl bennünket örökbefogadó szülők. 3–4 éves korban örökbefogadott gyerekek nem illeszkednek be az óvodai közösségbe. 6–7 évesen nem iskolaérettek, ezt a pszichiáternek kell igazolni, és segítséget adni, hogy azok legyenek. Sok köztük a készségezavarral küzdő gyerek, a diszlexiás, diszkalkuliás. Nehézséget jelent számukra, hogy a dolgokat megfelelő sorrendben csinálják, például hogy a könyveiket, füzeteket szabályosan becsomagolják a táskájukba. Nem tudják strukturálni az időt. Térbeli orientációs problémáik vannak, nincsenek tisztában a jobb és bal oldallal. Az előzmények között minden esetben ott szerepelt a csecsemőtthon. Tulajdonképpen ez keltette fel az érdeklődésünket az otthonokban folyó nevelés, ebből fakadóan a csecsemőpszichológia iránt. Ma már itthon is folynak kutatások. Egyre világosabb, hogy a csecsemő szociális lény, aki keresi és kezdeményezi a kapcsolatot, aki életfunkciói változásával jelzi, ha közeledik hozzá a számára ismerős személy. Mondhatjuk, a csecsemő a maga módján követeli, hogy vegyék végre tudomásul: ő emberi lény, akinek jogai vannak. Olyan egyezményes jogai a „különös védelemre és gondozásra...”, amelyeket a magyar állam is elfogadott 1989-ben, és amelyekről hangsúlyozottan rendelkezett az 1997-es gyermekvédelmi törvény.

REPRÍZ – avagy OLVASSUK ÚJRA!

Az alábbiakban egy új rovat első tanulmányát veheti kézbe a Kedves Olvasó.

Szerkesztőségünk úgy gondolta, hogy a magyar társadalomtudományban és a közírásban akad jó pár olyan régebbi produkció, amelyeket nem árt feleleveníteni, újraolvasni. Vagy azért, mert annak idején nem kaptak kellő figyelmet – noha problémaérzékenységükhöz, színvonalukhoz nem férhetett kétség –, vagy azért, mert az általuk tárgyalt téma, ahogy mondani szokás, még ma is az utcán hever, azaz változatlanul aktuális. Sőt, még az is elképzelhető, hogy egyszerre mindkét vonatkozás érvényes rájuk, mindkét állítás igaz. Egyszóval mindenképp érdemes tehát kézbe venni őket, s mérlegelni, hogy vajon mit és mennyit alakított rajtuk minden alkotás egyetlen igazi kritikusa, úgymond „az idő vasfoga”. Reményeink szerint akár vitákat is gerjeszthetnek ezek az írások. Tehát szívesen várjuk az egyes tanulmányokhoz, esszékhez fűzött észrevételeiket, hozzászólásaikat.

Weber Attila annak idején például joggal hihette, hogy darázsfaszekbe nyúl a *Szerepek és stratégiák* című tanulmányával. Ez az írás ugyanis az egyik nagy rendszerváltó párt, a Szabad Demokraták Szövetsége politikai szociológiai elemzése, s mint ilyen, számos kényes pontját „megpiszkálta” nemcsak az SZDSZ-nek, hanem a rendszerváltás egész történelmi folyamatának. Írása mégsem bizonyult az állóvízbe hajított, felkavaró hatású kőnek. Ugyanakkor ez a tény csak izgalmasabbá teszi a tanulmány mai olvasatát, hiszen a nagy rendszerváltó pártból időközben, mint tudjuk, szerényebb méretű politikai tényező lett. Nem utolsó sorban talán azért is, mert azokat a kérdéseket, amelyeket az írás felvet, azóta se sikerült kibeszélni, jöllehet vitákat és válaszokat igényeltek volna – és igényelnének ma is.

Galló Béla

WÉBER ATTILA

Szerepek és stratégiák

Identitáson innen

A szovjet rendszerű társadalmakban a független gondolkodás csak korlátozott mértékben volt megengedve, az ellenzékiesség azonban valamilyen formában – a legsötétebb éveket kivéve – mégis létezett. A hatalomnak, ha nem másért, a megismétlődő ördögűzési szertartások megrendezéséhez volt szüksége a változatosságra.¹ Az ellenzék – többnyire a pártellenzék – azonban a kiélezett válságidőszakot kivéve sohasem intézményesült, és nem rugaszkodott el a hivatalos ideológiától. Ehhez képest paradigmaváltást jelentett az ellenzéki értelmiségi mozgalmak megjelenése a hetvenes évek közepén Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. A polgárjogi csoportok és szervezetek a rendszeren kívüli ellenzékiiséget képviselték, ráadásul úgy, hogy semmiféle kontinuitást nem vállaltak a rendszer előtti tradicionális politikai áramlatokkal. A demokratikus mozgalmak a helsinki okmány szellemében fogantak, eltérően azonban a nyolcvanas évek elején szerveződő béke- és zöldcsoportoktól, amelyek alapján nyugati ihletésűek, a kelet-európai posztsztalinista rendszer sajátos termékei. Az új, rendszeren kívüli ellenzékiiségnek volt egy a korszakon áthúzódó lényeges összetevője. Elfogadták a stabilitás premisszáját és még a legkiélezettebb helyzetekben is erre építették stratégiájukat, ezért cserébe nemzetközi legalitást kaptak. A status quo elfogadás tehát – kiváltképpen Magyarországon – kiszélesedő politikai mozgásteret jelentett a másként gondolkodók számára. A Helsinki által biztosított stabilitásnak emellett fölszabadító ereje is volt, méghozzá az állampolgári jogok gyakorlásának a korábbiaknál jóval szélesebb körén belül, hiszen azt 34 ország nemzetközi megállapodása garantálta.²

A kelet-közép-európai régiók kezdeményezéseiben fellelhetők olyan közös vonások, mint a fellépés hozzávetőleges egyidejűsége, az új baloldali vagy marxista eredet. Ezentúl azonban igen lényegesek a különbségek is, amelyek döntően az adott ország berendezkedésének jellegével, az ellenzéki politizálás hagyományaival magyarázható és a politikai kultúra gyökereiben rejlenek. Ugyanakkor az aktuális hatalmi és társadalmi konfliktusok is más-más természetű és nagyságrendű feladatok elé állították az egyes mozgalmakat és azok teoreti-

¹ Bence György és Kis János („Marc Rakowski”): A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. MFK 5.

² Kenedi János: A magyar demokratikus ellenzék válsága 1984-ben. In: A halál és a leányka. Századvég, 1992.

kusait. (Elég talán arra utalni, milyen mértékben tért el a lengyel és magyar politikai helyzet a hetvenes évek második felében, mennyire eltérő volt az állam és társadalom viszonya a konfliktusok felé sodródó Lengyelországban és a „szélárnyékban” nyugvó Magyarországon. Ezzel magyarázhatóan mennyire előrehaladott volt szervezettsége a lengyel KOR-nak akkor, amikor a magyar szamizdat-írók még csak a „Napló”-t írták.)

A kétségtelen fáziskésés a lengyel és a cseh társmozgalmak ébredéséhez képest tehát visszavezethető az ellenzéki politizálás hagyományaira – vagy éppen annak hiányára –, az 1956-ot követő eredményes kádári konszolidációra, amely – az értelmiséggel, illetve annak reprezentánsaival kötött kompromisszumnak köszönhetően – eredményesen hibernálta az ellenzékiiséget Magyarországon. Ezért aztán nem lehet meglepő, hogy miközben a cseh „kispolgárok” (Charta 77) jogi intézményeket kerestek, a lengyel csoportok szociális kereteket igyekeztek felépíteni, erkölcsi, politikai maximákat próbáltak a társadalom elé állítani, a magyar másként gondolkodó értelmiség szerepet keresett, játszott, illetve szalasztott el.³

A kelet-európai ellenzéki mozgalmak sajátossága – nevezetesen, hogy megjelenésük elsősorban ideológiai fordulatot jelentett – a magyar szamizdatosok körére csak fenntartásokkal fogadható el. Erre mutat rá Faragó Béla, amikor azt elemzi, hogy bár a margóra kerülés egyik oka az ideológiai csömör, a marxizmusból való kiábrándulás, a következmény egyeseknél azonban – még ha csak átmenetileg is – egyenesen a gazdasági reform elvetése lesz.⁴ Az ellenzéki mozgalmak programjaiban valóban a demokrácia kerül a szocializmus elé, ezzel azonban még korántsem zárták ki annak megvalósulását. A változás, véleményem szerint, elsősorban a kritikai társadalomtudományos értelmiség szociológia helyzetében és szerepfelfogásában zajlott.

A másként gondolkodó értelmiség kialakulásában mindenekelőtt nagy szerepet játszott a szocializmus „történetfilozófiai moratóriumának” vége, ennek tudatosodása, amit a hetvenes évek elejének reformellenes fordulata még fel is gyorsított. A megkeményedő hivatalos politikai és tudományos hierarchia nem kínált bőséges identifikációs lehetőséget és szakmai karriert a humán értelmiség számára.

A „disszidencia” létrejöttéhez, a hivatalos világgal való szakításhoz a valódi lökést Magyarországon az adta, hogy a fiatal társadalomkutatók, bölcsészek meghatározott köre nem találta a helyét a kádári konszolidáció által kínált szerepválasztékon belül, alapvetően azért, mert a szocializációjukhoz, ambíciójukhoz mért választási lehetőségek kimerültek. Ezt jelezte a budapesti iskola reprezentánsainak emigrációba kényszerítése, és a hivatalos intézmények csökkenő integrációs hatásfoka. A demokratikus ellenzék első nemzedéke már nem látott lehetőséget rá, hogy a hivatalos ideológia belső udvari ellenzékévé váljon. Ez az esély Hellerék kizárásával szűnt meg, hozzá kell tenni

3 Perneckzy Géza: Mit ér a magyar, ha – „kéziratosat” ír? Mi, kelet-európaiak. MF 3. 1979.

4 Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel. MFK 10. 1986.

azonban, hogy 1968 után az általuk képviselt gondolatrendszer is veszített vonzerejéből.⁵

A tudományos életből kiszorult, vagy annak „margóján tengődő” értelmiségi szubkultúra, amelyből a későbbiek során a demokratikus ellenzék kialakult, sajátos szociológiai karakterrel rendelkezett. Visszatérő téma, állandó támadási célpont – kiváltképpen 1989 ősze óta – e kör feltételezett káderszármazása.

[Egy rövid kitérő erejéig érdemes szót ejteni a „káderosztály” kialakulásáról. A második világháború után kialakult nomenklatura döntően két forrásból táplálkozott, és a homogenizáló hatalmi szelekciós mechanizmusok ellenére e kettősség a korszakon végighúzódott. A nomenklatura kialakulásának történelmi előzménye is van. 1933-at követően a szélesedő állami beavatkozás nyomán a növekvő elsőgenerációs értelmiségi proletariátus egyre nagyobb eséllyel lépett fel a hatalom újrafelosztásának igényével. (E réteg első számú szószólói a népi írók voltak.) „1945 után ez a folyamat folytatódott az ötvenes években az első generációs értelmiség kinevelését preferáló személyzeti politikával.”⁶ A zsidó káderek hatalomba áramlása a Rákosi-rendszerben közismert jelenség, okai azonban kevésbé ismertek. A zsidóságból kikerült apparátcsikok sorsa ellentmondásosabb mint a népi kádereké, és talán részletesebb magyarázatot kíván. Ennek egzisztenciális, lélektani és a zsidóság kulturális képzettségi szintjében rejlő okai voltak. Az államosítás mindenképpen az állami és pártállások betöltésére ösztönzött sokakat, hiszen a szabadfoglalkozású magán-egzisztenciák létalapját szüntette meg. Másfelől „...a nem zsidókhöz képest túlikolázott középrétegek beáramlása az új hatalmi apparátusokba szorosan összefüggött az antiszemita rendszerek alatt mestersegesen fenntartott szakmai, társadalmi frusztrációkkal”.⁷

Többen kimutatták már, hogy a zsidóság politikai megbízhatóságán alapuló politikai tőkéje a rendszerváltást követően hallatlanul megnőtt, s ennek konvertálását jelentős mértékben megkönnyítette a zsidóság SHOAH után kialakult szociális és pszichológiai állapota.⁸ A háború után kialakult új elit eltérő társadalmi környezetből szelektáló két rétege különös a Kádár-rendszer kiépülése után világosan elhatárolható funkciót teljesített. „A politikai funkcionáriusok gyakran, bár nem kizárólag, a munkásság soraiból kerültek ki és a célok meghatározásának és ellenőrzésének feladatát végezték, az értelmiség hagyományos rétegeiből származó »polgári szakemberek« viszont a technikai szaktudást szolgáltatták.”⁹ A káderpolitika rá is játszott erre az adottságra a polgári származású (értsd zsidó) és a népi káderek manipulatív kijátszásával. 1956 után lényeges fejlemény, hogy a hatalmi garnitúra – zsidó származású része – a diktatúra jellegének és szerkezetének átalakulásával párhuzamosan, az egyébként sokak szá-

5 Lásd Petri György írását: Napló 1977–1982. Válogatás, Minerva Kft. 1990.

6 Balog Iván: Népiék és urbánusok – verseny helyett kiszorítódsdi? Századvég, 1990/2.

7 Karády Viktor: A SHOAH, a rendszerváltás és a zsidó azonosság tudat válsága Magyarországon (zsidóság, identitás, történelem). T-Twins Kiadó, 1992.

8 Uo.

9 Heller-Márkus-Fehér: Diktatúra a szükségletek felett. 1991.

mára „kényszerből vállalt” politikai státust feladva, sikeres konverziót hajtott végre az önállósuló értelmiségi elitben.¹⁰ Mások a hatalom „bizalmatlansága” folytán kerültek kevésbé látványos szakértői, tanácsadói, „szürke eminenciás” funkcióba.^{11]}

A demokratikus ellenzék első átfogóbb, „önéletrajzi elemektől” sem mentes leírása Kenedi Jánostól származik. Az első nemzedékről adott jellemzése oly mértékben megfelel a „belülről ábrázolás” legkényesebb normáinak is, hogy írásából indokolt hosszabban idézni: „A demokratikus ellenzék első generációjában talán nem olyan sok a kádergyerek, mint amennyire azt becsülik. Ahelyett, hogy fitymálkoznánk, mérjük föl ennek jelentőségét, ugyanis az biztos nem kicsi. Minden moralizálás nélkül, csupán címszavakban összefoglalva a következő csoportképző szociológiai elemek származnak innen:

- olyan emberek, akiknek nevelődését és szocializációját családjuk politikai szerepe is meghatározta,

- a világnézet és a politikai, sőt az erkölcsi állásfoglalás része a család mindennapi életének,

- abszolút védelem a tanulóévek alatt, bármilyen előjelű politikai szövegelésért, hisz inkább a többi diák és a tanárok félnek tőlünk, mint fordítva (persze az ötvenes, hatvanas évekről van szó),

- a szülőknél az a törekvése, hogy gyerekük ne a göröngyös politikai pályára lépjen, s a gyerekeknek az a választása, hogy nem lévén a civil foglalkozásoknak társadalmi presztízse, értelmiségiek legyenek,

- ahol például a társadalomtudományok területén még meg is térülhetnek a szocializálódás hosszú időtartam alatt folyvást beáramló politikai értékek,

- már persze egy olyan időszakban, amelyben a társadalom többi csoportját egyre mélyebben a depolitizálódás hatja át, és a normál családok gyerekei saját karrierútjukat ehhez az emelkedési pályához igazítják,

- míg a hatvanas évek egyetemeken kialakult egy kényszerpálya és azoknak az útvonalán, akik politikai értékektől ezért, vagy azért nem akarnak, vagy nem tudnak szabadulni.

Elég talán a felsorolásból. Ennyiből is látható, hogyha akármilyen kevés is lett volna a kádergyerek lélekszáma a demokratikus ellenzék kialakulásakor, de ha a közvéleményt formáló tekintélyek a csoportban körülöttük találhatók, akkor a csoport néhány szociológiai jegyét innen lehet származtatni.¹²

Az e körhöz tartozók szakmaválasztását megelőzően, a közös gyermek- és iskoláskor, a közös nyaralások alapozták meg annak az informális rendszernek a kialakulását, a közös fészekalj érzését, az egymás kölcsönös számontartásának rendszerét, ami „egy lojalitáscsoport fennmaradásának talán legfontosabb körülménye”¹³.

10 Századvég 1992/2. 163. o.

11 Karády Viktor i. m.

12 Kenedi János i. m.

A csoport tagjainak káderszármazása, áttekinthetősége és kohéziója elengedhetetlen feltételei a politikai cselekvésnek a hetvenes évek Magyarországon, másfelől azonban mindezek a sajátosságok – a lengyelországi események forrponjtját kivéve – hozzájárultak a szervező-dő mozgalom bezártságához, a szimpatizálók részéről pedig az aktív ellenzéki politizálástól való idegenkedéshez. A védettség védelme korlátozta is az ellenzék terjedését, „hiszen ez a hatalom oldaláról úgy szól: »a mi kutyánk kölykei játszanak«, de a társadalom oldaláról: »na persze, az ő kutyájuk kölykeinek szabad.«”¹³.

A hetvenes évekre jellemző öndefiníció időszaka – az elzártságból és a belterjességből adódóan – nem egyszer szuperérzékenységről tanúskodó vitákat vált ki, melyeket egyszerre leng át a bizonytalanság érzete és a küldetéstudat. A többség számára kiindulópont, hogy a két évszázados radikális, progresszív forradalmi gondolkodás válságba kerül. „A hatvanas években a harmadik világ forradalmiságáról kovácsolt mítosz szertefoszlott.”¹⁴

„Mi az ördögöt fogunk csinálni?” – kérdezi magától és a margóra kerültektől, illetve az oda „vágyódóktól” Kenedi János. A „Napló” vándorol kézről kézre az illegalitás kusza szabályai szerint azért, hogy a nemzedéki elit tisztázza magában, hogy mit is ér ez és mit kíván tenni.¹⁵

Az identifikációs folyamat azonban – erről tanúskodnak a politikai cselekvés lehetőségéről és irányáról zajló reprezentatív viták és a Napló is – nem zökkenőmentes. A vita két vonalon folyik egyidejűleg: a Magyar Füzetekben, ahol a vitát kezdeményező nemegyszer az emigráció és az idősebb nemzedék kioktató, helyenként lekezelő érveibe ütköznek, és a Naplóban, ahol már viszonylag korán megjelenik a kemény mag és a „hóldudvarának” konfliktusa.¹⁶

A kezdetekben feltett kérdések: mi az ördögöt fogunk csinálni, kinek a számára és minek, nem maradtak visszhangtalanok és társtalanok; „egyre inkább elegünk lett abból, hogy semmit sem csináltunk, ugyanakkor egyáltalán nem volt világos, mit is csinálhatnánk”¹⁷. Erősíti az élethelyzetre vonatkozó szkeptikus álláspontot Spiró György – aki saját bevallása szerint körön kívül van – kifakadása: „A pesti fiatal értelmiségieknek a Naplót író rétege, amelyet egyébként csak érintőlegesen ismernek... szemmel láthatóan halálosan unatkozik, és nem csinál semmit. Ebből egyesek még ideológiát is gyártanak maguknak.”¹⁸

Plasztikusan ábrázolja a helyzetet, a kiábrándultságot, a kilátástalanságot az egy helyben toporgás miatti szorongást az alábbi Napló-részlet: „Ritkán vitatkozunk. Többnyire egyetértünk. Egyetértünk, mert álláspontunkat nem fejtjük ki, vagy esetleg nincs is álláspontunk, csak azt látjuk világosan, mit nem akarunk, mi az, amiből nem kérünk. Elővesszük bármely újságot és társaságban bármelyik cikket

13 Uo.

14 Napló 1977–1982. 234. o.

15 Napló 1977–1982.

16 Ungvári Rudolf: Válasz. Napló 1977–1982.

17 Előszó (Sulyok Miklós) Napló 1977–1982.

18 Spiró György: Napló 1977–1982.

ízekre szedjük, jól szórakozunk, egyetértünk abban, hogy nem állunk egyik oldalon sem, sőt a harmadikon, negyediken sem.”¹⁹

A szárnyaikat bontogató szamizdat-írók azonban keresik a pozitív kibontakozás lehetőségeit, és az egymással sokszor éles ellentétbe kerülő felek végül is ugyanarra keresik a választ, mi a szamizdat funkciója: politikai alternatíva felvázolása? Valóság feltárás az igazi nyilvánosság megteremtése által? Az álláspontok többsége úgy véli, a szamizdat nem adhat programot – hiszen nincsen adekvát eszköze annak befolyásolására –, a köré gyülekezők feladata csupán a társadalomkritika lehet. A politikai alternatíva kockázatos azért is, mert az ellenzék mögött nincs tömegebázis, s mindaddig, amíg a kádári kompromisszum nem kérdőjeleződik meg – alulról vagy felülről – addig nem is lesz.²⁰

Más-más megközelítésből, de nyíltan fogalmazódik meg az új nemzedék felé az intelem: alternatíva csak jól körülhatárolható szociális csoportok létre és megnyilvánulásaira épülhet. „...politikai ellenzéké válni tömegebázis, azaz magukat valamiképpen kinyilvánító szociális csoportok nélkül... ez szintiszta avantgardizmus.”²¹ Az ellenzék magatartás strukturális vagy genetikai hibája Spirónak is szemet szúrt: „Hogyan lehetséges, hogy magukat marxistának vagy marxizálónak tekintő emberek ne vegyenek tudomást saját, a társadalomban elfoglalt helyükről? Arról, hogy az értelmiség nem immans valami?”²²

A kibontakozó ellenzék két fő ideológusa is bizonytalan a reprezentáció kérdésében, s miután megállapítják, hogy az underground el van szigetelve a társadalom nagy csoportjaitól, felteszik a kérdést: „De akkor nem úgy áll-e a dolog, hogy az ellenzéki ideológiák maguknak az ellenzékieknek szólnak? Nem arra vannak csupán, hogy erkölcsi igazolás nyújtsanak nekik, s reményt a kitartáshoz? Nem kell-e arra következtetnünk, hogy a szamizdat egyetlen társadalmi célt szolgál: önmaga fenntartását? ...Ám nem kell belemennünk a hibás gondolatsorba. ...Létezik egy másik forma is, hatása nehezebben azonosítható, de azért még nem kevésbé valóságos. Nevezzük ezt a formát a cselekvés általi propagandának. (...) A cselekvés általi propaganda a példa felmutatásában áll. A cselekvő tetteivel bizonyítja be, hogy nem muszáj elfogadni a rendszer által teremtett világot, lehetséges olyan normák szerint cselekedni, amelyek eltérnek a hivatalos intézményrendszer normáitól. ...az ellenzéki nyilvánosság, sőt már maga a nem konform viselkedés is megbontja a rendszer kohézióját. És nemcsak a gesztus erejével. A szamizdat megtöri az uralkodó ideológia gondolkodási sémáinak monopóliumát; új fogalmakat és alternatív eszméket vezet be a társadalmi tudatba.”²³

Az írásokból és vitákból tisztán körvonalazódik előttünk a „szoci-

19 Klaniczay Gábor: Leltár ++, leltár ++, leltár. Napló.

20 Vajda Mihály: Az értelmiség védelmében. Mit ér a kézirat irodalom, ha – magyar? MF 2. 1978.

21 Uo.

22 Spiró György: Napló 1977–1982. 99. o.

23 Bence György–Kis János i. m.

álsan szabadon lebegő értelmiségi” eszménye. Szakítás ez a párthoz, társadalmi réteghez kötődő Gramsci-féle szerves értelmiségi pártellenzéki mítosszal, amelyben az értelmiségi kiformalása a párt feladata.²⁴ Eltér ez a magatartás a „tegnap elveinek tekintet nélküli képviselésétől” (Mannheim), ami ténylegesen valamilyen társadalmi osztályhoz való csatlakozást jelent. Ennek a másfajta attitűdnek a lényege sokkal inkább a saját szociális szerep és küldetés tudatossá tétele, a helyzet tudat megfogalmazása, amelyet majd a feladatokhoz és lehetőségekhez való eljutás követ.

Identitáson túl

A magyar demokratikus ellenzék a szélesebb körű nemzetközi elismertséghez kétségkívül a lengyel Szolidaritás segítette. A lengyelországi eseményeknek volt köszönhető az is, hogy megjelentek a 80–81-es időszakban az ellenzék újabb generációi, akik bekapcsolódtak tevékenységébe.

Az évtizedfordulón történtek jelentősen befolyásolták a politikai közgondolkodást, a hatalmi elitét és a tágabban vett politikai közvéleményét egyaránt. Az is megkockáztatható, hogy a lengyelországi események pozitív hatásai – az ország bel- és külpolitikai feltételrendszeréből adódóan – talán Magyarországon érvényesülhettek leginkább. A lengyelországi társadalmi, politikai konfliktusok számos tapasztalattal jártak a magyar ellenzék számára is. Egyértelművé vált, hogy a szovjet rendszer felélte tartalékait. A lengyel válság kimenetele sejtetni engedte azt is, hogy a szovjetek „ha tétovázásaikat összehasonlítjuk 1956-os viselkedésükkel, azt kell mondanunk, most jóval közelebb voltak ahhoz, hogy egy győztes forradalommal kiegyezzenek”²⁵. Azonban azért, hogy mindez nem következett be, a lengyel ellenzéki ideológia is okolható. A hetvenes évek második felétől elsősorban a lengyel KOR-ideológusok jóvoltából egyre inkább közkeletűvé vált a civil társadalom fogalma egy olyan általános értelemben, ami a nagyfokú autonómiával rendelkező, nem állami intézmények és gyakorlatok terét jelentette.²⁶ Az 1956-os bukott forradalom és az 1968-as felülről vezényelt reform után az alulról induló civil társadalom offenzíváját feltételezhető reformok eszméje terjedt el. Az állammal élesen szembeállított és attól különválasztott civil társadalom önszerveződésének programja mobilizálásra és a politikai integrációra kiválóan alkalmas. De a civil társadalom fogalma fontos volt azért is, mert az önszerveződő társadalom független szereplői a gazdasági reformokhoz is nélkülözhetetlenek. „Lényegét tekintve arról van szó,

24 Antonio Gramsci: Az értelmiség és a kultúra szervezete. Filozófiai írások. Kossuth, 1970.

25 Kis János: Gondolatok a közeljövőről. Beszélő 3.

26 Arató András–Jean Cohen: Civil társadalom és demokratikus átmenet Latin-Amerikában és Kelet-Európában. Mozgó Világ 1992/7.

hogy a civil társadalom része az új típusú gazdasághoz szükséges környezetnek, amit nem lehet a civil társadalmon belüli mozgalmak nélkül megteremteni.”²⁷

Lengyelországban tehát úgy tűnt, kudarcot vallott ez a hatalmat, az államot és a civil társadalmat egymással mereven szembeállító dualista felfogás. A Szolidaritás törvényességének idején a lengyel társadalom mereven kettévált, és a civil társadalom, valamint a pártállam sáncai mögé húzódott. A válság kompromisszumokat igényelt volna, a kompromisszumokhoz partnerekre, lehetőleg reformistákra és politikai közvetítő intézményekre lett volna szükség. A szélsőséges polarizáció közepette azonban a Szolidaritás ideológiája – bármennyire is hangsúlyozta szükségességüket – a kompromisszumokra és a közvetítőkre nem talált rá. Így a civil társadalom önfelszabadításának eredeti terve, normatív és érzelmi tekintetben sikeres dualisztikus felfogása része volt annak a konstellációnak, amely elvezetett a Szolidaritás stratégiai kudarcához.

A demokratikus ellenzék hazai teoretikusai amellet, hogy az „új evolucionizmus” programját átvették, tisztában voltak a lengyel és magyar társadalom különbözőségével, ebből következően a két ellenzék lehetőségeivel. Ez tükröződött a civil társadalomhoz és a hatalomhoz való viszony meghatározásáról szóló vitákban és írásokban is.

A magyar ellenzék a Lengyelországból importált ideológiában a civil társadalom, a társaságok, ellenintézmények szerepét nagyra értékelte, emellett azonban az ajánlott társadalmi változásokat a pártállam szférájában szükséges, bár kevésbé radikális változásokkal kívánta kiegészíteni.²⁸ A hangsúlytelepítésnek ez a módja a 68-as csehszlovákiai intervenció előtti lengyel ellenzéki gondolkodók álláspontjára emlékeztet, amikor is az ellenzékiek stratégiájuk meghatározásakor abból indultak ki, hogy „felülről bevezetett reformokra kerül majd sor, s ez azzal a stratégiával jár együtt, hogy befolyásolni kell a létező hatalmi struktúra, mindenekelőtt a pártapparátus és a pártvezetés liberális elemeit. Hogy szaván fogják a rezsimet, ez a törekvés ugyanakkor azt is célozta, hogy közös nyelvet hozzanak létre a hatalmi eliten belül található potenciális reformerekkel.”²⁹ E „dupla fenekű” program – a civil társadalom rekonstrukciójának ideológiája és a reformerek, illetve a kívánatos pártreform érdekében a reformértelmisség felé fordulás – egyfelől a magyar viszonyok pontos helyzetértékeléséből következett, másfelől viszont tényszerűen jelezte az ellenzék politikai cselekvési lehetőségei előtt álló társadalmi korlátokat is. Az ellenzék nem választhatta a lengyelországi példát, ahol a társadalom az ellenzék mögött sorakozott fel a kormányzattal szemben. Magyarországon az ellenzék célja az lehetett, hogy a kormányzat és a de-

27 Uo.

28 Uo.

29 Heller Ágnes–Fehér Ferenc–Márkus György: Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi kiadás, 1991.

mokratikus ellenzék között jelenjenek meg nyomást gyakorló erők.³⁰ Az új evolucionizmus adaptációjának nehézsége elsősorban abból származott, hogy Magyarországon nem vagy alig létezett valami, ami a lengyel társadalom politikai önszerveződésére emlékeztetett volna. Paradox módon, ami később kialakult, az is az ellenzék relatív súlyát csökkentette.

Közismert, hogy a nyolcvanas évek fordulójától kezdve tömegesen léptek fel állampolgári engedetlenségi mozgalmak, elsősorban helyi sztrájkok képében. Ezek a jelenségek a lengyel válság elmélyülése, a szükségállapot kihirdetése után Magyarországon elmaradtak. Megjelentek azonban a hivatalos tömegszervezetek és a demokratikus ellenzék közötti szürke zónában új társadalmi mozgalmak. „Olyan kezdeményezések születtek (és fognak születni) – írta ez idő tájt Szilágyi Sándor –, amelyeknek nincs közvetlen közük sem az ellenzékhez, sem az ellenzékiek társadalmi-szakmai környezetéhez. S az utóbbi idők egyik legfontosabb változásai közé tartozik az is, hogy ezt a tényt egyre higgadtabban, magától értetődően veszik tudomásul kezdeményezők és az ellenzékiek is.”³¹ Ezek az új mozgalmak korántsem függetlenek a demokratikus ellenzék működésétől, éppen ellenkezőleg, azokról a csoportokról, szerveződésekről van itt szó, amelyek a lengyel események felívelő időszakában a demokratikus ellenzék „tömegbázisát”, új nemzedékét képezték. Az új nemzedék egyetemistái, szakkollégistái, a társadalom- és önismereti klubok tagjai, a béke- és zöldcsoportok azonban tömegében nem a demokratikus ellenzék által választott harcmodort követték. A „független, de nem ellenzéki” fogalmának megjelenése ekkorra tehető, hozzá kell tenni azonban, hogy akkoriban korántsem hordozott olyan pejoratív tartalmat, mint a nyolcvanas évek második felében. „A »független« jelző ilyesvalamit jelentett: alulról szerveződő, nem felülről irányított. A »nem ellenzéki« pedig: nem politikai és (vagy) legális. Nem politikai, azaz nem veszi célba a rendszer intézményeit, csupán speciális – önmagukban politikailag semleges – ügyeket képvisel. Legális, azaz a hatályos törvények alapján áll.”³² Elsősorban nem a legalizmus taktikája különbözteti meg e kezdeményezéseket a demokratikus ellenzékétől. A különbség inkább abból adódott, hogy az ellenzék az alkotmányos elveknek, a magyar állam törvényei közé becikkelyezett nemzetközi szerződéseknek a hatályos törvényekkel való konfliktusára alapozta a tevékenységét (jogi legalizmus), e mozgalmak viszont autonómiájuk

30 Kis János: Másfél év után ugyanarról. Beszélő 9.

31 Szilágyi Sándor: Tagkönyvcseré. Beszélő 20. Adalék a demokratikus ellenzéken kívüli „ellenzékiesség” gondolatvilágához – Székely József írása: „A magyarországi ellenzék 1981. december 13-ától függetlenül is olyan helyzetbe került, hogy differenciálódnia kell. A nyolcvanas évek elejére az eddigi polgárjogi ellenzék keretein túllépni akaró csoportok jelentkeztek. A túllépés igényét legalább három ok váltotta ki: a lengyel hatás, az elégedetlenség az eddigi reformokkal és egy harmadik, ami a jelen helyzetben alapvető: az új fiatal nemzedék szellemi nagykorúsodása. (...) Nemzedékem zöme nem vállalja nyíltan és teljes mértékben ellenzékiességét – abból a meggondolásból, hogy nem érdemes kockáztatni, idő előtt elvesztegetni a későbbi cselekvés lehetőségét.” (Reform és ellenzék; az alternatív szocializmusról. Beszélő 5–6.)

32 Kis János: Válasz a körkérdésre. Körök kora 3. 1988.

megteremtése és megőrzése során a hatályos jogrendet tartották szem előtt (szigorú legalizmus). „Kézenfekvő volt a feltevés – kommentálta Kis János a nyolcvanas évek második felében e magatartások közötti eltérést –, hogy a szigorú legalizmus követésének több esélye lehet a sikerre. A kisebb kockázat miatt nagyobb tömegeket nyerhet meg, s a hatalomból sem okvetlenül vált ki olyan erős védelmi reflexeket, mint az emberi jogok kihívó gyakorlása. Valóban: azok a mozgalmak, amelyek a demokratikus ellenzék jelképezte póluson innen helyezték el magukat, általában jóval nagyobb csoportokat tudtak maguk mögé állítani, mint az ellenzék.”³³ A körök, klubok, mozgalmak az intézményesített nyilvánosságtól elkülönített úgynevezett „másfeledek nyilvánosságát” építik ki, amelynek hatóköre az előbbiekből következően szélesebb lehetett – legalábbis a fiatal értelmiség körén belül –, mint az ellenzék befolyása. Az állandó konfliktusok a hivatalos intézményi világgal, a konfliktustanulási képesség hasznosítása hatást gyakorol az intézményi világ működésére is. E mozgalmak tehát ebből a szempontból „...felfoghatók úgy is, mint normális társadalmi kényszermechanizmusok az intézmények belső megváltoztatására.”³⁴ Jelentőségük társadalomelméleti szempontból abban van, „hogy a hierarchikus elrendeződés kizárólagosságába bevisznek egy olyan társadalomszerveződési elvet, amely szemben áll az alá-, fölérendeltségi logikával... Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az egyértelműen centralizált intézményi logikával szemben ezek a mozgalmak a széttagolódás igényét viszik be a társadalom életébe.”³⁵

Kis János ezzel összefüggésben arra figyelmeztet, hogy az e kezdeményezések által követett szigorú legalizmusnak komoly ára van – nemegyszer azok önfeladása, önfelszámolása. Hasonlóan helyesen jegyzi meg, hogy a pártállami struktúra lebontásának utolsó szakaszában – a politikai társadalom kiépítésekor – e mozgalmak is választás elé kerülnek, és/vagy a direkt politikai szerepvállalás (jogi legalizmus), vagy a visszahátrálás felé mozdulnak el. A klubok, társadalomelméleti körök, szakkollégiumok, egyesületek működése természetesen nem választható el az ellenzék társadalmi integrálódásának meghirdetett céljától. Az integráció, a beépülés programjának középpontjában azonban a hivatalos intézményeken belül mozgó értelmiség áll, mégpedig abból kiindulva, hogy a demokratikus ellenzék létezésének pusztá ténye is jelentősen befolyásolja a hivatalos értelmiség progresszív és konzervatív tagjainak magatartását és egymáshoz való viszonyát. „Hatására a szabadabban gondolkodók a korábbiaknál többet engedhetnek meg maguknak a konzervatívokkal való vitában.”³⁶ Az ellenzék jelenléte és a második nyilvánosság kialakulása kifejezetten jól jön a hivatalos intézményrendszerben dolgozó értelmiségieknek. Sőt az ellenzéki értékelésekből úgy tűnik, mintha a demokratikus ellenzék „vetését” a beilleszkedett értelmiség aratná le:

33 Uo.

34 Kéri László: Klubok, körök, alternatív mozgalmak néhány tanulsága. Körök kora 3. 1988.

35 Uo.

36 Kovács Eszter: A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről. Beszélő 7.

„...megjelenik egy téma, egy gondolat, olykor egy írásmű az ellenzék fórumain, és részben megvalósul és meg is jelenik, csakúgy a margón túl, az első nyilvánosságban”³⁷. Kenedi némiképp rezignáltan rögzíti 1984-ben, hogy „mostanra érik be az a tapasztalat, hogy a hivatalos tudományos és művészeti életben hasonló gondolatok jegyében, mint amelyek az ellenzék körében uralkodnak, jelentős teljesítményeket lehet elérni, míg ha valaki az ellenzék közé keveredik, ellehetetleníti magát... Úgy viselkednek, mint aki lehallgatott barátja telefonját használja a hatóságoknak szóló üzenetközvetítőnek.”³⁸ A legalista formák tehát az értelmiség különböző csoportjaiban rohamosan terjednek, és ez a folyamat nagyobb nyilvánosságot képes biztosítani, mint az ellenzéki cselekvés. „Jelenleg mi vagyunk legkevésbé abban a helyzetben, hogy az általunk elindított erjedést képviseljük az ellenzék fórumain kívül...”³⁹

Az ellenzék tehát különös szorításban van. A reformokban, amelyek a pártállam vontatottan épít ki, nem bízik, a forradalmat lehetetlennek tartja, a reformértelmiségre hatása pedig csak közvetett lehet. Programadó híres írásában Kis János mégis a kitörés lehetőségét vázolja fel: „Két politikai eseménysor gyorsította fel a változást... kezd beérni a Sztálin utáni korszak szívós evolúciója, már közvéleményt lehet teremteni az emberi és állampolgári jogok közül, s az állam érzékenyebbé válik a közvélemény nyomására... A változás másik gyorsítója a nemzetközi enyhülés és a világgazdasági nyitás... Megszületett tehát az új taktika: cselekedjünk úgy, mintha nem a büntető törvények és adminisztratív rendszabályok lennének a mérvadók, hanem a magas szintű jogelvek. ...az odafigyelő közvélemény megtanulja, hogy az ilyesmi lehetséges.”⁴⁰ Nem egy társadalmi csoport képvisellete, hanem a kritikus közvélemény kialakítása, mintaadás, a társadalmi tudat befolyásolása, a számon kérhető engedelmesség határainak átalakítása: ezek lesznek a hívószavak.

Az ellenzéki célok meghatározásánál jóval nehezebb annak meghatározása, hogy valójában ki az ellenzéki, mi az ellenzékiiség, mi az ellenzéki tevékenységdifferencia specifikája. A Beszélő idevonatkozó írásaiban többen rámutatnak, hogy a válasz megfogalmazása nem egyszerű. A magánszamizdat mellett létezik az állami szamizdat, amely kizárólag belső használatra készül, de a magánszamizdathoz hasonlóan ugyancsak a hivatalos könyv- és újságcenzúrát függeszti fel.⁴¹ Ezek az írások fittyet hánynak a tabuknak, és ráadásul nagyjából ugyanazt a közönséget célozzák meg, mint az ellenzék: a beavatottak és a szakemberek szűk rétegét. Eörsi szerint reformizmus, ellenzékiiség és forradalmárság között tartalmi kritériumok alapján nem vonható meg a határvonal. A „kívülállás” és a „belülmaradás” semmilyen eszmei követelményhez nem fűződik. „Aki még intézményes keretek között mozog, az – bármit valljon is – legfeljebb reformista, aki kívül

37 Kenedi János i. m.

38 Uo.

39 Uo.

40 Kis János: Gondolatok a közeljövőről. Beszélő 3.

41 Eörsi István: Csto gylat? Beszélő 4.

rekedt ezeken, az bármilyen ideológiát is valljon magáénak, ellenzéki.”⁴²

Eörsi véleményében mások is osztoznak: „Nincs sok értelme annak, hogy világos határvonalat húzzunk reformerség és ellenzékiesség, radikalizmus és forradalmiság között. A határvonalak amúgy is örökösén mozgásban vannak, másrészt a jövőbeli fejlemények iránya fogja meghatározni az ellenzék tevékenységének jellegét.”⁴³ Van, aki abban látja az ellenzékiesség, illetve a másként gondolkodás lényegét, hogy a tőlük származó írások nem lehetnek a hatalmi csoportok közötti küzdelem eszközei.⁴⁴ A Beszélő első, szerkesztőség által összeállított programtervezete részben az erről szóló vitában elhangzottakra reflektálva azonban elég kategorikusan fogalmaz: „Javaslataink túlnyomó része egyenesen a jogszabályalkotó államhatalmi szervek és az intézkedő államigazgatás közreműködését feltételezi. Kivételes esetekben azonban az állampolgárok az állam közreműködése nélkül is változtatni tudnak.”⁴⁵ A Beszélő korai írásai bővelkednek a hatalom számára megfogalmazott tanácsokban, amivel a szerzők bevallottan is a hatalom sáncain belüli ellenzék helyzetét kívánják támogatni. A hatalommal kapcsolatos helyzettudat problémája alaposan dokumentált kérdéskör az ellenzéki irodalomban. A hatalomról, a hatalomhoz való viszonyról szóló viták fő vonulata a párt demokratikus erőinek és a reformértelmiségnek a támogatása. Az ellenzéken belül létezett az a felismerés, hogy a hatalom egésze számára az ország hitelképességének fenntartásához, a sajátos magyar hintapolitika kivitelezéséhez egy jól körülhatárolt nem túl nagy mozgástérrel rendelkező, jobbára csak bizonyos értelmiségi körökkel kapcsolatot tartó ellenzékre szükség van: „Az ellenzéknek magának a kormányzatnak kellene nehéz helyzetében kitalálnia, ha – isteni szerencséjére – nem létezne máris.”⁴⁶ Esetenként egy-egy szerző a Beszélő hasábjain az ország külpolitikai mozgásterét növelendő még fel is kínálja a szamizdatban rejlő, a hivatalosságtól való távolságból adódó lehetőségeket.⁴⁷ Sűrűn megfogalmazódik, hogy a hatalom megosztott; mindenható, mindent számon tartó, minden nonkonform cselekedetet megtorló hatalom nem létezik. Az ellenzék túlnyomó része tisztában van azzal, hogy a reformerők hajlandók és készek lesznek a változtatásokra, ha ez hozzásegíti őket a válságos idők átvészelésére.

Hasonlóképpen evidencia volt az ellenzék reprezentánsai számára a kölcsönös egymásrataltság ténye a hatalom reformerőivel, a technokráciával és a bankokráciával. Tudatában voltak annak is, hogy a hatalom konzervatívabb szárnya a retorziók gyakorlása (követések, zaklatások, elbocsátások) során addig megy el, amíg nem veszélyezteteti a Nyugaton kialakított liberális image-ét. (E tekintetben a hetvenes

42 Uo.

43 Szabadgondolkodó: Jelszavaink legyenek: haza és haladás. Beszélő 7.

44 Szalay Pál: Remény – remény nélkül. Beszélő 4.

45 Programtervezet, Beszélő 5–6.

46 Kun Ágota: Szubkultúra vagy politikai ellenzék? Beszélő 7.

47 Csonka Dénes: Az optimista alternatíva körvonala: Magyarország illirizálása. Beszélő 5–6.

évek második feléhez viszonyítva lényegesen megváltozott a külpolitikai helyzet. Az enyhülés korszakában a nagyhatalmak között kialakult viszony, a nyolcvanas évek közepén pusztán a magyar helyzet, a vezetés kiszolgáltatottsága hintapolitikája legitímálta az ellenzék.)⁴⁸ Az ellenzék igyekezett a reformerők számára egyértelműsíteni, hogy a tárgyalásra kényszerítés polgári taktikájával tulajdonképpen a kezére játszik, s lehetőséget teremt – ha a Szovjetunió válsága kellően elmélyül – a szükséges gazdasági és politikai reformok bevezetésére. Az ily módon felkínált taktikai lépések elfogadása az az út, amely a politikai vezetés saját hatalmának átmentését is elősegíthetné.⁴⁹ Azonban élt a bizonytalanság, mert érzékelték, hogy a hatalom konzervatív csoportjainak érdekeltsége a tolerancia fenntartásában és a liberális image bizonyításában végleges lehet. S mivel az ellenzék tömegbázis nélküli, ha a helyzet úgy kívánja, félre is állítható. A konzervatív szárnyra e tekintetben csupán külső nyomás nehezedik (ezért egyesekben azután a végleges hangulatban a tényleges illegálisba vonulás perspektívája is felmerül). A gazdasági és a politikai hatalommal való tényleges párbeszédre törekvés szándéka végigkíséri tehát a nyolcvanas évek első felének történetét. Ez idő tájt mindez elsősorban a reformszárny lehetőségeinek kiterjesztését jelenti. Még néhány évre van szükség a reformértelmség radikalizálódásához, valamint a technokrácia újabb nemzedékének az állami és egyéb kulcsfontosságú gazdasági pozíciókba történő beáramlásához. Mindez majd hozzájárul ahhoz, hogy e csoportokban az ellenzéki befolyás jelentősége növekedhessen, s új szövetségek jöhessenek létre.

Válságok és stratégiák

A rendszerváltás előzményeinek, az átmenetnek csupán részleges rekonstrukciós kísérlete során sem kerülhető meg a kérdés, hogy milyen idő- és térszerkezetben kell gondolkodni a volt szocialista országok világgazdaság és világpolitikai reintegrációja kapcsán. Elfogadjuk-e azokat a megközelítéseket, az események váratlansági sokkjának hatására született reakciókat, amelyek hajlamosak a kelet-közép-európai

48 Kenedi János i. m.

49 Szabadgondolkodó i. m. A megegyezéssel kibontakozás egyik legkorábbi „forgatókönyve” Oltványi Ambrustól származik: „Az államvezetés ebben a helyzetben – a további bonyodalmak elkerülése céljából – a kompromisszumos megoldást választaná, vagy döntene, hogy elfogadja egyenrangú partnerként a demokratikus tömegmozgalmat, amit annál könnyebben megtehetne, mert amúgy is hajlamos a szükséges változások életbeléptetésére és mert – miután »a lakosság nem tartja kormányzásra képtelennek és nem táplál heves indulatokat vele szemben« – tárgyalási pozícióit nem kell eleve reménytelennek tekintenie. Ezek után már csak az lenne hátra, hogy a kormányzat megbízottjai és a másik oldal képviselői, valamint tanácsadói: az ellenzék szószólói (akárcsak 1866–1867-ben Ferenc József és tanácsadói, illetve a magyar liberálisok vezetői) tárgyalóasztalhoz üljenek, s a kölcsönös engedékenységgel és méltányossággal szellemében kidolgozzák egy – a hatalmi struktúra pluralizálását maga után vonó – „megegyezéssel kibontakozás” feltételeit és menetrendjét, egyszersmind megnyitva az utat »35 éve megoldatlan problémáink« előtt. Kétségkívül vonzó forgatókönyv – belátható időn belüli megvalósulásra azonban a hazai viszonyok ismeretében aligha számíthatunk.” Beszélő 5–6.

rendszerek összeomlását öntörvényű, alapvetően belső változásnak minősíteni, avagy inkább azokat az interpretációkat tekintsük hitelesnek, amelyek szerint a 89-es fordulat értelmezhetetlen a világgazdaság tartós folyamatainak vizsgálata nélkül?

Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy a kelet-európai országok jelentős mértékben különböztek a tekintetben, hogy milyen súlyt képviseltek a társadalom felől alulról és a hatalom irányából felülről érkező rendszerátalakító kezdeményezések, de másrészt eltérők voltak abban is, hogy milyen mértékű volt, illetve lehetett a külső folyamatok hatása az egyes országok átalakulásában. Általánosságban megállapítható, hogy egy adott ország növekvő reformkapacitása – amely a piaci szocializmus erőinek térnyerésével mérhető – kedvező hatással volt a nyugati gazdasági és jogintézmények befolyásolhatóságára.

Az államszocialista rendszerek – annak ellenére, hogy hasonló gazdasági kényszerek szorongatták Kelet-Európát – korántsem voltak egyformán felkészültek a világgazdaság rendszerébe való újraintegrálódásra. A válság elmélyülésének okait kutató szerzők már a hetvenes években kiemelt szerepet tulajdonítottak a világgazdaság jelenségeinek. A szocializmus világpozíciójának megrendülését jelzi, hogy 1971-től kezdve az összes kelet-európai ország külföldi adósságai hirtelen megnövekednek.⁵⁰ Ennek jelenléte és erodáló hatása közvetlenül kimutatható e rendszerek összeomlásában. A magyar társadalmi, gazdasági, politikai krízis kiéleződésében is kiemelkedő szerepet játszott az adósságcsapda. Az adósságkihelyezések megkezdésével kapcsolatos döntések a tőkés berendezkedésű országok részéről nem nélkülözték a gazdasági racionalitást. Éppen ellenkezőleg, mindez egy középtávú világgazdasági ciklus emelkedő ágának végére, a piacok szűkülésével járó válság kezdetére datálható.⁵¹ A kelet-európai országok gazdasági válságjelenségei – a fejlett nyugati gazdaságokkal ellentétben – az erőforrások feleledéséből és az új, intenzív növekedési pálya megteremtésének nehézségeiből adódtak. S ezért az intenzív típusú növekedés feltételeihez való hozzájutás, a technológiai innováció, különösen az új technológiák felhasználása, a fogyasztási szükségletet kielégítő iparágak fejlesztése mind-mind a fejlett világ felé fordulást ösztönözte. A nyugati források elérhetőségét – amely korántsem párosult a technológiai innovációs képességek és kapacitások átadásával – végül is megkönnyítette az, hogy „a tőke a profit realizálásával kapcsolatos problémák miatt nehezen szánta rá magát a beruházásokra, és inkább stabil kamatot hozó hitelek nyújtására vagy spekulációra törekedett, mint valódi termelő gazdasági tevékenységre. Nem lévén képesek termelő beruházások révén profitot realizálni, ebben a helyzetben a tőketulajdonosok készségesen adták kölcsön pénzüket nagyon alacsony kamatra. ...A nyugati társaságok a kemény verseny és a nyugati piacok telítődése időszakában felfedezték, milyen érdekek

50 Hannes Hofbauer–Andrea Komlosy: Az átalakuló Kelet-Európa. Esmélet 11–12.

51 Wiener György: Világtörténeti korszakváltás és kelet-európai változások. Rendszerváltás történész szemmel. PT. Alapítvány, 1992.

fűződnek a harmadik világbeli és kelet-európai piacokhoz, ellensúlyozva így a nyugati országok közötti kereskedelem hanyatlását.”⁵²

A kelet-európai gazdaságok növekedési céljait és a versenyképesség standardjait egyre növekvő mértékben a Nyugat határozta meg. Ennek következtében a hetvenes évek elejétől elkezdődött a létező szocializmusok különböző ütemű, de egyértelmű visszatagolódása a kapitalista világ gazdaságba. Ettől a történelmi pillanattól kezdve a kelet-európai gazdaságok számára már nem a saját növekedési eszmény a viszonyítási pont, hanem a rivális nyugatiak követése.⁵³

A gazdasági folyamatok mélységének felismerésében a különböző tőkés államok és érdekelt gazdasági csoportok nyilvánvalóan eltértek egymástól. Egyes kommentátorok szerint a legfejlettebb tőkés országokban a kelet-közép-európai változásokat alaposan előkészítették. (Hozzátehetjük: rendelkeztek is ehhez minden lényeges pénzügyi, politikai, kulturális eszközzel.⁵⁴) Wiener György szerint például az „amerikai politikai elitben már a hetvenes évek közepétől azok az érdekcsoportok kerekedtek felül, amelyek felismerték, hogy a létező szocializmus tartalékai fokozatosan kimerülnek, s ezért a Nyugat az eddigi védekező magatartást végérvényesen offenzív stratégiával válthatja fel.”⁵⁵ E világstratégiai koncepció, illetve ennek intézményesülése, az úgynevezett „strukturális erőszak” ittléte a nyolcvanas évek hitelválsága során vált közvetlenül érzékelhetővé; „az 1982-es fizetési válság kirobbanásakor – az IMF ösztönzésére – a hitelezők lényegében kartellbe tömörültek, csak azoknak a kormányoknak folyósítottak további kölcsönöket, amelyek a nemzetközi pénzügyi szervezetek gazdaságpolitikai követeléseit elfogadták.”⁵⁶ A kelet-európai államok gazdasági függőségének elmélyülését jelzi, hogy 1989-ben a nemzetközi pénzügyi szervezetek már nemcsak a gazdasági, hanem közvetlen politikai követeléseket is megfogalmaztak.⁵⁷

A nyugati centrumországok expanziós törekvései azonban önmagukban nem érvényesülhettek volna befogadó közeg nélkül. Ehhez a szocialista rendszer specifikus ellentmondásainak kiéleződésére és a legitimitációs válság súlyosbodására is szükség volt. A vázolt törekvések csak ezekre épülve fejthették ki valódi hatásukat. A magyarországi változások, a magyar politikai vezetés által bevezetett konstruktív reformok sorozata – amelyek markánsan különböztek a szomszéd országokban zajló eseményektől – a tőkeviszonyok fokozatos elismerését és kiterjesztését váltották ki. Egyúttal lépésről lépésre a piacgaz-

52 Hannes Hofbauer-Andrea Komlosy i. m.

53 Uo.

54 Johan Galtung: Az imperializmus strukturális elmélete. Fejlődéstanulmányok 4.

55 Wiener György i. m.

56 Uo.

57 Uo. Asztalos László erről az 1989-re kialakult állapotról így ír: „A külső pénz- és tőkefolyamatok – mindenekelőtt a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a nyugatnémet és az amerikai kormányzatok pénzügyi szakemberei, a Rockefeller, Soros, Sarlós, Murdoch, Springer nevével fémjelezhető magántőkés csoportok képviselői – azonban már gyakorlatilag diktáló pozícióba kerültek mind az »új kádárizmus«, mind a modern baloldali-szocialista gondolkodásmód exponensei – Grósz Károly, illetve Németh Miklós – által vezetett párt- és kormányzervekkel szemben.”

daság és a demokrácia intézményeit helyezték előtérbe. Ezek az intézkedések időben elhúzódva kettős hatással jártak. „Kezdetben – ahogy Asztalos László ír erről – a Kádár-rendszer oszlopai, majd pedig oszloppromboló Sámsonjai lettek.”⁵⁸

A tőkeviszonyokban, pénzbeli kalkulációban és a szabályozásban rejlő rendszerellenes kihívást a politikai rendszer „okos” konzervatívjai is felismerték, ennek lett a következménye az MSZMP KB 1972-es októberi határozata, amely az utolsó kedvező alkalom volt a békés visszarendeződésre. A nemzetközi kőolajválság végképp megrendítette a versenyképességünkbe vetett hitet, és a szakértők elemzése szerint ettől kezdve lényegében már csak a piacgazdasági szabályokhoz való passzív alkalmazkodásra futotta erőnkből.⁵⁹ Mindez fokozatosan a külföldi tőkétől való függőség kialakulásához vezetett. A Nyugat felé történő gazdasági orientáció összekapcsolódott számos belső gazdasági reformmal, amelyek végeredményben az államszocialista modell dezorganizációját eredményezték. Ebben az értelemben állítható, hogy a reformok a rendszer szempontjából végül is hosszabb távon destabilizáltak. Azzal együtt, hogy az ideológiai adminisztratív szféra bevezette a piacgazdaság működéséhez elengedhetetlen makro és mikro pénzügyi eszköztár elemeit (bank- és biztosításügyi reform, értékpapírok, monetáris restrikció stb.), kedvező aurát teremtett a külföldi pénzüvilág számára is.

A világg kapitalizmus természetét elemző korai újbaloldali szerzők már a hetvenes években született írásaikban felhívják rá a figyelmet, hogy e törvényszerű bekövetkező folyamat dinamikája, a külső érdekek érvényesülése alapvetően a különböző társadalmi rétegek fogadókészségében rejlik. Pontosan regisztrálták azt is, hogy egy ilyen világhelyzet, „a helyrehozatal” történelmi küzdelme az adott országokban a technokrata elemek megerősödésével jár majd. A vörösök kontra szakértők konfliktusa Kínától Magyarorszáig végig kíséri a reformok, illetve a szocializmusok történetét. Az uralkodó osztályok reformokban érdekelt része heterogén, a politikai elit többnyire nem sorolható közéjük. A piaci szocializmus társadalmi erői „alul a vállalati szintű döntéshozók, felül azok a döntéshozók, akik a nemzetgazdaság szintjén mégis kívül esnek a politikai eliten. ...E csoportokat többnyire csak a gazdasági hierarchiában betöltött viszonylagos pozíciójuk alapján lehet meghatározni. Az egyetlen kivétel az a csoport, amelynek tagjait általában »szakértőnek« nevezik... Kiválasztásuk elsődleges kritériuma a szakmai hozzáértés, a politikai megbízhatóság csak másodlagos követelmény. Tőlük származik a piaci szocializmus ideológiájának állandóan visszatérő refrénje, tudományos hozzáértést a politikai kritériumok helyett.”⁶⁰ A szakértők csak kivételesen juthatnak be a politikai elitbe (Magyarországon éppen onnan igyekeznek kifelé). Mivel a piacgazdaságban a szakértelem szerepe nyilvánvalóan

58 Asztalos László György: A pénz szerepe a magyar rendszerváltásokban. Valóság 1990/9.

59 Uo.

60 Bence György és Kis János i. m.

növekszik, számukra elsősorban a tervgazdaság visszaszorítása, a piaci rendszer bevezetése ígér hatalomnövekedést. „Ezért nem meglepő, hogy a hierarchia minden szintjén a szakértők a reform legkeményebb hívei.”⁶¹

A szakértők által kifejtett technológiai „nyomással” szemben – amely a gazdasági hatékonyság elvére épül és amelynek végeredményben a világgazdaság normáival való szembesülését sürgeti – létezik állandó ideológiai nyomás is. Ennek az a célja, „hogy megakadályozza a szakember réteg érdekeinek megmerevítését, minimalizálja a jövedelemkülönbségeket és a tőkés termelési módban az osztálykonszolidáció folyamata szempontjából központi jelentőségű, elkülönült életstílus és egyéb státuscsoport-jellegzetességek fennmaradásának és/vagy megerősödésének lerombolását”⁶².

Magyarországon természetesen azok a rétegek, szakmai csoportok érdekelték a világpiachoz való igazodásban, az ehhez szükséges gazdasági, politikai mechanizmusok kiváltásában, akik „szakértők”, vagyis meghatározott területen másoknál ügyesebbek, képzetesebbek; azok, akik nagyobb szervezési felelősséggel és magasabb jövedelemmel rendelkeznek. Ezek pedig elsősorban a formális hatalom alsóbb régióihoz tartozó pozíciók birtokosai, valamint hozzájuk kötődő felsőbb gazdasági elitcsoportok köréből kerültek ki. Ők azok, akik maguk mögött tudhatják a szakértelmiségi többséget is, ők azok, akik kikövetelik a termelés hatékonyságát, ami nem mérhető mással, mint a világgazdaság mércéjével.⁶³

A politikai függés oldódása bizonyos kezdetleges belpolitikai mozgásokra adott lehetőséget, melynek következtében kialakult egy olyan hatalmi szerkezet, amiben „csak” a kül-, és bel- és a személyzeti ügyek tartoztak direkt módon a a birodalmi ellenőrzés alá. A birodalmi alávettség mellett megjelenik a közvetlen pénzügyi és technológiai függés szerkezetének más élperifériákról már ismert néhány eleme. A külső függésrendszer változása a belső társadalom és hatalom szerkezetében olyan átrendeződést idéz elő, amely megteremti a maga belső apparátusát és annak ellenzékét.⁶⁴ Az új struktúra előhívta kiszolgáló rétegét, amelynek elsőrendű feladata a világpiacon függés technológiai folyamatainak kezelése és a birodalom politikai érdekeivel való összehangolása volt. Az ehhez szükséges apparátuscserére először a funkcionális irányító területeken, az ágazati és külügyi tárcánál jelent meg. A pártállam különböző szervei és területei között is módosultak a kapcsolatok.

„Az államszervezet eléggé nyilvánvalóan kettészakadt. A közvetlen hatalmi intézményeket a felső szintű pártvezetés direkt módon irányította, a gazdaságirányítás terén fordított volt a helyzet: a pénzügyi és bankbürokrácia teljesen uralta a folyamatokat és magát a politikai döntésmechanizmust.”⁶⁵ A megerősödő kormányzati szakkü-

61 Uo.

62 Immanuel Wallerstein: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Összehasonlító vizsgálati szempontjai. Fejlődéstanulmányok 4.

63 Uo.

64 Böröcz József: két szék között... Valóság 1989/11.

rokrácia számára – mivel a káderbürokrácia egyre inkább tehetetlen – elkerülhetetlenné válik az ütközés, aminek keretfeltételeit majd a politikai átmenet biztosítja.

Válságstratégiák

Az 1987-es év legfontosabb politikai eseményei – a Fordulat és Reform, a Társadalmi Szerződés és a lakitelki találkozó – már egy új politikai időszak kezdetét jelentették. A hatalomtól független, majd az azzal egyre erőteljesebben szembenálló politikai erők, alternatív szervezetek számára a játéktér az MSZMP felbomlása és a gomba módra szaporodó klubok, mozgalmak, egyesületek létrejötte jelentette. Az alternatív kezdeményezések a civil társadalom politikai közvéleményére támaszkodva – de a társadalom egészére hivatkozva – hirdették meg egyre markánsabban egyrészt az állam és a társadalom elkülönülésének, szembeállításának programját, másrészt a reformerőkkel való konszenzus szükségességét. „...a vitákból egyértelmű azonban, hogy az akkori elemzők a civil társadalom fogalma alatt soha nem a társadalmat értették, hanem azt a részét, amely képes arra, hogy a hatalommal szembeni ellensúlyokat, alternatív politikai programokat létrehozza”⁶⁶.

A politikai átmenetről készült analízisek pontosan kimutatják – és a magyar változások dinamikája, az evolutív jelleg is ezt támasztja alá –, hogy szoros összefüggés van a régi rendszer természetete, valamint a politikai változás jellege, szereplői között. Ez a kölcsönhatás meghatározza a szereplők közötti viszonyokat is. A politikusokat és a politológusokat a mélyülő válság hatására létrejött reformhelyzet egyre intenzívebben foglalkoztatta, s keresték a kialakult feszültség feloldásának módját. A különböző politikai reformtervezetek alapproblémája az volt, hogy miképpen lehet a reformhelyzetben a különböző „reformkapacitásokat” összekapcsolni, miképpen lehet az alulról jövő reformkezdeményezéseket felülről befolyásolni, illetve a békés átmenet medrébe terelni. A létező latens pluralizmus feloldásának alapkérdése az volt, hogyan kapcsolható be a társadalom az egyre inkább differenciálódó politikai intézményrendszer és a születendő politikai társadalom működésébe.

Bozóki András az egyik írásában az átmenet dinamikáját elemezve kiemeli, hogy az 1987-től 1989 ősziig tartó időszakot a politikai szereplők közötti konfliktusok mentén lehet leírni. A párton belül megkülönböztetett konzervatív és reformer csoportokat, az egyre nyíltabban fellépő ellenzéken belül mérsékelteket és radikálisokat. „A rendszerváltás folyamatában mind a négy csoportnak fontos szerep jut; az átmenet első szakaszában általában az állampárton belüli konzervatívok küzdelme áll előtérben, azt követi a második szakaszban a

65 Szoboszlai György: Alkotmányos átalakulás Magyarországon. Eszmélet 13–14.

66 Csizmadia Ervin: Társadalom és az új rendszer. Valóság 1991/4.

hatalmi elit és az ellenzék szembefordulása, majd a régi hatalmi elit visszaszorulásával a mérsékelt és radikális ellenzéki erők harca válik dominánssá.⁶⁷ A folyamat kapcsán két egymást feltételező, egymástól függő tényezősor hatása érvényesül. Ugyanis minél előrehaladottabb a latens vagy nyílt párttagozódás, annál inkább nő a súlyuk a hatalmat birtokló csoportokon belül azoknak, akik a társadalommal kompromisszumot kívánnak kötni. Ugyanakkor minél jelentékenyebb szerepet kapnak a párton belüli reform erők, annál nagyobb mozgáster nyílik az úgynevezett alternatív mozgalmak számára.

A hatalomátadás és -átvétel menetrendjét jelentős mértékben befolyásolták a Kelet-Európára vonatkozó nagyhatalmi elgondolások, kelet-közép-európai régió új status quójának meghatározásában szerepet játszó koncepciók – amelyek nem voltak újkeletűek – csak a csendes forradalmak során váltak realitássá. „Az eredeti jaltai megállapodás nem tartalmazott olyasmit, hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat az általa megszállt országok politikai rendszerének megóvása érdekében. Ez az engedmény Jalta későbbi, történelmi értelmezésének a része. És ez az értelmezés 1976 és 1981 között megrendült.”⁶⁸ A hazai teoretikusok számára is egyértelmű volt, hogy Európa jövője nem kis részben attól függ, hogy mi kerül a helyébe. Kelet-Európa finnlandizációjának – „önfinnlandizációjának” – álma és stratégiája már a hetvenes években – elsősorban lengyel hatásra – a civil társadalom önfelszabadításának programjával együtt megfogalmazódik. A koncepció mögött a jaltai megállapodások atlanti értelmezése húzódott meg, amely kizárta, hogy bármely szövetséges hatalomnak jogában állna kényszerrel alkalmazni a szabad választások megakadályozására, a nem szabadon választott kormányok hatalomba segítésére vagy hatalmon tartására.⁶⁹

Hasonlóképpen közkezen forogtak már a nyolcvanas évtized fordulóján Kelet-Közép-Európa semleges státusára vonatkozó elképzelések, s reneszánszukat élték a Mittel-Európára vonatkozó fogalomtisztázási kísérletek. Ezek a finnlandizáció minimális programjához képest – bár kevesebb eséllyel kecsegtetnek –, ha bizonytalanul is, de továbblépnek; „Ha már Európa egysége irreális, vagy legalábbis olyan távoli, hogy mi már nem érjük meg, foglalkozzunk legalább képzeletben egy kisebb álommal: mintha könnyebb megvalósíthatóságát épp kicsinyített és tágítható határai szavatolnák. Hidakat kell építeni a másik part felé, ha mégoly ingatagokat és illuzórikusakat is.”⁷⁰

A kialakult európai status quón túllépő stratégiák a nyolcvanas évek közepéig „tarsolyban” heverték, és csak Gorbacsov fellépése nyomán, illetve a két nagyhatalom megállapodásainak eredményeként váltak a kelet-európai átrendeződés rendkívül gyorsan amortizálódó – forgatókönyveivé. Zbigniew Brzezinski 1988 januárjában tartott híres előadása már a „Visszatérés Közép-Európához” címet visel-

67 Bozóki András: A magyar átmenet... Valóság 1991/8.

68 Kis János: A jaltai dilemma. MF. 16. 1985.

69 Uo.

70 Antun Soljan: Európa katonizációja. Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég különszám.

te. Brzezinski beszédében nyíltan felmondta a Jalta után kialakult külpolitikai rend érvényességét: „Engedjék meg, hogy mindenekelőtt nyíltan megfogalmazzam politikai téziseimet. Kelet-Európa – ismétlem: Kelet – mai politikai fogalma Teherán, Jalta és Potsdam gyümölcse. Másként fogalmazva, a negyvenes évek közepének erőviszonyait tükrözi. ...A Nyugat egy lehetséges szovjet dominanciával szembeni politikai védekezése átváltozott a keleti szovjet uralom fennmaradásának problémájává.”⁷¹

A Nyugat stratégiája csak a Szovjetunió megnyugtására, s ennek megfelelően a fokozatosságra épülhetett és nem irányulhatott a térség bekebelezésére. A két blokk létezését adottnak kellett tekinteni, de nyilvánvalóan a fő cél a de facto semlegesség kialakítása volt A semleges Németországra épülő terveket a berlini fal leomlása, illetve a német egység szabaddá válása időszerűtlenné tette, s ha vonatottan is – s több ellentmondással terhelve, mint 1989 lázas napjaiban gondolni lehetett – Kelet-Európa számára megnyílt a lehetőség az európai integráció felé.

Az említett koncepciók és külpolitikai fordulatok jelentős mértékben befolyásolták a belpolitikai reformprogramokat és forogatókönyveket, a politikai szereplők váltógazdálkodását. Az egyesülési törvényt kísérő viták minden bizonnyal komoly szerepet játszottak a tárgyalásos forradalom végeredményének kialakulásában.

Első változata még a defenzív liberalizálás koncepciójára épült, és a társadalom politikai potenciáját az adott szinten kívánta befagyasztani. Az a szándék húzódott mögötte, hogy a politikai konkurencia a pártképződés küszöbét ne lépje át. Ezzel egy időben a párt legmagasabb döntési fórumain az érdekképviselői szervezetek és a végrehajtó hatalom viszonyának újrahangolása, az érdekképviselői törvényi szintű szabályozásának szükségessége fogalmazódott meg. Ugyanekkor dolgozták ki a parlament második kamarájára vonatkozó elképzeléseket, amelyek intézményesülése a jelenlegitől nyilvánvalóan alapjaiban eltérő politikai arénát eredményezett volna.

Az 1989. februári MSZMP KB-döntés és az egyesülési törvény végző formájában már számolt a többpártrendszer kialakulásával. A társadalomban felgyorsuló politizálódási folyamatok – amelyek centrumából a civil társadalom kezdeményezései egyre inkább kikerültek – elsősorban a pártok létrejöttének kedveztek. A választójogi és a párttörvény bizonyos értelemben az újonnan keletkezett – nem a pártalakulás céljával létrejött – szervezeteket is a kényszerpártosodás irányába terelte. Az érdekképviselői szervek régi rendszerhez kötődő csoportjai az új szervezetek, illetve szimpatizánsai szemében vagy illegitimmé váltak, vagy megszűntek-átalakultak; a nyolcvanas évek korporációs és civil társadalmi kezdeményezései pedig nagyrészt legyengültek vagy felszívódtak az új pártszerveződésekben. A civil társadalom programja nem a hatalom átvételét, hanem annak csak kiszorítását tűzte ki célul. A hatalom váratlan összeomlását követő hatalmi

⁷¹ Zbigniew Brzezinski: Visszatérés Közép-Európához. Kell-e nekünk Kelet-Közép-Európa? Századvég különszám.

vákuumban azonban nem volt más megoldás.⁷² Így vált a direkt participációs formákat félretolva a politikai rendszer alapjellegzetességévé a lebegő pártstruktúra.

A párton belüli hatalomért folytatott küzdelemmel egyidejűleg lezárult a kritikai ellenzék integrációs korszaka, és lépésről lépésre gyengült az a „negatív koalíció”, amelyet nálunk nem egy szervezet – mint Lengyelországban a Szolidaritás –, hanem az ellenzéki szervezetek kerekasztala szimbolizált. Ettől az időponttól számíthatjuk a népi tábor és a demokratikus ellenzék intézményi szintű differenciálódását is. Ez egy olyan konfliktusteret hozott létre a politikai csoportok között, amely már korántsem érthető és értelmezhető a hatalom kontra ellenzék dimenziójában. (Az elmúlt hónapok Mozgó Világ-beli vitái visszamenőlegesen is exponálják azt a problémát, hogy vajon a nyolcvanas évek közepén a létező konfliktus-törésvonalak közül a népi-urbanus megosztottság vagy pedig a párton belüli értelmiség és az ellenzéki gondolkodók közötti konfliktus volt-e a jellegadóbb.)⁷³ E konfliktus – amely a pártállam idején két klikknek vagy latens pártnak a vetélkedéseként jelent meg – mélyebb rétegét és korántsem speciális magyar sajátosságát a modernizációs utak közötti választás kényszere jelenti.

Az a kérdésfeltevés, hogy a világgazdaság rendszerébe való zökkenőmentes integrálódás a nyugati modernizáció értékeinek expanzióját vagy pedig ezzel szemben egy sajátos magyar utat jelent-e, nyilvánvalóan összetett választ igényel: „a valós elemzések éppenséggel azt mutatják történetileg, hogy a »modern« rész hozza létre a függés egész rendszerét, torzítja el és merevíti meg az egész rajta kívüli társadalmat, tradicionálja és konzervatívává fordítja azt (úgynevezett neotradicionalizmus), ugyanakkor a másik póluson gyakran a függő fejlődés elutasítása mint a világrendszerbe való kapcsolódás tagadása és a »harmadik utas« utópiákba menekülés jelenik meg”⁷⁴. Hogy ez a félperiféria országaiban tipikusnak tekinthető társadalomszerveződési modellharc, a „nemzetreform” és a „társadalomreform”⁷⁵ szembeállítása egyben zsidókérdésként is megjelenik, annak magyarázata abban rejlik, hogy a zsidóság talán egész Európát ideszámítva Magyarországon játszott legnagyobb szerepet a modernizációban.⁷⁶ A társadalomszerveződési modellproblémáin túl e konfliktus felújulása persze egy vezetési rivalizálást is jelent, hiszen a régi rend összeomlása, a többpártrendszer kialakulása a hatalmi elképzelések konkurenciájának is szabad teret engedett. Az ország vezetéséért való küzdelem úgy fogalmazódik meg, hogy „kinek van joga a közösség ügyében megszólalni, illetve irányító szerepet vállalni. A »népi-nemzeti« tábor választja a reprezentativitásra teszi a hangsúlyt, az »elvközpon-tuaké« pedig a problémalátásra.”⁷⁷ A Kádár-korszak polgárosodásá-

72 Bozóki András–Sükösd Miklós: Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ* 1992/8.

73 Lásd pl. P. Szűcs Julianna: Cípzár; Mihancsik Zsófia: „Egyezzünk ki...” Kerekasztal-beszélgetés, *Mozgó Világ* 1992/9.

74 Ágh Attila: Válasz a körkérdésre. *Századvég* 1990/2.

75 Vass Csaba–Bogár László: Válasz a körkérdésre.

76 Ágh Attila i. m.

ban nincs zsidó vagy keresztény tulajdon – írja Lengyel László –, föld, bank vállalkozás, sőt keresztény vagy zsidó befolyásolású államigazgatás.⁷⁸ A korábban a kultúrpolitikában parázsló viták direkt politikai szintre történő emelése a másodlagos területekről az átmenet során már egyértelműen hatalmi harcot jelentettek.

Az 1986–1987-től 1989 végéig tartó időszak a demokratikus ellenzék történetében is jelentős változásokat hozott. A korabeli 200–300 főnyi ellenzéki értelmiségből álló magból és a 2–3 ezerre tehető szimpatizánsok köréből 1989 végére a magyar politikai rendszer talán legdinamikusabban fejlődő pártja lett. A fejlődés néhány előfeltételét az előzőekben már érintettük. Az ellenzék megváltozott pozícióját, a demokratikus ellenzék és az úgynevezett konszolidációs értelmiség viszonyában történő elmozdulás jelzi egy 1986-os Gyurkó-írás és a Beszélő levele a Valóság szerkesztőjéhez. Gyurkó „Egy írástudó végrendeletéhez” címmel – Gáll István halála kapcsán – a konszolidációs értelmiség válságáról ír, arról, hogy az elveszítette korábbi befolyását a közvéleményen belül. Írásában tulajdonképpen mint a kádári korszak vezető értelmiségije hívja fel a figyelmet az ellenzéki kör jelentőségére, s szinte tereli elveszített közvéleményét az új korszak értelmiségi elitjéhez: „Ha nem beszélünk mi, beszélnek mások, más szándékkal, más világkép birtokában. Amíg bennünket számtalan felesleges kötöttség bénít, ők pedig nem ismernek korlátokat, a harc esélytelen. Ilyen helyzetben csak hatalmi eszközökkel lehet győzni, a szellem cselekvésképtelen. S ki kívánja ezt?”⁷⁹ Ez a nyilvánosság előtt tett üzenet már egyértelmű jelző az ellenzék számára, és a Beszélő-körnél, az ellenzék prominens képviselőinél kedvező fogadtatásra is talál. Ismételten megfogalmazódik a reformellenzék és a demokratikus ellenzék kölcsönös és közvetlen érdekeltisége az együttműködésben. Reformpártra van szükség a kormányzaton belül – állítják –, „amely vállalja a harcot a kormányzaton belüli rendpárttal és az apparátusok ellenállásával, s vállalja a reformot kísérő nyíltabb társadalmi konfliktusok kockázatát...”⁸⁰ Az MDF-nek mint szellemi mozgalomnak a megjelenése a Beszélő írásaiból és a különböző megnyilatkozásokból szemmel láthatóan meglepi a szamizdatosokat. A későbbi liberális politikusok a lakitelki rendezvényt követő hetekben, például az Örley jövőhajón tett kirándulás alkalmával rezignált és szkeptikus hangot ütnek meg a maguk és az ország jövőjét illetően. Felbukkan a demokratikus ellenzék sajtójában, önreflexióiban visszatérő önvád, a társadalom mindennapi problémáinak nem ismerete, annak lebecsülése és a társadalomidegenség. „Ki olvas szamizdatot egyáltalán? Igen fontos a magasröptű eszmefuttatás, de az értelmiségieknek minden korban még egyéb feladata is volt, nevezetesen az élő (s nem csupán a messziről figyelt szociológiai felmérésekben szereplő) élettel, az emberekkel kialakított és ápoltság kapcsolat. Ma létezik ez? Lehet persze, hogy csu-

77 Kende Péter: Nemzeti törésvonal. Századvég 1990/2.

78 Lengyel László: „És kinyílt egy ajtó, félve...” Századvég 1990/2.

79 „Levél a Valóság szerkesztőjéhez!” Szerk. cikk. Beszélő 17.

80 Uo.

pán az információim hiányosak, de ilyen jellegű kísérletekről nem tudok. Féltő, hogy a szotyolát köpködő, sokszor bizony lenézett emberekkel végképp megszakadt a kapcsolat, vagy legalábbis igen problematikus.”⁸¹ A társadalommal való kapcsolat hiánya azért is szorító, hiszen a hatalommal kötendő kompromisszum csak úgy lehetséges, ha az ellenzék a társadalom mozgósítása révén politikai hatalomként is képes megjeleníteni. A tárgyalás a kompromisszum és a kölcsönös önkorlátozás mellett tárgyaló feleket is feltételez. A Társadalmi Szerződés egyik hipotézise, hogy létrejön majd – Lengyelországhoz hasonlóan – egy társadalmi tömegmozgalom. A hatalom és a tömegmozgalom, az ellenállás és a kompromisszum tengelyén mindinkább hangsúlyossá válik a politikailag releváns – „a politikai nyugalom szempontjából döntő” – rétegek megszerveződése, illetve a társadalmi ellenhatalom kiépülésének ösztönzése, elsősorban azért, hogy a várható konfliktusok nyílttá válása elkerülhető legyen. „Meg akartuk mutatni – mondja Kis János egy későbbi interjújában –, hogy érdemes köztes megoldásokon gondolkodni a kezdő helyzet, a pártállami diktatúra és a végcél, az alkotmányos többpártrendszer között.”⁸²

Az ellenzék ideológusai számára világos, hogy egy átfogó reformprogram keretében a gazdasági szükségintézkedésekhez a társadalom valamilyen szintű hozzájárulása is szükséges. A párbeszéd, az egyezkedés szükségessé teszi a legális tevékenységet.⁸³ Bár fontosnak tartják a reformkommunisták által szorgalmazott egységfront létrejöttét, az ellenzék jövőjét, a demokratikus ellenzék legalizálását nem ezen belül képzelik el. A kibontakozáshoz szükséges politikai konszenzus – véleményük szerint – nem teremthető meg a hatalom keretei között; ha ez egyáltalán lehetséges, csakis a pártállamtól elkülönült, független tömegmozgalommal kötött társadalmi szerződésben születhet meg. Figyelemre méltó, amit Kis János ezzel összefüggésben írt: „Ne attól féljünk, hogy a mozgalom létrejön, hanem attól, hogy mi lesz, ha nem jön létre.”⁸⁴

Az 1988-as májusi pártértekezletet követően megalakul a Szabad Kezdeményezések Hálózata mint politikai mozgalom, amely élesztő szerepet kíván betölteni a politikai társadalom létrejöttében. A mozgalom, amelynek kapuit vezetői igen szélesre tárták – hiszen a pol-

81 Tamás Gáspár Miklós: Útban Bangkok felé! Beszélő 22.

82 Interjú Kis Jánossal. *Mozgó Világ* 1990/3.

83 Kis János: Mitől féljünk? Beszélő 23. Lásd még „A demokrácia tábora nem abból meríti erejét, hogy nagy tömegeket képes szervezeten mozgósítani, hanem a pártállam gyengeségéből. Nem tudhatjuk, az ország gazdasági állapotának – egyelőre úgy látszik – feltartóztathatatlan romlása milyen magatartást fog kiváltani a politikailag döntő súlyú ipari munkásságból” Kis János: Mit képvisel a Beszélő? Beszélő 26.

84 Tamás Gáspár Miklós: Irányzatok az SZDSZ-ben. *Szabad demokraták* 1989. 3. „Az SZDSZ megalakításakor számosan kimaradtak az egykori hálózat tagjai közül, különösen fájdalmas szerintem a BZST tisztségviselőinek... a hiánya. ...Nem követett bennünket az SZDSZ-be volt demokratikus ellenzék plebejus-radikális szárnyának többsége sem, az, amely a Demokrata, a Hiány c. szamizdat lapok köré, illetve a republikánus körbe csoportosult. ...A mai SZDSZ-ben politikai eredetét tekintve egyetlen régebből ismert szubkultúra ismerhető föl, a volt demokratikus ellenzék kezdeményezőinek értelmiségi csoportja... A másik politikai szubkultúra, amelynek erőteljes a képviselete, az 56-os nemzedéké.”

gárjogi aktivitás eszmei alapját a „demokrácia világnézete”, 1956 rehabilitációja, a többpártrendszer programja alkották –, valójában nem érte el a kitűzött célját: a már szervezett társadalmi erők integrációját és új mozgalmak kezdeményezését. Fontos mozzanat, hogy bár a legtöbb szervezet programjába bekerült a többpártrendszer követelése, de a párttá válás rubikonját a demokratikus ellenzék viszonylag későn, csak 1988 végén lépte át.

Az átmenet második szakaszának végén jelentkezik az Új Márciusi Front, amelybe még a Hálózat tagjai is – Tardos Márton, Vásárhelyi és mások – belépnek, de a döntés Beszélő-beli indoklása már félig szakítás a pártreformerekkel. A Beszélő szerkesztői szerint „olyan platformon történt a megegyezés, ahol a másik félnek kellett elfogadnia éveken, évtizedeken keresztül elutasított, sőt megbélyegzett álláspontot.”⁸⁵

Az átmenet harmadik szakasza tulajdonképpen már a nyílt pártalakulások időszaka, amikor a parlamenti pártpluralizmus már nem a politikai kibontakozás távlati horizontján jelenik meg, hanem közvetlen harci kérdés. Ezzel párhuzamosan az ellenzéki teoretikus megnyilvánulások szerint a korábbi forгатókönyvekben meghatározott stabilitásfelfogás megkérdőjeleződik, illetve annak legfontosabb tényezőjévé a fejlett kapitalista országok válnak. Elindul az a folyamat, amely, véleményem szerint, a civil társadalom átértékeléséhez vezet. Az átmenet sikeréhez már csak arra van szükség, hogy a társadalom sorsdöntő pillanatokban mutassa meg erejét; szerepe rendkívül fontos, de csak szimbolikus. Tehát a nyugati hatalmak növekvő befolyása a térségre valójában a társadalom szervezett nagy tömegeinek mozgósítását is helyettesíti, s innentől fogva a társadalmi megmozdulások már a megszerzett pozíciókat is veszélyeztethetik, és hátráltathatják a fő célt, a Szovjetunió konszolidált visszavonulását. A stabilitás és az egyezkedés céljából tulajdonképpen már csak időlegesen van szükség a társadalom mobilizálására. A cél már nem a hatalom és a társadalom szembeállítása, hanem ezzel szemben olyan konfliktusok „gerjesztése”, amelyek a párthoz kapcsolódó, de egymással szemben álló erőket választják szét. Kis János több ízben óva int a hatalom kontra társadalom konfliktusától, egy olyan koalíció létrejöttétől, amely a Münnich Ferenc Társaságtól az Új Márciusi Front párttag résztvevőjéig mindenkit egy táborba hoz.⁸⁶

1989 közepén tehát már nincs szükség egy mamutszervezetre, integrált ellenzékre. A szabad választások már tagolt pártpolitikai struktúrát igényelnek, ami az SZDSZ számára új kihívást jelent. Ugyanis „az SZDSZ 1989 szeptemberéig küszködött azzal a kérdéssel, miként található meg a módját ismertsége növelésének, illetve a mértékadó társadalmi rétegekkel (így a munkásokkal) való kapcsolatfelvételre”⁸⁷. Egyet lehet érteni Csizmadia Ervin értékelésével, amikor úgy fogal-

85 Kis János: Új Márciusi Front (szerkesztőségi cikk). Beszélő 25.

86 Kis János: Mit képvisel a Beszélő? Beszélő 26.

87 Csizmadia Ervin: Utak a pártosodáshoz (A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991).

maz, hogy az SZDSZ pártstratégiai változásainak alapvető magyarázata önmaga hátrányos helyzetéből, illetve annak megszüntetési kényszeréből adódott. Ez jelentős mértékben járult hozzá a megállapodások aláírásának megtagadásához és a négy igenes népszavazás kiköveteléséhez, ami végül is az SZDSZ nagy párttá alakulásához vezetett.

Befejezésül

A magyar politikai átmenet reform típusú változás: abban az értelemben, hogy a reform a forradalom prevenciója, tehát alapvetően felülről vezényelt folyamat, amelynek a társadalom a tárgya, s nem pedig alanya.⁸⁸

Különböző reformtípusokat különböztethetünk meg szerkezeti, objektív jellegzetességek, illetve szubjektív összetevők alapján. Létezik az eltérő társadalmi csoportok által intencionált, válságmegelőző, növekedési, bővülési és stabilizáló reform. A nyolcvanas évek magyar fejlődésében – amellet, hogy valamennyi említett reformtípus programatikusan is megjelenik – hangsúlyos szerepet a krízismegelőző és a növekedési reform (ideológiák) hordozói kapták.

Strukturális vagy válságmegelőző reformról akkor beszélünk, ha „az uralkodó csoport a politikai rálátást biztosító pozíciók, illetve a felismeréshez szükséges tudás monopóliumának birtokában előbb ismeri fel a felbomlás veszélyét alávettjeinél...”⁸⁹ A reform valójában az időben felismert strukturális konfliktusok lehetőségét, illetve kiterjedését hártja el.

Növekedési reform a növekedési válságra adott válasz. Ez esetben az uralkodó csoport továbbgazdagodásának gátjai vannak, és a konfliktus feloldását a hatalmi elit – vagy annak egy része – a technostruktúra „kooptálásától” várja.

A különböző reformtípusok a változatlan és a forradalom között helyezkednek el. A reform jellegét a legmerészebb változtatások között is megőrzi, hiszen a reformban – mint lehatárolt forradalomban – a kontinuitás szerepe a meghatározó. Annak ellenére, hogy bizonyos területeken radikális változtatásokat, másutt éppen ellenkezőleg, konzervatív hatásokat szorgalmaz. Így például a jogrendszer kontinuitása folytán a korábbi jogrendszerben létrejött aktusok, cselekmények, viszonylatok legalitása nem vonható kétségbe, amely, függetlenül a jog tartalmától, a jogbiztonsághoz és a status quo dinamikus megőrzéséhez szolgáltat technikát. Ezért például az igazságtételi tervek megvalósítása egy meg nem történt forradalom forradalmi jogalkotását jelentené.⁹⁰ Megőrzi a reform az átalakulás folyamatosságát a társada-

88 Böröcz József: „Tetszetek volna forradalmat csinálni” (Jegyzet a magyar átalakulásról). Csendes? Forradalom? Volt? 1991.

89 Vass Csaba: Az utolsó kényszersavazás 1990.

90 Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. Magyar Tudomány 1992/2.

lom mobilizálása során is, amely többnyire szimbolikus, és csupán az elégedetlenség elhatárolt megnyilvánulásait engedélyezi.

A reform ideologikus formája az önkorlátozó forradalom. Ha van önkorlátozó forradalom, akkor kell lenni ezzel adekvát magatartásformának is. A berendezkedést feláldozni hajlandó reformerek és ellenzékiek között a tekintetben egyetértés jött létre, hogy reform kell, vagyis strukturális változás. A párton belüli reformer-értelmiség, a gazdasági szakértők és az ellenzéki értelmiség között alapvetően nem a politikai mentalitásban, beidegződésekben található meg a különbség. A reformkommunista belülről bírálja a rendszert és lojális a párt-hoz, az ellenzékit viszont szociális helyzete, speciális szocializációja történetileg is, konkrétan is a hivatásos forradalmárok örököséhez sorolja. Nem a cél és az eszköztár a forradalmi, hanem a szerepe és a küldetésstudat, s talán a sors is: „A hivatásos forradalmárok elég jelentős szerepet játszottak minden modern forradalomban, de ez nem a forradalmak előkészítésében állt... A legtöbb forradalom éppúgy meglepte a forradalmárok csoportjait és pártjait, mint a többieket, s nemigen volt olyan forradalom, amelynek kitörését a forradalmárok tevékenységének számlájára lehetne írni. Általában ellenkezőleg történt: a forradalom kitört és mintegy kiszabadította a forradalmárokat onnan, ahol történetesen éppen voltak – börtönből, a kávéházból, vagy a könyvtárból. ...Még Lenin hivatásos forradalmárokból álló pártja sem tudott volna forradalmat »csinálni«, a legjobb, amit tehetek, hogy a helyszínen voltak, vagy hazasiettek a megfelelő pillanatban, vagyis az összeomlás pillanatában. Újra és újra igazolódott Tocqueville 1848-as megfigyelése amely szerint a monarchia nem a győztesek csapásainak hatására, hanem ezek előtt omlott össze, és a győzteseket épp annyira meglepte győzelmük, mint a legyőzötteket vereségük.”⁹¹

91 Hannah Arendt: A forradalom. Gondolat. 1991. 340–341. o.

NAGY ZITA

A Váltó-Ház történetéből

A női csoport

Az Esély 2002/1-es számában számoltunk be első ízben a Váltó-Házról, arról az intézményről, amelyet a főváros az alkoholista hajléktalanok rehabilitálására hozott létre. Az intézmény 2001 szeptemberében nyílt meg. Az ott folyó munka alapeleme a csoport. A ház vezetője, Dávid Zoltán, a vele közösen készített cikkünkben erről a következőket mondta: „A függőségi, a rászokásos betegségekben szenvedők hajlamosak fenntartani a függést, csak éppen cserélgetik a szereket... De a függőség személyekkel kapcsolatban is kialakul... Az AA (Névtelen Alkoholisták) tapasztalatai bizonyítják, hogy felépülés csoportban van... A mi egész programunk erre épül, hogy a klienseknek lehetőleg minden nap legyen valami csoportélménye.” Az alábbiakban a szerző – szociális munkás – számol be a női csoportról.

A női csoportot *Lengyelné Marikával* terveztük meg és hívtuk életre. (*Lengyel Antálné* szociális munkás, a kezdetektől alkoholbeteg hajléktalanokkal foglalkozik, ma nyugdíjasként tanácsadó.) A Házban már több csoport működött, és bár a 66 férőhelyes intézményben egyidejűleg legföljebb nyolc vagy tíz nő él, úgy gondoltuk, egy önálló női csoportnak mindenképpen létjogosultsága van.

Az alkoholista nők, mint azt a hétköznapi tapasztalat és az erre irányuló vizsgálatok bizonyítják, egzisztenciálisan mélyebbre zuhannak, mint az alkoholbeteg férfiak, negatívabban ítéli meg őket a társadalom, és ettől nem elválaszthatóan negatívabb a saját önértékelésük. Fokozottan érvényes ez azokra a nőkre, akik hajléktalanok és alkoholisták.

Meghirdettük a csoportot: „Szeretettel várjuk a nőket egy beszélgetésre”. Az első együttlétre 2002 márciusában került sor. Kölcsönös bemutatkozással kezdtük. Mindenki azt és annyit mondott el magáról, amit és amennyit gondolt. Honnan és hogyan került a Házba? Családi állapota? Van -e, illetve vannak-e gyerekei? És ha igen, akkor hol? Tartják-e vele/velük a kapcsolatot?

Az első csoportösszejeövetelen mindenki meglehetősen visszafogott volt, mintha egy polgári szalonban rendeztünk volna teadélután, hal-

kan beszélgettünk, mindenki előzékenyen kiszolgálta a másikat, végül játékkal zártuk le. Egyetlen drámai mozzanatként kiderült, hogy X.-né, Erzsí két hétig együtt csövezett a négy éves kisleiával, akit azután állami gondozásba vettek. A kisleiúról sem akkor, sem később semmi közelebbit nem mondott, nem árulta el a nevét sem, nem tud róla, és nem szeretne erről az időszakról beszélni.(!)

Kezdetben kéthetente, meghatározott napon, este hat és fél nyolc között tartottuk az összejöveleket. Azért választottunk egy koraesti időpontot, mert a nők többsége dolgozik, legyen idejük munka után zuhanyozni, átöltözni, magukat rendbe hozni.

Számunkra nyilvánvaló volt, hogy eleinte a kíváncsiság vezette őket, vagy talán inkább a megfelelés vágya.

Az együttlétek fokozatosan vezettek el oda, hogy a csoport szándékaink szerint valóban *csoportként* működött, hogy feltárultak a konfliktusok, egyre jobban sikerült megismernünk egymás tulajdonságait, a különböző személyiségjegyek mögött a nők helyzetéből következő, általánosítható jelenségeket. A csoportbeli nők többsége gyerekként *állami gondozott volt*, és mindegyikük gyereke *állami gondozott*. A szűkebb világgal, adott esetben a háztartással kapcsolatos, például ételekre, fűszerekre vonatkozó ismereteik attól függően alakultak ki, hogy életüknek egy bizonyos szakaszában vezettek-e önállóan háztartást.

A konfliktusok az együttlésből, az eltérő szokásokból, illetve a Ház korlátozott felszereltségéből adódtak. Ezek nem speciális női konfliktusok, de a nők talán súlyosabban ítélték, illetve nehezebben élték meg. Vitát váltott ki, hogy két szobának, nyolc nőnek egyetlen ruhaszárítója van, ezen kell osztozkodniuk. A konfliktus megoldásaként készítettünk együtt egy beosztást, hétfőtől vasárnapig – ki mikor mos és tereget. Az egyik asszony ezt önkényesen felrúgta, egy másik nekem panaszkodott emiatt. Azt válaszoltam: „Itt a beosztás, ezt ő is elfogadta, mutasd meg neki!”

Voltak konfliktusok a szobatarakítás, a rendcsinálás, a konyahasználat körül is. Mint minden közösségben, a Ház női lakói között is vannak rendesek és rendetlenek. A legelső női lakónk, aki a leg hosszabb ideig élt az utcán, érthető módon, de elfogadhatatlanul nem is vett tudomást arról, hogy létezik egyfajta rend. Egy idő után mégis sikerült elérni, hogy csökkenjenek a rendetlenség okozta konfliktusok.

A feszültségek és indulatok hullámvását nehéz, sőt majdnem lehetetlen kontrollálni. Előfordult, hogy a nők üvöltöttek egymással. Egy asszonyt, aki a férjével együtt került a Házba, a többiek a magatartása, stílusa miatt zártak ki maguk közül. T. úgy gondolta, hogy ő kivételként személyiség, ami megmutatkozott abban is, hogy kizárólagos igényt tartott a vendégszobára, amit részben valóban a házastársi-élet társi (szexuális) kapcsolatok realizálására létesítettünk, a nők többsége azonban a gyerekekkel való együttlétre igényelte. T. egyébként is konfliktust gerjesztő személyiség, kikezdett a házbeli férfiakkal, féltékeny tette a férjét, úgyhogy végül is eltanácsoltuk.

A harmadik összejövelelen megfogalmaztuk a csoportszabályokat. Az első számú szabály a csoporttitok: nevezetesen, hogy ami itt el-

hangzik, az szigorúan titkos, semmi nem mehet ki. Ha bárkinek van valami mondanivalója, vagy maradt benne valamilyen indulat, érzés, ami a csoportra tartozik, azt itt és most kell elmondania.

Ennek ellenére a titok nyílt titok lett, amiről egymás között beszélünk, az kiszivárgott. Később, amikor az egyik asszony, V. kiköltözött, akkor derült ki, hogy ő volt az, aki mindig mindent elmondott az élettársának, az pedig a hallottakat továbbadta, és végül már az egész Ház azon csemegézett.

Az idők során kialakult a csoport programja. A havonta kétszeri összejövetelek egyikére vendéget hívunk, meghívottainkat a közéletben szerepet játszó, ismert nevű nők közül választjuk, a másik alkalommal pedig filmet vetítünk, és azt megbeszéljük.

Az igazán döbbenetes élmények ezeknek a találkozókknak és az együtt látott filmek hatásának köszönhetőek.

Az egyik alkalommal *dr. Morvai Krisztina* büntetőjogász, a Terror a családban című könyv szerzője volt a vendég, és kíséretében az az asszony, aki öt gyerekével menekült el a brutális élettársa elől. (G. Éva története szerepel az *Esély* 2001/3-as számában megjelent cikkben. Lásd Szász Anna: A bántalmazott nők életét, érdekeit védő szervezetek. – A szerk.)

A csoport tagjai többféleképpen reagáltak arra, amit a családban elkövetett erőszakról a vendégek elmondtak. A könyvet mindannyian elolvasták. Az szinte azonnal, a beszélgetés kezdetén kiderült, hogy valamennyiüket bántalmazták otthon, az áldozat szerepében magukra ismertek. E. nyíltan kijelentette: ami X-el, Y-al, Z.-vel történt, az történt vele is, csak más helyen, más időben. Ő akkor menekült el otthonról, egyedül, kénytelenségből otthagya a két gyereket, mert nem volt hová mennie, amikor a balta a feje mellett állt be az ajtófélfába. Csövezett az élettársával, akivel együtt kerültek a Házba. Véleménye szerint a nőket valóban segíteni kell, hogy az ilyen szorongatott helyzetekből kimenekülhessenek. A jelek azt mutatják, hogy nem egyszerű kibújni az áldozat szerepéből, az élettársa is verte, itt bent is. Olykor a többiek szeme láttára tette, de nem mertek szólani.

A csoport egy másik tagja (a volt férje katonatiszt), akit szintén bántalmaztak, a találkozó alatt a magatartásával mindvégig érzékelte, hogy őt ez az egész nem érdekli, és annak a véleményének adott hangot, hogy úgysem változik semmi, bármit tesznek is a különféle szervezetek.

A megnyilvánulások között a bezárkózás is tapasztalható volt. Z., aki polgári családból származik, erősen kötődött az apjához, az anyjával viszont rossz volt a kapcsolata, három házasságot tudott maga mögött, és rövid idő leforgása alatt öt kapcsolatot bonyolított le itt a házban – figyelt és hallgatott.

A programunkkal, azzal, hogy a csoport számára különböző jellegű összejöveteleket szerveztünk és szervezünk, az a célunk, hogy a csoporttagokat más-más oldalról közelítsük meg, illetve, hogy bensőségesebbé tegyük az együttléteket. Rendeztünk pikniket a kertben, amikor olyan önvallomások hangzottak el, olyan nyíltan feltárták a belső ügyeiket, mint soha azelőtt.

Másfajta együttlét, amikor főzünk a konyhában. Az első alkalommal, amire több mint egy héten át készültünk, vibrált a levegőben a feszültség. A problémát az okozta, hogy Á. – egykori állami gondozott – nem ismeri a magántulajdont, minden gátlás nélkül használja a többiek edényét. A lányok kérték: „Légy szíves, ne használd, de ha mégis, akkor a kulcsszó: kérd el!”

Egy másik konyhai konfliktusforrás, amikor valakinek a megromlott ételét kidobták. Megállapodtak abban, hogy ezután nem dobják ki, kiveszik a hűtőből, ráírják, hogy romlott.

Ezeknek a konfliktusoknak a megoldására a lányok maguk talál-
nak rá, sőt, éppen ezek a közös főzések – amelyekre mindenki bead
150–200 forintot, valaki bevásárol és a blokk alapján elszámol – alkal-
makat teremtenek az önszervezésre, illetve egymás segítségére is. Ha va-
laki újonnan felvett lakó, ingyenkonyhán eszik, nyugodtan elmond-
hatja hogy nincs pénze, a többiek meghitelezik a részét. Ezek a gesz-
tusok az öntevékeny szociális munka megnyilvánulásai, amelyekből
mi, szociális munkások már kimaradunk.

A csoport rendszeres együttléte során, a csoport tagjainak egymás
közti és a velünk kialakított egyre bensőségesebbé váló kapcsolatának
köszönhetően az életük sok, egyébként talán rejtett mozzanatára de-
rült fény. Beszéltünk a női rákokról, az emlődaganatról, ennek kap-
csán derült ki, hogy egy negyven éves nő még soha nem volt rákszű-
résen, noha korábban női szállón lakott, ahol erre figyelmeztethették
volna.

Egy másik asszony, aki már volt detoxikálóban, amelyet nem kö-
vetett pszichiátriai kezelés, véletlen folytán, utcáról került be pszichi-
átriára, ahol jól érezte magát, mert végre valahol foglalkoztak vele.
Terhesen jött be a Házba, életében először várt gyereket, fogalma sem
volt arról, hogy a terhesség kimutatható a vizeletből. Ezek a történé-
sek lehetőséget nyújtottak arra, hogy női dolgokról beszélgethessünk.

Újból és újból visszatérő téma a párkapcsolat.

A saját gyerekkorukból, egész életpályájukból következik, hogy
bár mindegyiküknek van, illetve vannak gyerekeik, számukra mégis
a partnerkapcsolat, egy másik felnőttel való, párhuzamosságra épülő
viszony a legfontosabb. Az a fajta türelem és figyelem, amit egy gye-
rek igényel, a mindennapos gondoskodásra való képesség bennük
nem fejlődött ki.

Ezt példázza V. esete is. A közel negyvenéves asszony a hét vé-
geken kihozta a hetes bölcsődében lévő kislányát. Egyébként is sokat
beszélt róla: a gyerekeknek ez kell, az kell. A többi nő komolyan vette
V. anyaszerepét, segítettek neki, de közben megfigyelték, hogy milyen
ügyetlenül fogja, hogy soha nem öleli magához, sőt, a gyereken gya-
nús kék foltokat fedeztek fel. Az asszony később albérletbe költözött
az élettársával, magukhoz vették a kislányt. A Házban lakó nők né-
hányszor meglátogatták őket, beszámoltak arról, hogy V. iszik, nem
gondoskodik a gyerekről rendesen, türelmetlen, gyakran meg is veri.
A látottak arról győzték meg őket, hogy V. korábbi érdeklődése a
gyerek iránt merő színjáték volt.

De bármennyire fontosak is a nők számára a partnerkapcsolatok,

valójában azokban sem a szeretet dominál. Másfajta érzelmek motiválják őket: a hála, a félelem az egyedüllétől, netán anyagi előnyök, a másik iránti sajnálat, mert a férfi beteg, elesett, segítségre szorul.

Feltettük azt a kérdést, hogy mit tennének akkor, ha a partnerük visszaesne, ami a Ház szabályai értelmében azt jelenti, hogy el kell mennie innen. A többség maradna a szállón. Egy asszony válaszolta, hogy ő követné a partnerét.

Mindeközben rendkívüli mértékben vágnak a szeretetre. Néhanyan örökbe fogadtak egy macskát, kint etették az udvaron. Két lány egy másik macskát, amelyet a gondnoknőnknek hozott valaki ajándékba, csecsemőként babusgatott.

Vetítettünk az egyik csoporton egy *Huszonnyolc nap* című amerikai filmet. Ebben mondja az egyik szereplő: „Először vegyél egy növényt. Ha ez a növény egy évig megmarad nálad, vegyél egy állatot. Ha ezt az állatot egy éven át eteted, gondozod, szereted, akkor megértél a párkapcsolatra.”

Ők egyelőre még nem tartanak itt.

Bár e dolgozat célja a csoport működésének, a csoporttal kialakított kapcsolatnak a vázlatos bemutatása, úgy gondolom legalább egy eset ismertetése fontos lehet.

N. Kati az általa képviselt csoportnak rendkívül markáns képviselője. Sorsa, életpályája egy hátrányokkal induló, esendő, megkapaszkodni vágyó, de újra és újra megcsúszó asszonyé, akinek segítségünkkel is nagyon nehéz a külső körülményekkel megküzdeni, az alkoholizmus és a hajléktalanság egymást erősítő állapotából kiszabadulni.

N. Katalin 2001. november 26-án vettük föl a Váltó-Házba.

Kiskovácsiból jött, ott hallott a Hárról (Pomáz–Kiskovácsi Munkaterápiás Intézet, addiktológiai osztály).

Ít jegyzem meg: a Házzal kapcsolatba kerülő minden hajléktalarról készítünk feljegyzést. Hétfő délelőttöként tartjuk az úgynevezett Lehetőség Csoportot, amelyen azok vesznek részt, akik szeretnének a Házba bekerülni. Tőlük első alkalommal rövid életrajzot kérünk, és föl vesszük az adataikat.

Eszerint *N. Katalin* 2001. november 5-én jelent meg első ízben a Házban. Majd 12-én, 19-én ismét, végül a negyedik megjelenését követően vettük föl.

A föl vételről a Lehetőség Csoporton részt vevő szociális munkások döntenek. A felvétel alapvető kritériuma az, hogy a jelölt olyan alkoholista hajléktalan legyen, aki hajlandó vállalni az absztinenciát, illetve azokat a feltételeket, amelyeket az ún. felvételi megállapodás tartalmaz.

Ebben XY aláírásával tanúsítja: „tisztában vagyok veled, hogy az FSZKI Váltó-Ház átmeneti szállója alkoholbeteg hajléktalan emberek felépülését szolgálja.

Elfogadom, hogy a szálló lakóinak elsődleges célja a teljes abszti-

nencia megtartása, amit a személyzet alkoholszondával rendszeresen ellenőrizni fog.

Tudatában vagyok annak, hogy a szállón folyó csoportfoglalkozások, a városban működő önsegítő (pl. AA, Gamma GT. stb) csoportok látogatása és a személyes segítőmmel folytatott beszélgetések a kezelési programom részét képezik, és a szociális csoport támogatásával történik.

Teljes mértékben értem, hogy alkoholfogyasztás esetén az FSZKI-val kötött lakhatási szerződésemet egyoldalúan felbontottam, és a szállót 24 órán belül elhagyom.

Tudomásul veszem, hogy a személyzet egyik tagjához eljutott információ a személyzet egészének tudomására jut.

A fenti pontokban megfogalmazott elvárásokat, azok lényegét és célját megmagyarázták nekem, és ezekkel kapcsolatban több kérdésem nincs, azokat elfogadom.

Értem azt a jogomat, miszerint megnézhetem a rólam készült dokumentumokat."

N. Katalin. Szül.: Bp. 1960.

Anyja: P. Rozália

Családi állapota: elvált

Isk. végzettsége. 8 ált.

Munkahely neve, címe: –

Nettó jövedelem: –

Állandó lakcím: Bp. VI. X. u. 22. (Megszűnt)

A gondozási lapját a felvétel napjától vezettem, 2002. szept. 3.-ig, az eltávozásáig.

2001. nov. 26.

Felvettük *Katit* a szállóra. Mindent intéz. 27-én költözik. Egyelőre nincs rendszeres jövedelme, de munkát keres. (Ha más nincs, utca-seprés.) AA gyűlésekre jár.

2001. nov. 27.

Valószínű, hogy *Katinak* lesz munkahelye. Hidegkonyhai kisegítőként alkalmazzák.

2001. dec. 7.

Katinak nem sikerült az elhelyezkedés. Folyamatosan munkát keres, de nagyon el van keseredve.

Bírósághoz fordul, fellebbez, a kistia feletti szülői felügyeleti jogát szeretné visszakapni. Jogi segítséget kér.

2001. dec. 15.

Kati éjszakánként havat lapátol. A szállóból még 8 embert beszervezett. Közéleti figura.

2001. dec. 25.

Kati folyamatos nézeteltérésben van Z.-né T.-vel. Egy szobában laknak, de nem szenvedhetik egymást.

Van már munkahelye. Pékségben dolgozik.

2001. dec. 29.

Kati zaklatott, fáradt, ingerlékeny. „Hirtelen jött” munka, nagyon nagy megterhelés számára. Józsága viszont még nagyon törekeny, de ezt nem látja be.

SZOCIÁLIS MUNKA

2002. jan.–febr.

Kati alkoholt fogyasztott, kezelésre bement az OPNI-ba (Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet).

Három hétig ott tartózkodik. Részt vesz a belső csoporton.

Febr. 19-én jött ki a kórházból, nagyon zaklatott.

T.-vel állandósult a problémája.

Munkahelye megszűnt, nem veszik vissza. Kiderült, hogy be sem volt jelentve.

Kati egyéni szerződését (a Házzal) újból egy hónapra kötöttük meg. Munkát keresett, úgy döntött, amíg ilyen rossz állapotban van, addig utcát fog seperni a II. kerületben.

2002. márc. 20.

Kati fél a visszaeséstől, szeretne Kiskovácsiba menni. Szomorú, mert *B. Jóska* újra vidékre utazott dolgozni. Kisfiával tartja a kapcsolatot, plusz a régi nagy szerelem, a „*Nagy*” *Jóska* felhívta telefonon. *Kati* nem érti, hogy a férfi honnan tudta a Váltó-Ház telefonszámát. A hívás nagyon felzaklatta.

2002. ápr.

Kati bejelentette, hogy *V.*-ékkal ő is az új albérletbe költözik. Kértem, hogy ezt beszéljük meg. Szombatban megegyeztünk, de nem jelent meg. *P. Jóska* (az aktuális barát) jelezte, hogy *Kati* iszik.

Ápr. 12-én a férőhelyét megszüntettük, tekintve, hogy ő mondta fel.

Utólag hívott, alkoholos, gyógyszeres állapotban, kérte a segítségünket, mert *V.*-ék kirúgták az albérletből. Nem lehetett vele beszélni az állapota miatt. Felvettem a volt családgondozójával a kapcsolatot. (N. E. VI. ker-i Családsegítő Központ)

2002. jún. 4.

Katit újra felvettük a lakóink közé. Háromhetes terápián volt az OPNI-ban, és rendszeresen járt a Lehetőség Csoportba.

A régi szobájába került. Közterületieknél dolgozik mint utcaseprő, de szeptembertől szeretne máshol (konyhán) dolgozni.

Helyzetét nehezíti, hogy párja, *P. Jóska* visszaesett. *Kati* minden nap látogatja, de meglátásom szerint nem tud a helyzettel mit kezdeni.

Közben kapott a bíróságtól egy végzést, 250 ezer forint gyerektartás elmaradása van, elkezdik vonni a fizetéséből, a havi fizetés 50 százalékát. Benyújtunk egy kérelmet, hogy méltányossági alapon csökkentsék a törlesztő részleteket.

2002. jún. 26.

Katival átbeszéltük az elkövetkezendő időszakot. Nagyon aggódik húga miatt, attól tart, hogy *M.* és kisgyermeké bármelyik pillanatban utcára kerülhet.

2002. júl. 10.

Kati már nem utcaseprő, étteremben helyezkedett el mint konyhalány.

2002. aug.

Kati nagyon pörög.

*P. Jóska*t pesztrálja. Anyáskodik fölötte, irányítja. Ez nem mindig van ínyére *Jóskának*.

Kati bejáratos *P. J.* szobájába, kivett 10 ezer forintot *Jóska* pénzéből, hogy rendezze a lakbért.

Jóska dühös, ideges állapotban rajtunk kérte számon, hogy ez hogy történhetett meg. Köszöni, de nem kér *Katiból*.

2002. aug. vége

Kati úgy döntött, szakít *P. Jóska*val. Szerinte egyoldalú a kapcsolatuk.

Két napig bezárkózott és zokogott. Azt mondta nekem, 14 éves kora óta nem sírt.

Csoportba rendszeresen jár.

L. főorvosnővel (Bp. V.–VI.–VII. ker. Támasz gondozó) felvettem a kapcsolatot, kértem szakmai segítségét, irányítását *Katival* kapcsolatban.

Kiderült, hogy *Kati* február óta nem jelent meg nála (ezt én nem így tudtam), és mindig mást küld maga helyett, hogy az Antaethylt felírják.

2002. szept.

B. Jóska újra megjelent *Kati* életében. (Újra Budapesten dolgozik.)

Kati feszült, ingerlékeny, csoporton nem jelent meg.

2002. szept. 2.

Kati újból alkoholhoz nyúlt.

Próbaideje szept. 4-én járt volna le, szerintem ez a visszaesés tervezve volt, hogy kiléphessen a szállóból.

(Lehet, hogy így könnyíti meg a maga számára azt a döntést, hogy kit, melyik *Jóskát* válassza.)

2002. szept. 3.

N. Katalin elköltözött.

Töredékek Katiról (Beszélgetések, háttérinformációk)

Középmagas, vékony, „ezeréves” ráncokkal barázdált arc.

Megismerkedésünkkor nagyhangú, magabiztosnak mutatkozik.

Körülbelül három hónap telt el, amikor leültünk egy tartalmasabb, komolyabb beszélgetésre.

A szállón három hónap a próbaidő, ez alatt a lakó alaposan megismerkedik a Házzal, felveszi annak ritmusát, igyekszik beilleszkedni. A próbaidő leteltével a lakóval „életútkövetés” címszóval interjút készítünk, amely nagyon sok, a későbbiekben, a közös munkához nélkülözhetetlen információt ad a szociális munkásnak, a másik ember, a kliens pedig lehetőséget kap, hogy talán először életében elgondolkozzon és beszélhessen arról, miről szól az eddigi élete.

A hívó szó a gyerekkor.

„1960-ban születtem, akkor anyám 15 éves, édesapám 41 éves volt. Anyám elhagyott, azt mesélték, hogy nem voltam talán egy éves sem... Édesapám elvált anyámtól. Ha jól emlékszem, olyan helyre kerültem, ahol egész héten bent lehetett a gyereket hagyni. Később nagynéném, Apu testvére mesélte, hogy édesapám autóbalesetet szenvedett és nem tudott rám vigyázni. Öt éves lehettem, akkor már újra Apuval laktam, mikor megjelent egy nő. Közölte velem, hogy mos-

tantól ő lesz a nevelőanyám... hozott egy tábla csokit. Macskanyelv volt. Mondtam neki, nekem nem kell a csokija, én az Apukámat szeretem."

1966-ban *Kati* megkezdte az általános iskolai tanulmányait. Néptáncra járt, nagyon szerette:

„Élveztem a táncot, minden erőmet beleadtam. Sokat léptünk fel, benne voltam az aranyérmes táncsoportban.”

Az 1970-es évek elején *Kati* újra állami gondozott:

„Valamikor, lehet, hogy már ősz volt, újra intézetis lettem, Apu nagyon sokat dolgozott.”

Apja gyakran látogatta, *Kati* azt mondta, amire szüksége volt, mindent megkapott, nem volt *dráma* az intézet:

„Emlékszem a Zánkai Úttörőtábor megnyitására, ott voltam, mint úttörőelnök. Leváltottak később, mert az elnökségem nem volt összeegyeztethető a tanulással. Ez csak a szöveg volt, persze, nem erről volt szó. Kinti gyerek, benti gyerek... intézetis nem lehetett elnök. Ez volt az első törés az életemben.”

Kati lendületesen továbbmesél, a folytatáskor érzem, hogy 3–4 év elveszett. Később tudom meg a kezelőorvosától, hogy tizenegy évesen autóbalesetet szenvedett, hosszú ideig kómában feküdt.

1975 az az év, amikor *Kati* addigi élete teljesen felborult, minden megváltozott. Nem mehetett gimnáziumba, férfiszabónak adták. Egy évet járt ki, nem szerette, otthagya.

„1975-ben meghalt Édesapám, akkor találkoztam először anyámmal. Megtudtam, hogy van egy húgom. Ekkor azt hiszem, már dolgoztam, anyám mondta, hogy költözzek hozzájuk. Nővérszállóra költöztem. Apu halála teljesen padlóra tett. Apu volt az a férfi, akire felnéztem, ő volt a *nagy szerelem*.”

Meglepődtem azon, hogy apja iránti érzelmeit így fogalmazza meg.

„Egyszer mentem férjhez, két fiam van, az egyik huszonkét éves, a másik most tölti be a hatot.” (Részlet az önéletrajzából).

„1979-ben férjhez mentem, udvarlás előzte meg, bár *Tom*i a házasság előtt született. Nem akartam én a papírformát, meg a férjes nevet, de valakihez tartozni szerettem volna...”

A házasság rövid ideig tartott, „mert betegesen féltékeny volt a férjem”, 1983-ban közös megegyezéssel elváltak.

Itt félbeszakadt a beszélgetés.

Egy újabb alkalommal elmesélte, hogy:

„1987-ben, vagy 89-ben, már nem tudom pontosan, találkoztam a gyerekkori szerelmemmel. A *Jóska*, tudja, már meséltem róla...”

Nem mesélt. Számomra ez teljesen új mozzanat *Kati* élettörténetéből.

„Tudja, nekem a *Jóskák* a gyengéim. A táncos korszakban ismertem meg, csak akkor nem lett semmi az egészségből. 1989-ben összeköltöttünk, papír nélkül éltünk együtt. 1995-ben »üzemi baleset« történt, megszületett *Péterke*. Legszebb éveim...”

A mondatot nem fejezte be. Kérdéseimre nem, vagy csak tőmondatokban válaszolt. Pillanatok alatt falat húzott köztünk, és a '95 előtti és utáni évei közé.

De a 83–89 közötti éveket is homályban hagyta.

Az önéletrajzában benne van, hogy húsz éves kora óta iszik.

Későbbi, sorozatos beszélgetéseink során lassacskán sok mindenre fény derült. Megtudtam, hogy 1983–89 között több ízben volt már elvonón. Valójában nem két, hanem négy gyereket szült, az ikerpár egy alkalmi kapcsolat gyümölcse, *Kati* a születésükkor lemondott róluk, azóta sem tud semmit a sorsukról.

Bejelentett munkahelye nem volt, sokáig prostitúcióval kereste meg a mindennapi ételre és italra valót. Kórházi jelentéseinek nagy része addiktológiai, pszichiátriai osztályokról származik. Diagnózisa: alkoholfüggő, alkohol sokk okozta idegbántalom, alkoholmérgezés...

2000-ben élettársával visszavonhatatlanul megromlik a kapcsolata. Családi konfliktusok miatt több héten keresztül napi 3–4 liter bort ivott. *Jóskával* egyre drámaibbak a veszekedések. Éjszakai menekülés télen, hálóingben, a közös otthonból. Egy alkalommal a férfi rágyújtja *Katira* a lakást. *Peti* vidékre kerül nevelőszülőkhöz. *Jóska* fertőző tbc-vel szanatóriumba, nagyiával nem tartja a kapcsolatot. *Kati* körül elfogy a család, napjai sírással, ivással telnek.

2001-ben *Jóskával* szétválnak az útjaik. A lakást elveszítik, a kerületi önkormányzat a nagy összegű díjhátralék miatt felmondta a bérleti szerződést.

Kati nem tesz semmit. Kórházba be, kórházból ki... Ördögi kör. Két kórházi kezelés között valahol meghúzza magát.

2001 novemberében a Pomáz–Kiskovácsi Munkaterápiás Intézet addiktológiai osztályára került, ott hallott rólunk.

2002 szeptemberében *Kati* újból inni kezdett. Nem kért segítséget tőlünk, mondván, ő egyedül is meg tudja oldani a problémáit. Két nap leforgása alatt kiköltözött a Házból.

Gyakran felhív telefonon. Tájékoztat hogylétéről. X. városba költözött, albérletbe, egy újabb *Jóskával*.

„Zita, új életet kezdtem, és már nem sírok.”

LAURENT FABIUS–PIERRE MAUROY–
MICHEL ROCARD

„Európa szocialistái, egyesüljetek!”

„Kinyílik a világ, hatalmas gazdasági, kulturális és technológiai robbanásnak vagyunk tanúi, a globalizáció idejét éljük, és egyikünk sem tudja magát ettől függetleníteni.

Nekünk, francia és európai szocialistáknak mostanára már fel kellett ismernünk, hogy nem éltünk megfelelően az új helyzet adta lehetőségekkel. Javaslataink, stratégiáink nem tudtak kiszabadulni a nemzeti keretek börtönéből. Gondolkodásunk és cselekedeteink csak kevésbé voltak összehangoltak.

Az utóbbi öt évben – az euro bevezetésének kivételével – alig találunk olyan közös kezdeményezést, mely nálunk kedvező fogadtatásban részesült volna, akár még azon témákban is, melyekben mi magunk is komolyan érinettek voltunk. Most, az *Erika*-ügy után, a génmanipulált növények körüli vagy a sangatte-i menekülttáborral kapcsolatos botrányok idején, vagy a seattle-i és a genovai tüntetések apropóján is csak visszafogottan beszélünk a globalizációról, miközben már sokkal biztosabb véleményünk alakult ki e kérdésben, mint amit a tetteink mutatnak.

A francia szocialisták tavaszi vereségüket is jelentős mértékben amiatt szenvedték el, hogy nem sikerült koherens jövőképet megfogalmazniuk. Éppen ezért ennek a jövőképnek egy új változatát tervezi elfogadni a francia szocialisták 73. kongresszusa 2003 májusában. Meggyőződésünk, hogy ezen újjá fogalmazott álláspont helyesen fogja tartalmazni azon feladatokat, melyeket meg kell valósítanunk európai partnereinkkel és elvtársainkkal.

Mert ha nem teszünk így, a mai félelmek beigazolódnának, és állandó kétségek között kellene politizálnunk.

Mert nézzünk szét magunk körül: amikor a politikai erőteret destabilizálódik, a terrorizmus világméreteket ölt, a tőke globalizálódik és növekszik a létbizonytalanság, a szocialista gondolatnak, amennyiben az csak egyetlen országban valósulna meg, nincsen valós tere.

Ha hatékonyan és valóban a történések fő vonalába illeszkedően akarjuk végezni a dolgunkat, akkor a megalkotandó politikák és szabályozások már nem maradhatnak a nemzeti keretek között: kontinens- és világméreteken kell gondolkodnunk. Ez a szociáldemokrácia új terepe.

Szocialistának lenni a XXI. században egyet jelent azzal a gondolattal, hogy a világ a mi falunk, és nem pedig azzal, hogy a mi falunk a világ közepe. A Francia Köztársaság immár csak egy olyan perspektívában nyer értelmet, amely nagyobb nála.

Különösen fontos, hogy elkerüljük a szélsőségeket, mert az ultra-liberalizmus hátrányai mostantól még világosabban látszanak majd. A nyilvánosság és a civil szféra befolyásának csökkenésével fájdalmas lesz a szentséges piac apostolainak ébredése. Mert a piac sohasem teremtett nagy csodákat, de a nagy tévedéseket megsokszorozta. Ha oda jutnánk, hogy már nem lesz átlátható a pénzügyi rendszer, és nincs külső szabályozása, az egyenlőtlenségek pedig csak növekednek az országon belül és az országok között, a bizonytalanságot ugyanakkor egyre csak táplálják azok a veszélyek, melyek a bolygót fenyegetik, és egyre több kritika éri a nemzetközi pénzügyi intézményeket – ekkor már nem lehet majd visszahozni a mindenható államot. Ez az állam ugyanis addigra már teljesen szétesne, pedig nyilvánvaló, hogy az önmagukat szabályozó piacoknak szükségük lenne ellenerőkre és korlátozásokra.

A jelenlegi struktúráinkat alkotó komplex rendszerek között meg kell találnunk a különböző partnerek (a piac, az állam, a civil szféra) közötti dinamikus egyensúlyt ahelyett, hogy bármelyik elsőbbségét hirdetnék a többi fölött.

A szociáldemokrácia úgy határozza meg önmagát, hogy fő célja egy hármas kompromisszum elérése a tőke és a munkaerő, a piac és az állam, illetve a verseny és a szolidaritás között. A globalizációval e párosok első tagjai csak a második tagok kárára tudnak erősödni.

Annak érdekében, hogy a munkaerő megvédhető legyen a tőke mértéktelen túlkapásaival szemben, jobban kell integrálni a fiatalokat, a bevándorlókat és a képzetleneket a munkavállalók közé.

Annak érdekében, hogy az állam megtarthassa beavatkozási lehetőségeit, nemzetközi szinten meg kell határozni a közjó definícióját, és a nemzetközi nyilvánosság előtt kell megegyezni az ezt védő eszközökről.

A szolidaritás fenntartásához szükséges, hogy az újraelosztás globális szinten történjék, amihez teljesen új nemzetközi intézményrendszert kell kialakítani.

Így a szociáldemokrácia három kompromisszumát aktualizálni kell, a módszereinket meg kell reformálni és nemzetközi szintre kell emelni. Egy gazdasági és szociális biztonságért felelős szervezet létrehozása, a kyotoi egyezménynek az üvegházhatást fenyegető gázok kibocsátásának korlátozására való alkalmazása, de akár egy olyan nemzetközi adórendszer kialakítása, mely a rászorulókat segítését célozza: ezek mind-mind nem mások, mint a szociáldemokrácia elveinek modern és hatékony eszközökkel való megvalósításai.

Semmi estere sem szabad elzárni magunkat a világtól, mert a jelenlegi egyensúlyvesztést éppen az okozta, hogy az Egyesült Államok a nemzetközi rendszer hiperdomináns szereplőjévé vált. Ezt az állapotot mindenképpen ki kell igazítani. Hatalma tudatában és abbéli meggyőződése szerint, hogy jogosan cselekszik, az amerikai kormányzat megpróbálja saját elképzeléseit rékényszeríteni a világra.

A 2001. szeptember 11-ei támadás után mindenki azt várta, hogy az Egyesült Államok – Wilson, Rooseveltt, Kennedyt és Clinton öröksége szerint – elkötelezi magát egy jobb, egy igazságos világirányítás

mellett. Ehelyett a Bush-kormány gyakran választja a megegyezés helyett a parancsot, még hozzá a legegyszerűbb módon: mintha maga lenne minden jónak és rossznak tudója, és ami neki jó, annak kell jónak lennie az egész világ számára.

Ezen politika nyomán a világ közvéleményében ismét fellángoltak a viták az amerikai értékekről, és a kételkedők még hangosabbak lettek. Ott, ahol éppen a legnagyobb szükség lenne szabályokra és párbeszédre, Amerika zavart és feszültséget kelt. A dél-amerikai országok lázonganak, és az Atlanti-óceán két partja közötti szakadék egyre mélyül.

A szociáldemokrácia újjászületése Európának lesz köszönhető. Ez lesz a mi régi internacionalizmusunk modern formája, a szocializmus mai megjelenése, ami nem más, mint a piacgazdaság szolidáris társadalma.

Tudjuk, az európai társadalmi fejlődés nem ad minden problémára választ. Mégis, a globális kormányzás előtt álló feladatokhoz – a béke és a biztonság megteremtése és fenntartása, a tőke szabályozása, a környezetvédelem és a közjó szolgálata – éppen Európa tud jó mintával szolgálni az állami szabályozás és az érdekképviselet terén.

Nem lehet nem észrevenni kereskedelmi kérdésekben és az ellenfelek politikájában, hogy a bővülés előtt álló Unió állásfoglalása sokat nyom a latban, ha képes egységesen kinyilvánítani véleményét. Amikor az EU felelős tisztségviselője felszólal a Világkereskedelmi Szervezetben, sikerül rákényszerítenie az Egyesült Államokra egy új típusú gondolkodást. Amikor bírósági döntés alapján megakadályozzák a General Electric és a Honeywell egyesülését, Európa ekkor is érvényt szerez szavának. És egy közös európai álláspont az iraki konfliktus kezeléséről minden bizonnyal megfelelően hatna az Egyesült Államok iraki politikájának alakulására.

Hiszünk abban, hogy a közeljövőben várható bővítési folyamatban megerősödő Európa – ha megtalálja a megfelelő eszközöket –, képes lesz egy új, világméretű kormányzat hiteles és érdekérvényesítő szószólója lenni.

Az Atlanti-óceán másik oldalán néhányan megpróbálják kétségbe vonni ennek a modellnek a működőképességét. Úgy értelmezik a helyzetet, hogy ha Európa olyan viszonyokat és újraelosztási megoldásokat támogat, melyek kevésbé kirekesztőek, mint az Egyesült Államokéi, ez csak azért van, mert egy mára már megfáradt hatalmat akar újjáéleszteni: eszerint a mi többoldalú érdekviszonyokat kiegyensúlyozó törekvésünk csak a erőtlenség stratégiája lenne.

Valójában azonban még a 25 vagy 27 tagállamot számláló Európának sem lesznek birodalomépítő aspirációi. Szerencsére, hiszen valamennyi birodalomra végül az összeomlás vár.

Európa mint erőtlenség? Éppen ellenkezőleg. Mi úgy látjuk, hogy óriási lehetőségekkel rendelkezik, gazdasági téren is. A »lágy hatalom«, *soft power*, ahogyan angolul mondják. Egy olyan világban, mely elkötelezi magát a szerződések, a szabályok, a megegyezés mellett, már ez sem kevés. De Európa már ennél is előbbre jár: a többol-

dalú érdekegyeztetés olyan alapot teremthet, mely 20-30 éven belül az egész világ legalapvetőbb normájává válhat.

Egy olyan világ normájává, mely négy-öt regionális egység köré szerveződik, és ezek közül egy Európa. Egy olyan világgé, ahol az emberek véleménye jobban meghallgatásra talál, ahol csak azok az értékek válnak legitimmé, melyek a legnagyobb többség érdekeit szolgálják.

Ebben a világban a jognak szüksége van erőre, hogy elismertesse magát, de az erő jog nélkül elbukik: ez a mi meggyőződésünk.

Ebben az értelemben kell a szociáldemokráciának hatást gyakorolni Európára. A baloldali gondolkodású emberek sokasága és a baloldali értékek jelentik az alapot a civilizáció új modellje számára.

Az európai jobboldal egy ettől eltérő helyzetben találja magát. Miatán szakított a mára már ön maga árnyékává vált kereszténydemokráciával, a jobboldal két olyan útra tért, mely eltávolította az európai értékektől és az együttműködéstől: e két út a lokalizmus és a populizmus útja. És így próbálják átalakítani – a konzervatív szavazatok mögé bújva – a piacgazdaságot piactársadalommá.

Olaszországban a lokalizmus és a populizmus sajátos elegye alakult ki. És mi van Franciaországban? A liberalizmus és az autokratizmus vegyülete, aminek súlyos ára lesz. Mindezt már az elkövetkező hónapokban meg fogjuk tapasztalni: a munkanélküliség és a társadalmi egyetlenségek növekedése várható.

Ezért az európai szocialistáknak úgy kell jelen lenniük az Európa Parlamentben, hogy tudják: ők Európa jövőjének a letéteményesei. Elsősorban szocialistáknak kell lenniük, nem pedig franciáknak, németeknek, spanyoloknak vagy dánoknak, hiszen sürgős kérdésekről kell hallatnunk a szavunkat: Európa új korszaka szociális rendszerének felépítéséről, a közszolgáltatások garanciáiról, a mezőgazdaság reformjáról és az intézményi reformokról.

Mindezeket túl, fel kell készülnünk az Unió polgárainak következő nagy találkozására: a 2004-es választásokra. Ekkorra meg kell fogalmaznunk közös nyilatkozatunkat, melyben kijelöljük Európa szerepét a globalizációban: a fejlődés és a védelem, a környezetvédelem, a szociális jogok, a közjó és a szociális szolgáltatások vonatkozásában. Ez a program fogja kitűzni az Unió számára azokat a célokat, melyek egyszerűek és realisták, és melyek alkalmasak arra, hogy az európaiak többségét szolgálják.

Pontosan meg kell határozni azokat a állomásokat, melyeken keresztül eljuthatunk a céljainkhoz: egységes legyen képviseletünk a nemzetközi pénzügyi szervezetekben; a legszegényebb országok számára bővüljenek a kereskedelmi lehetőségek; az európai befektetések összhangban legyenek a védelmi feladatokkal; a bevándorlási politikában valósuljon meg egy haladó europánizálódás és kapjon támogatást a fejlesztés; új nemzetközi eljárások és struktúrák biztosítsák a világméretű gazdasági és politikai egyensúlyt. Ennek megoldására javaslatot kell tennünk, és ehhez mintául a Környezetvédelmi Világszervezet működése szolgál.

Ezen nyilatkozat kidolgozásához intenzívebbé kell tennünk kap-

INFORMÁCIÓ

csolatainkat és a közös munkát az európai szocialistákkal. Az európai szocialisták nemrégiben Koppenhágában tartották első ilyen találkozójukat. Jó úton járunk. És jönnek a többi találkozók, a legközelebbi Varsóban lesz. Meg kell kezdenünk a párbeszédet a haladás és a demokrácia erőivel: szakszervezetekkel, civil és társadalmi szervezetekkel, tudósokkal, értelmiségiekkel, művészekkel.

Alig másfél év múlva lesznek a legközelebbi európai választások. Ezek a találkozók a szociáldemokrácia és Európa jövője szempontjából fontosak.

Miután magunk mögött tudjuk a széthúzásokat, az ígéretéseket és háttéralkukat, melyek oly gyakoriak a bukás utáni időszakban, a francia szocialistáknak el kell foglalniuk az őket megillető helyet. El kell fogadniuk tehát a katalizátor szerepét, túl kell jutniuk a kamarilapolitizáláson és a közös jövőre kell összpontosítaniuk tudásukat és erejüket.

Mert őszintén európaiak vagyunk és őszintén szocialisták, ezért együtt mondjuk: »Európa szocialistái, egyesüljete!*«*”

Fordította Gyurcsány Ferenc

A Szociális Szakmai Szövetség állásfoglalása a családon belüli bántalmazás és a szociális munka viszonyáról

A Szociális Szakmai Szövetség – mint a szociális területen működő legjelentősebb szakmai, illetve érdekvédelmi civil szervezetek szövetsége – feladatának tartja, hogy észlelje a szociális munkát érintő társadalmi igényeket, és véleményt nyilvánítson azok kielégítésének módjával kapcsolatban. Az egyik ilyen, nagy nyilvánosságot is kapott probléma a családon belüli erőszak jelensége. E társadalmi problémával és annak megoldási módjával kapcsolatban a Szociális Szakmai Szövetség az alábbi állásfoglalást alakította ki.

A családon belüli erőszak egyike az egyén autonómiáját, emberi méltóságát, mentális és testi egészségét sértő jelenségeknek. Az államnak, illetve a szociális munkásoknak fel kell ismerniük a jelenség súlyát, és ennek megfelelően kell cselekedniük. Ugyanakkor biztosítani kell, hogy a családon belüli erőszak iránti megnövekedett figyelem jottányit se szorítsa háttérbe más társadalmi problémák felismerését és kezelését.

Kutatások sora igazolja, hogy a szegénység, a családon belüli konfliktusok, vagy például a pszichés és érzelmi szükségletek kielégítetlensége az erőszakos cselekmények hatásaihoz hasonló károsodásokat tud okozni a gyermekeknek, sőt felnőtt családtagjaiknak is. Másrészt a gyermeket vagy feleséget (férjet) a családon belül érő erőszak csak egyik része az egyént és társadalmat fenyegető erőszakos cselekményeknek. Külföldön egyre nagyobb figyelem fordul a fogyatékosok, az öregek, az intézetben élők bántalmazása, valamint az iskolás korosztályok körében jelen lévő erőszak felé.

A családon belüli erőszakra és más családon belüli problémákra utaló „bántalmazás” kifejezés olyan társadalmi konstrukció, amely a probléma lényegét valamely résztvevő vétkes magatartására vezeti vissza, és a megoldás lényegének a vétkes magatartások felderítését, megbüntetését, a további ilyen magatartásoktól való elriasztást tartja. Ez a nézőpont az információs bázis megválasztására is hatással van. Az eset komplex összefüggéseiből azok az elemek ismerődnek fel, melyek a vétkes magatartásra vonatkoznak.

Az állam, illetve a szociális munkás felismerő tevékenysége nem szorítkozhat a vétkességi modellre. Fel kell tárni az esetek komplex összefüggéseit. Ez alapján kell eldönteni, hogy az esetet mennyiben helyes az erőszakos cselekménnyel és mennyiben az egyéb körülményekkel magyarázni. (Aminnek nem az a célja, hogy elmaradjon az erőszakra adandó válasz, hanem az, hogy a család komplex problé-

májának más elemei is fontosságuknak megfelelő figyelmet és kezelést kapjanak.)

A bántalmazás nem tekinthető egységes jelenségnek. A bántalmazás nem egységes jelenség, amit a népszerűvé váló sztereotípiák időnként elrejtene. A ma Magyarországon folyó médiakampány azt a képet közvetíti, hogy a feleségbántalmazás és a gyermekbántalmazás azonos jelenségek, mindig a férfi az elkövetőjük, és a megoldás a bántalmazó eltávolítása a családból. Ezzel szemben számtalan kutatás igazolja, hogy a gyermeket az esetek legalább felében az anya bántalmazza, ami súlyosságában sem marad alatta az apa általi cselekményeknek. Másrészt viszont igaz, hogy a házastársak közötti bántalmazás tipikus sértettje a feleség, és hogy ehhez gyakran kapcsolódik a gyermek bántalmazása is. A helyzet sztereotip leegyszerűsítése azzal a veszéllyel jár, hogy a jogalkotó, a szakpolitikai döntéshozó, valamint az egyes szociális munkás olyan eszközöket fog alkalmazni, amelyek nem képesek hatékonyan védeni a bántalmazott gyermekek tömegeit.

Meg kell különböztetni a házastársak (élettársak) közötti bántalmazást a gyermekbántalmazástól; továbbá a gyermekek esetében a szexuális abúzust, a fizikai bántalmazást, az elhanyagolást, továbbá az úgynevezett pszichés vagy érzelmi elhanyagolást, illetve bántalmazást. Tanulmányozni kell e kategóriák további belső megoszlását, illetve a közöttük fennálló összefüggéseket.

A bántalmazás-konstrukció határai nem egyértelműek, a definiáláshoz azonban nem mellőzhető a társadalmi, a szakmai-tudományos illetve a politikai konszenzus.

A helyzeteknek bántalmazásként való felfogása abból indul ki, hogy a gyerekek vagy más személynek ártalmas helyzetek oka más személyek vétke (szándékos vagy gondatlan) magatartásában rejlik. A bántalmazás elleni harc képviselői gyakran arra törekednek, hogy elérjék a bántalmazás-kategória kiszélesítését, tehát minél több ártalomnak a vétke magatartásokra való visszavezetését. Ehhez társul, hogy a bántalmazás elleni kampányok a közvéleményt és a politikai döntéshozókat jobbra csak a nagyon súlyos esetekkel szembesítik. Számos olyan helyzet van, amely ártalmas ugyan a gyermekre, azonban viták folynak arról, hogy helyes-e vétke magatartásként értelmezni (ide sorolható a pszichés, illetve érzelmi hátrányok számos esete).

Álláspontunk szerint a „bántalmazás” jelentését a bántalmazásra vonatkozó állami döntések előtt, nem pedig után kell tisztázni. Ennek a tisztázásnak nyílnak és egyértelműnek kell lennie. Az állam nem adhat „biankó csekkeket” senkinek sem arra, hogy tetszés szerint döntson arról, mit kell vétke magatartásnak tartani és mit nem.

A bántalmazás problémája nem kezelhető egyetlen módszer alkalmazásával. A bántalmazás kriminalizálása sem jelentheti az univerzális megoldást. A bántalmazás kezelésére komplex megoldásokat kell alkalmazni. A komplex megoldási módok kidolgozása során figyelembe kell venni a WHO és az Európa Tanács ajánlásait.

A bántalmazás elleni hatékonyabb fellépéshez szükség van a jog, a szervezetek és a különféle szolgáltató és jogalkalmazó tevékenysé-

gek megfelelő változására. Fennáll azonban a veszély, hogy a bántalmazás problémájának előtérbe helyezése visszaszorítja a problémák komplex kezelését. Az a veszély is fennáll, hogy a jelenlegi segítő szervezetek munkája veszít hatékonyságából, mert lefoglalják a cselekmények kivizsgálásával, bizonyításával kapcsolatos feladatokat. Ezért a bántalmazás elleni állami intézkedéseknek fel kell mérniük a létező ellátórendszerre gyakorolt hatást, és minden esetben kompenzálniuk kell az esetleges torzító hatásokat. Ugyanakkor a szociális szolgáltatások általános és speciális típusainak bővítésével kell megteremteni a bántalmazás komplex kezeléséhez a feltételeket (beleértve a rendszerszemléletnek megfelelő folyamatos képzés fejlesztését és a szociális munka szakszerű, rendszeres szupervízióját).

Budapest, 2002. november 28.

*Szociális Szakmai Szövetség
elnöksége*